

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ІСТОРІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

**Навчально-методичний посібник для студентів
першого курсу історичного факультету**

Луцьк-2017

УДК 94(3)(072)
ББК 63.3(0)2я73-9
І-90

*Рекомендовано до друку методичною радою
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № __ від __ _____ 2016 р.)*

Рецензенти:

Шабала Ярослав Миколайович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Ковальчук Євгенія Іванівна, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Волинського краєзнавчого музею.

Історія первісного суспільства. Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету / В. А. Білик. – Луцьк : ПП Іванюк, 2016. – 63 с.

У виданні вміщено робочу програму навчальної дисципліни “Історія первісного суспільства”, складену відповідно до планів історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки зі спеціальності “Історія”, кваліфікаційний рівень “Бакалавр”, текст лекцій, методичні рекомендації для підготовки до семінарських занять, термінологічний словник, тестові завдання для перевірки знань, перелік контрольних питань та перелік основної і допоміжної літератури з дисципліни.

УДК 94(3)(072)
ББК 63.3(0)2я73-9
І-90

@ Білик В. А.
@ Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки, 2016.

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Робоча програма нормативної навчальної дисципліни.....	5
Курс лекцій.....	16
Методичні рекомендації студентам для підготовки до семінарських занять.....	23
Термінологічний словник.....	33
Тестові завдання для перевірки знань.....	38
Перелік контрольних питань з навчальної дисципліни.....	62
Методичне забезпечення навчальної дисципліни.....	

ПЕРЕДМОВА

Первісна історія – як відносно самостійна складова всесвітньої історії – досліджує найдавніші етапи виникнення та розвитку людства. Вона започатковує вивчення історичного процесу як такого.

Історія первісного суспільства вивчає походження людини, зародження і початковий розвиток її господарської і суспільної діяльності, виникнення і розвиток матеріальної та духовної культури. Звернення до історії первісного суспільства дозволяє пояснити такі явища в цивілізаційному розвитку як політичні, міжетнічні, міжрелігійні, расові проблеми.

Програма підготовки фахівців в сучасних вищих навчальних закладах, з урахуванням вимог кредитно-модульної системи, за Болонським процесом, передбачає набуття знань не лише під час лекцій і семінарських занять, але й у процесі самостійної роботи студентів. Тому значну частину матеріалів з історії первісного суспільства студентам доведеться опрацювати самостійно. Якщо раніше проблемою було знайти необхідну інформацію, то зараз важливою проблемою є зорієнтуватися в її стрімкому потоці, що особливо важливо для молодих людей, які схильні до категоричних та поспішних висновків.

Мета розробки полягає у зосередженні в межах одного видання всього навчально-методичного комплексу з вивчення історії первісного суспільства, що спростить роботу як студента, так і викладача. Матеріал комплексу фактично є навчальним посібником з історії первісності.

Дана розробка має на меті сприяти кращому засвоєнню студентами матеріалу з початкового етапу історії людства. Навчально-методичний посібник має таку структуру: робоча програма навчальної дисципліни, курс лекцій, методичні рекомендації студентам для підготовки до семінарських занять, термінологічний словник, тестові завдання для перевірки знань, перелік контрольних питань з навчальної дисципліни, методичне забезпечення навчальної дисципліни.

У робочій програмі представлені теми лекційних та семінарських занять, теми, винесені на самостійне опрацювання. У розділі «Курс лекцій» вміщено виклад тем навчальної дисципліни, винесених на лекційні заняття. Окремо подані теми і плани семінарських занять з переліком необхідних для засвоєння термінів, списком літератури та методичними рекомендаціями, які мають полегшити студентам пошук відповідної інформації і підготовку до занять. З цією ж метою у навчально-методичному комплексі вміщений і термінологічний словник. Студентам також запропоновані тестові завдання. Вони згруповані за темами, в межах кожної з яких тести поділені на три рівні складності. Всі варіанти тестів передбачають завдання з однією правильною відповіддю, кількома правильними відповідями; завдання на встановлення відповідності, правильної хронологічної або логічної послідовності; завдання на співвідношення термінів та їх визначень; на встановлення причинно-наслідкових зв'язків тощо. Опрацювання студентами запропонованих тестових завдань сприятиме оптимізації їх самостійної роботи, допомагатиме в підготовці до проміжного та підсумкового контролю. Завершується посібник переліком основної та допоміжної літератури.

РОБОЧА ПРОГРАМА НОРМАТИВНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Вступ

Програма навчальної дисципліни “Історія первісного суспільства” складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів напряму підготовки 6. 020302 “Історія”.

1. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
		денна форма навчання
Кількість кредитів 4	Шифр і назва галузі знань: 6. 020302 <i>Історія</i>	<i>нормативна</i>
	Шифр і назва напряму підготовки: 0203 <i>Гуманітарні науки</i>	
Модулів: 2	Спеціальність: <i>Історія</i>	Рік підготовки: <i>перший</i>
Змістових модулів: 2		Семестр: <i>перший</i>
ІНДЗ: <i>нема</i>		Лекції: <i>36 год.</i>
Загальна кількість годин: <i>120</i>		Практичні (семінари): <i>18 год.</i>
Тижневих годин (для денної форми навчання):	Освітньо-кваліфікаційний рівень: <i>бакалавр</i>	Консультації: <i>6 год.</i>
Аудиторних: 6		Самостійна робота: <i>60 год.</i>
самостійної роботи: 3		Форма контролю: <i>залік</i>
консультацій: 0,5		

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Мета навчальної дисципліни: формування у студентів ґрунтовних знань з початкового періоду людства – від виникнення самої людини і суспільства до створення соціальних інститутів; відтворення конкретних форм розвитку суспільства на початковій стадії.

Завдання навчальної дисципліни:

- визначити основні чинники формування та становлення людини і суспільства;
- проаналізувати екологічні та соціальні аспекти антропосоціогенезу;
- простежити основні напрямки еволюції людини та суспільства;
- розглянути механізми формування соціальних інститутів первісності на певних етапах історичного розвитку;
 - встановити місце первісної історії в історичному процесі;
- виробити у студентів вміння формувати власну позицію щодо дискусійних питань історії первісного суспільства.

ВИМОГИ ДО ЗНАТЬ ТА УМІНЬ СТУДЕНТІВ

Студент повинен знати:

- основні види джерел з історії первісного суспільства;
- загальну історіографію даного курсу;
- хронологію та періодизацію первісної історії;
- основні етапи антропогенезу;
- головні напрямки та етапи розвитку первісних суспільств до періоду виникнення держави;
- основні механізми утворення соціальних інститутів первісної епохи;
- понятійно-термінологічний апарат курсу.

Студент повинен уміти:

- аналізувати джерела з історії первісного суспільства;
- при вивченні окремих питань комплексно застосовувати джерела з первісної історії;
- користуватися історичною термінологією;
 - застосовувати набуті знання, навички та вміння в самостійній практичній, науковій та педагогічній роботі;
- працювати з науковою літературою;
- аргументувати власну думку з дискусійних питань.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 120 годин / 4 кредитів ECTS.

Форма навчання	Курс	Семестр	Загальний обсяг годин	Кількість годин				Підсумковий контроль
				Лекції	Практичні заняття	Самостійна робота	Консультації	
Денна	I	1	120	36	18	60	6	Залік

3. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Історія первісного суспільства як галузь історичної науки. Антропогенез.

Тема 1. Історія первісного суспільства як історична дисципліна (2 год.).

Специфічні аспекти історії первісного суспільства: часова віддаленість періоду, відсутність письмових першоджерел, організаційні особливості первісного суспільства. Мета курсу та його завдання. Визначення предмету та об'єкту історії первісного суспільства. Проблеми термінології: первісна або архаїчна формація, дородове суспільство, етноісторія, передісторія, протоісторія, тощо. Нерівномірність історичного розвитку в різних регіонах земної кулі та зв'язок первісної історії зі всесвітньою. Значення первісної історії: пізнавальне, світоглядне, практичне.

Тема 2. Хронологія та періодизація історії первісного суспільства (2 год.).

Хронологія: відносна (релятивна) та абсолютна. Використання археологічної, антропологічної, геологічної, палеокліматичної та інших систем відносної хронології. Природничі методи датування: калій-аргоновий, археомагнітний, радіуглицевий, палеокліматичний, тощо. Типи періодизацій історії первісного суспільства: археологічна, антропологічна, геологічна. Основні етапи розробки сучасної періодизації найдавнішої історії людства. Періодизація Моргана-Еванса. Проблеми періодизації первісного суспільства в працях радянських істориків. Періодизація Гордона Чайлда. Сучасні періодизації.

Тема 3. Джерела вивчення первісного суспільства (2 год.).

Класифікація джерел історії первісного суспільства: археологічні, антропологічні, етнологічні, етнографічні тощо. Використання даних інших гуманітарних і природничих наук: мовознавства, геології, палеонтології, палеокліматології. Писемні джерела. Археопетрографія – наука, що досліджує мінералогічний та хімічний склад артефактів первісної людини. Специфіка джерел первісної історії. Зміст інформації в джерелах та особливості їх застосування. Аполітейні та синполітейні первісні суспільства.

Тема 4. Історіографія історії первісного суспільства (4 год.).

Становлення та розвиток науки про первісну добу. Дані античних та середньовічних авторів Геродота, Демокріта, Гесіода, Лукреція Кара, Ібн-Фардана, Фоми Аквінського про синполітейні первісні суспільства. Вивчення народів Нового світу після відкриття Колумбом Америки. Періодизація історії людства С. Нельсона, Л. Моргана. Теорія Ч. Дарвіна. Ф. Енгельс і марксистська концепція первісної історії. Розробка проблем історії первісного суспільства в працях сучасних істориків, археологів, етнографів та інших фахівців.

Тема 5. Загальні питання антропосоціогенезу (2 год.).

Поняття категорії життя. Структура біосфери. В. Вернадський та його вчення. Введення терміну “ноосфера”. Співвідношення біосфери та ноосфери. Сучасні вчені про геофізичні й космічні фактори антропогенезу. Мутагенна теорія. Біосоціальна сутність людини. Екологічні та соціальні чинники антропосоціогенезу. Основні етапи еволюції приматів і поява людиноподібних (антропоморфних) мавп. Дріопітеки. Розподіл антропоїдів на гомінід і прегомініїд. Австралопітеки і питання про їх місце в процесі антропогенезу. Дві групи австралопітеків. Значення появи прямоходіння, розвиток мозку, використання природних знарядь, зміни природних умов.

Тема 6. Найдавніші гомініди (архантропи) (2 год.).

Етапи становлення та еволюції людини сучасного фізичного типу. Дріопітеки, проконсули, рамапітеки. “Молекулярний годинник”. Основні концепції праатьківщини людини: африканська та південноазійська. Еколого-кліматичні зміни наприкінці третинного періоду та їх вплив на формування людини. Місце австралопітеків у процесі антропогенезу. Перші представники роду *Homo* на Землі. *Homo habilis* (людина вміла) – творці олдувайської археологічної культури. Проблема грані між людиною і твариною. Теорія “мозкового рубікону”. *Homo erectus* – архантроп.

Тема 7. Неандертальська фаза розвитку людини (2 год.).

Палеоантроп – *Homo neanderthalensis*. Теорія неандертальської фази в розвитку сучасної людини. Типи неандертальців: типові та атипові, класичний (європейський) та Схул (палестинський). Поняття орудійної діяльності та праці. “Технологічний переворот” первісності. Властивості знарядь праці. Осередки сапієнтації.

Тема 8. Завершальний етап антропогенезу. Неоантроп (2 год.).

Поява людини сучасного антропологічного типу (*Homo sapiens*). Перші знахідки залишків неоантропів часів пізнього палеоліту. Нові знахідки більш давніх неоантропів у Старому Світі (Омо, Бордер, Старосілля, ін.) та їх значення. Погляди сучасних дослідників на час і місце формування неоантропа. Поліцентрична та моноцентрична теорії появи кроманьйонців. Гримальдійський та брянський типи неоантропа. Антропологічні характеристики кроманьйонців.

Тема 9. Расогенез (4 год.).

Проблеми походження людських рас та її методологічне значення. Видова єдність усього людства. Різні погляди на процес формування рас. Поява расових ознак та їх адактивне значення. Великі й малі раси, контактні расові групи. Теорії розширеного моноцентризму, децентризму, поліцентризму. Критика теорій походження людини. Фактори расогенезу. Расогенез і генетика.

Змістовий модуль 2. Соціогенез.

Тема 10. Формування людського суспільства (4 год.).

Проблема джерельної бази процесу соціогенезу. Дані археології та антропології. Здобутки інших наук в комплексі джерел з процесу формування людського суспільства. Структура праобщини. Організація життя та відносини в праобщині. Роль полювання у формуванні суспільства. Виникнення екзогамії, дуальних організацій, усунення зоологічного індивідуалізму як основні чинники формування первісної общини.

Тема 11. Палеопсихологічні та комунікативні аспекти розвитку людського суспільства (2 год.).

Поняття палеопсихології. Роль фізичного розвитку предків людини у формуванні мислення та мови. Стадії розвитку мислення та мови. Еволюція мислення та мови у палеоантропів. Зародження ідеологічних уявлень у неандертальських людей. Проблема неандертальських поховань. Первісна магія. Археологія про мистецтво первісних людей.

Тема 12. Ранньородова община мисливців і збирачів (2 год.).

Природа в післяльодовиковий період. Зміни у флорі та фауні. Техніки посередника, пікетажу у виготовленні кам'яних знарядь праці. Нові знаряддя праці. Господарська диференціація колективів мисливців. Криза мисливсько-збиральницького господарства. Розподіл продуктів виробництва. Колективна та індивідуальна власність. Принципи організації влади та управління в ранньородовій общині.

Тема 13. Пізньородова община (2 год.).

Вплив економічного розвитку на подальшу соціалізацію первісного суспільства. Поняття “неолітичної революції”. Нові техніки обробки каменю: шліфування та свердління. Поява кераміки. Виникнення скотарства та землеробства. Осередки первинного становлення відтворюючого господарства. Перехід до осілості. Багатородові та однородові общини. Ускладнення структури роду. Клан, субклан, лінідж,

Тема 14. Суспільні відносини в первісному суспільстві. Зародження інститутів контролю та управління (2 год.).

Поняття власності. Колективна та індивідуальна власність в ранньородовій общині. Зміни в характері власності при переході до відтворюючого господарства. Виникнення особистої власності. Сезонні ремесла. Поява додаткового продукту і дарообміну. Поняття престижної економіки. Війна як форма між общинних відносин. Статеві-вікова диференціація в первісному суспільстві. Інститут ініціації. Принцип старшинства. Виникнення системи лідерства та її характер. Шлюб і сім'я як соціальні інститути. Форми шлюбних поселень та сім'ї.

Тема 15. Розклад первісного суспільства і становлення політичної влади та держави (2 год.).

Два підходи до процесу розкладу первісного суспільства: історико-ідеологічний та соціально-економічний. Розвиток землеробства в епоху палеометалу. Відокремлення ремесла. Поява обміну та його місце в становленні політичної влади. Виникнення додаткового продукту і приватної власності. Експлуатація, її форми. Шляхи інституалізації влади: військовий і плутократичний.

4. СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

№ п/п	Назва теми	Аудиторні та позааудиторні заняття (денна форма)				
		Лекції	Практичні заняття	Сам. роб.	Консультації	Усього
Змістовий модуль 1. Історія первісного суспільства як галузь історичної науки. Антропогенез.						
1.	Вступна лекція. Історія первісного суспільства як історична дисципліна	2		2		4
2.	Специфіка історії первісного суспільства. Хронологія та періодизація курсу.	2		2		4
3.	Джерела вивчення первісного суспільства.	2		4		6
4.	Історіографія історії первісного суспільства	4		2	1	7
5.	Загальні питання антропосоціогенезу	2		2		4
6.	Найдавніші гомініди (архантропи).	2		2		4
7.	Виникнення празнаряддевої діяльності.		2	2		4

	Стадо ранніх передлюдей					
8.	Неандертальська фаза розвитку людини.	2		2		4
9.	Завершальний етап антропогенезу. Неантроп.	2		2		4
10.	Виникнення виробничої діяльності. Стадо пізніх передлюдей		2	2		4
11.	Перетворення стада пізніх передлюдей в прасупільство		2	2		4
12.	Расогенез.	4		2	1	7
	Разом за змістовим модулем 1	22	6	26	2	56
Змістовий модуль 2. Соціогенез.						
15.	Формування людського суспільства	4		2	1	7
16.	Палеопсихологічні та комунікативні аспекти розвитку людського суспільства	2		4		6
17.	Епоха архантропів – початкова стадія становлення людського суспільства		2	2	1	5
18.	Епоха палеоантропів – заключна стадія формування людського суспільства		2	2		4
20.	Ранньородова община мисливців і збирачів	2		4		6
21.	Стадія ранньопервісної общини		2	2	1	5
22.	Пізньородова община	2		4		6
23.	Стадія пізньопервісної общини		2	2		4
24.	Суспільні відносини в первісному суспільстві. Зародження інститутів контролю та управління	2		4		6
25.	Економічні передумови процесу класоутворення		2	2	1	5
26.	Розклад первісного суспільства і становлення політичної влади та держави	2		4		6
27.	Становлення інститутів політичної влади в первісному суспільстві		2	2		4
	Разом за змістовим модулем 2	14	12	34	4	64
	Усього годин:	36	18	60	6	120

5. ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

№ з/п	Тема	Кількість годин
Змістовий модуль 1. Історія первісного суспільства як галузь історичної науки. Антропогенез.		

1.	Виникнення празнаряддевої діяльності. Стадо ранніх передлюдей. 1.Дослідження об'єднання сучасних приматів та його проєкція на процес виникнення ранніх передлюдей. 2.Празнаряддева діяльність ранніх передлюдей. 3.Форми об'єднання ранніх передлюдей. Домінування та конфлікти. 4.Розподіл здобичі та забезпечення потомства.	2
2.	Виникнення виробничої діяльності. Стадо пізніх перед людей. 1.Зародження виробничої діяльності. 2.Стоянки та знаряддева діяльність пізніх передлюдей. 3.Особливості об'єднань та між статевих стосунків.	2
3.	Перетворення стада пізніх передлюдей в прасуспільство 1.Фактори біологічної еволюції. 2.Виробнича діяльність і відбір. 3.Початок та механізм соціогенезу. 4.Археологія та палеоантропология про основні етапи соціогенезу.	2
Змістовий модуль 2. Соціогенез.		
4.	Епоха архантропів – початкова стадія становлення людського суспільства. 1.Господарство та спосіб життя. Праобщина як перший соціальний організм. 2.Формування виробничих та суспільних відносин. 3.Міжстатеві стосунки. 4.Еволюція праобщини архантропів. Виникнення мислення та мови.	2
5.	Епоха палеоантропів – заключна стадія формування людського суспільства. 1.Еволюція засобів праці та господарської діяльності. Житла та спосіб життя. 2.Неандертальці та неандертальська проблема. 3.Формування суспільних відносин. Неандертальські поховання. 4.Виникнення тотемізму, магії, мистецтва. Розвиток раціональних знань.	2
6.	Стадія ранньопервісної общини. 1.Завершення процесу антропогенезу. Расогенез. Розширення початкової ойкумени. 2.Виникнення общинно-родового ладу. 3.Ранньопервісна (ранньородова) община: а) природне середовище; б) еволюція знарядь праці та типи мисливського господарства; в) соціально-економічні відносини; г) статевовікова організація. Шлюб та сім'я; д) общинна організація, організація влади, соціальні норми; е) духовна культура.	2
7.	Стадія пізньородової общини. 1.Перехід від ривласню вального до відтворювального господарства: а) передумови виникнення землеробства і скотарства; б) найдавніші осередки становлення відтворювального господарства. 2. Соціально-економічні відносини. 3. Народонаселення і його відтворення. Шлюб та сім'я. 4. Общинно-родова структура, організація влади і управління.	2

	5. Духовна культура.	
8.	Економічні передумови процесу класоутворення. 1. Передумови політогенезу. 2. Піднесення та прогрес господарського розвитку: а) подальший розвиток відтворювального господарства; б) відкриття металургії та становлення ремесла; в) інтенсифікація обміну; г) перетворення надлишкового продукту в додатковий. 3. Виникнення приватної власності.	2
9.	Становлення інститутів політичної влади в первісному суспільстві. 1. Визрівання інститутів класового суспільства (політичної влади, держави): а) зародження експлуатації та суспільних класів – класогенез; б) основні форми експлуатації; в) головні напрями становлення політичної влади. 2. Економічні та політичні засади переходу до патріархату. Шлюб та сім'я.	2
Разом		18

6. САМОСТІЙНА РОБОТА

Самостійна робота передбачає опрацювання теоретичних основ лекційного матеріалу по кожній темі та навчальної літератури з переліку рекомендованої викладачем літератури відповідно до структури навчальної дисципліни. Загалом на самостійну роботу виділено 60 годин. Сюди враховано час, який студент виділяє для підготовки до двох модульних контрольних робіт.

№ з/п	Тема	Кількість годин
1.	Джерела вивчення історії первісності.	7
2.	Основні етапи розробки сучасної періодизації найдавнішої історії людства.	5
3.	Біологічні та соціальні чинники антропосоціогенезу.	4
4.	Зародження людського життя на землі.	5
5.	Особливості формування та розвитку передлюдини у різних куточках планети.	4
6.	Взаємозв'язок первісної людини і природи.	4
7.	Антропологічні характеристики первісної людини на різних етапах її формування.	8
8.	Економічні та соціальні засади переходу до патріархату.	7
9.	Передумови зародження державних інституцій у первісному суспільстві.	6
10.	Влада та власність у первісному суспільстві. Феномен влади-власності.	5
11.	Місце і роль ідеологічних уявлень в житті первісної людини.	5
Разом		60

8. МЕТОДИ НАВЧАННЯ

У ході вивчення навчальної дисципліни “Історія первісного суспільства” для передачі великого масиву інформації (факти, висновки, оцінки) застосовується пояснювально-ілюстративний метод; при розгляді окремих питань використовується метод проблемного викладу. При самостійному вивченні студентами джерел та літератури застосовується дослідницький метод. Наочні методи (ілюстрування, показ) дають можливість студентам краще засвоїти новий матеріал. При вивченні проблемних питань застосовуються дискусійні методи.

9. Форма підсумкового контролю успішності навчання: залік.

10. МЕТОДИ ТА ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ УСПІШНОСТІ НАВЧАННЯ

З метою діагностики успішності студентів використовуються:

- усне опитування на семінарських заняттях;
- тематичні письмові самостійні роботи;
- письмові контрольні роботи;
- виконання тестових завдань;
- співбесіди на консультаціях;
- залік, як підсумковий засіб діагностики успішності.

11. РОЗПОДІЛ БАЛІВ, ЯКІ ОТРИМУЮТЬ СТУДЕНТИ

Підсумкова оцінка за 100-бальною шкалою складається із сумарної кількості балів за:

- поточне оцінювання з відповідних тем (максимум 40 балів);
- модульні контрольні роботи (максимум 60 балів).

Поточний контроль (мах - 40 балів)		Модульний контроль (мах - 60 балів)		Загальна кількість балів
Модуль 1		Модуль 2		
Змістовий модуль 1	Змістовий модуль 2	МКР 1	МКР 2	
12 балів як середнє арифм. + 8 балів за активність	12 балів як середнє арифм. + 8 балів за активність	30	30	100

До поточної модульної оцінки додаються бали за активну навчальну діяльність протягом семестру:

- 8 балів додаються, якщо на 75% практичних занять студент отримав позитивну оцінку або доповнення;
- 3 бали додаються, якщо на 25 % практичних занять студент отримав позитивну оцінку або доповнення.

Критерії оцінювання навчальних досягнень студентів на практичних заняттях

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 12-бальною шкалою)	Критерії оцінювання
Початковий (понятійний)	1	Студент володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих термінів, фактів без зв'язку між ними; відповідає на запитання, які потребують відповіді «так» чи «ні»
	2	Студент мало усвідомлює мету навчально-

		пізнавальної діяльності, робить спробу знайти способи дій, розповісти суть заданого, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні «так» чи «ні», може самостійно знайти в підручнику відповідь
	3	Студент намагається аналізувати на основі побутових знань і навичок; виявляє окремі властивості, спроби виконання вправ, дій репродуктивного характеру, за допомогою викладача робить прості розрахунки за готовим алгоритмом
Середній (репродуктивний)	4	Студент володіє початковими знаннями, знає близько половини навчального матеріалу, здатний відтворити його відповідно до тексту підручника або пояснень викладача, провести за зразком економічні розрахунки; слабо орієнтується у поняттях, визначеннях, самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі
	5	Студент знає більше половини навчального матеріалу, розуміє сутність предмета, може дати визначення економічних понять, категорій, однак із помилками, впевнено працювати з підручником, самостійно оволодіти частиною навчального матеріалу; робить прості розрахунки за алгоритмом, але висновки не логічні, не послідовні
	6	Студент розуміє основні положення навчального матеріалу, може поверхово аналізувати події, економічні ситуації, робить певні висновки; відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою, самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання під час розв'язування розрахункових завдань за алгоритмом, користуватися додатковими джерелами
Достатній (алгоритмічний-дієвий)	7	Студент правильно і логічно відтворює навчальний матеріал, розуміє основоположні теорії і факти, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними, вміє наводити свої власні приклади на підтвердження певних думок, застосовувати теоретичні знання у стандартних ситуаціях; за допомогою викладача може скласти план реферату, виконати його і правильно оформити, самостійно користуватися додатковими джерелами, правильно використовувати термінологію, скласти прості таблиці, схеми
	8	Знання студента досить повні, він вільно застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях, логічно висвітлює суспільні події в державі і за рубежом, вміє аналізувати, робити висновки до економічних розрахунків; відповідь його повна, логічна, обґрунтована, однак із деякими неточностями; вміє самостійно працювати, може підготувати реферат і захистити його положення
	9	Студент вільно володіє вивченим матеріалом, застосовує економічні знання у дещо змінених ситуаціях, вміє аналізувати і систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації, чітко тлумачить економічні поняття, формулювання законів, нормативних документів, може самостійно опрацювати матеріал, виконує прості

		творчі завдання; має сформовані типові навички
Високий (творчий професійний)	10	Студент володіє глибокими і міцними знаннями та використовує їх у нестандартних умовах, ситуаціях; може визначати тенденції та суперечності процесів; робить аргументовані висновки, практично оцінює окремі нові факти, явища, процеси, самостійно визначає мету власної діяльності; розв'язує творчі завдання, може сприймати іншу позицію як альтернативну, знає суміжні дисципліни, використовує знання, аналізуючи економічні явища
	11	Студент володіє узагальненими знаннями з предмета, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях, уміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити і розв'язувати проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, дискусії, круглі столи), спроможний за допомогою викладача підготувати виступ на студентську наукову конференцію, самостійно вивчити матеріал, визначити програму своєї пізнавальної діяльності, знаходити інформацію в газетах, журналах, публікаціях, Інтернеті, мультимедійних програмах тощо, оцінювати економічні явища в суспільстві, виявляє свою життєву позицію
	12	Студент має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності, використовує широкий арсенал засобів доказів своєї думки, розв'язує складні проблемні завдання, схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; уміє ставити і розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію, виявляє власне ставлення до неї, виконує науково-дослідну роботу, логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й нахили; використовує Інтернет, моделює економічні ситуації в нестандартних умовах

Критерії оцінювання навчальних досягнень студентів на контрольних роботах

1 бал – студент може розрізнити об'єкт навчання і відтворити деякі його елементи, мало усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності.

2 бали – студент фрагментарно відтворює незначну частину навчального матеріалу, має нечіткі уявлення про об'єкт навчання, виявляє здатність елементарно викладати думку, може відтворити кілька термінів, явищ, без зв'язку між ними; повинен вибрати вільний варіант відповіді.

4 бали – студент має початковий рівень знань; знає близько половини навчального матеріалу; здатний відтворити його відповідно до тексту підручника або пояснень викладача, повторити за зразком певну дію, описує явища, процеси без пояснень причин; за допомогою викладача здатен відтворити їх послідовність, слабо орієнтуються в поняттях, має фрагментарні навички в роботі з підручником, самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі, здатен давати відповіді на прості, стандартні запитання, виявляє інтерес до навчального матеріалу.

6 балів – Студент знає більше половини навчального матеріалу, розуміє основний навчальний матеріал, здатний з помилками й неточностями дати визначення понять, сформулювати правило, здатен відтворити його з помилками та неточностями, має стійкі навички роботи з текстом підручника, може самостійно оволодіти більшою частиною заданого матеріалу,

формулює поняття, наводить приклади, знає основні дати, орієнтується в хронології, підтверджує висловлене судження одним-двома аргументами; здатен використовувати наочні матеріали; відповіді непослідовні та нелогічні.

8 балів – студент виявляє знання і розуміння основних положень навчального матеріалу, може поверхово аналізувати події, процеси, явища і робити певні висновки; відповідь його правильна, але недостатньо осмислена; самостійно відтворює більшу частину навчального матеріалу; відповідає за планом, висловлює власну думку щодо теми, вміє застосовувати знання при розв’язуванні задач за зразком; користується додатковими джерелами.

10 балів – студент правильно і логічно відтворює навчальний матеріал, розуміє основоположні теорії і факти, встановлює причинно-наслідкові зв’язки між ними; вміє наводити окремі власні приклади та підтвердження певних думок, застосовувати вивчений матеріал у стандартних ситуаціях; самостійно користується додатковими джерелами; частково контролює власні навчальні дії; правильно використовує термінологію; складає таблиці та схеми.

12 балів – знання студента є достатньо повними, він вільно застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях, логічно висвітлює події з точки зору смислового взаємозв’язку, вміє аналізувати, встановлювати найсуттєвіші зв’язки і залежності між явищами, фактами, робити висновки, загалом контролює власну діяльність. Відповідь повна, логічна, обґрунтована, але з деякими неточностями.

14 балів – студент вільно володіє навчальним матеріалом, застосовує знання в дещо змінених ситуаціях, вміє аналізувати і систематизувати інформацію, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; висловлює стандартну аргументацію при оцінці дій, процесів, явищ; чітко тлумачить поняття; здатен до самостійного опрацювання навчального матеріалу.

16 балів – студент володіє глибокими і міцними знаннями, здатний використовувати їх у нестандартних ситуаціях; може визначати тенденції та протиріччя процесів; робить аргументовані висновки; критично оцінює окремі нові факти, явища, ідеї; використовує додаткові джерела та матеріали; самостійно визначає окремі цілі власної навчальної діяльності; вирішує творчі завдання; відрізняє упереджену інформацію від об’єктивної; здатен сприйняти іншу позицію як альтернативну.

18 балів – студент володіє узагальненими поняттями з предмета, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях, вміє знаходити джерело інформації та аналізувати її, ставити і розв’язувати проблеми, самостійно оцінює різноманітні життєві явища і факти, виявляючи особисту позицію щодо них.

20 балів – студент має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності, користується широким арсеналом засобів-доказів своєї думки, вирішує складні проблемні завдання, схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; вміє ставити і розв’язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію, виявляє власне ставлення до неї; самостійно виконує науково-дослідну роботу; логічно і творчо викладає матеріал письмовій формі; розвиває свої обдарування та нахили.

Шкала оцінювання (національна та ECTS)

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи (проекту), практики	для заліку
90 – 100	A	Відмінно	Зараховано
82 – 89	B	Добре	
75 - 81	C		
67 -74	D	Задовільно	
60 - 66	E		
1 – 59	Fx	Незадовільно	Не зараховано (з можливістю повторного складання)

КУРС ЛЕКЦІЙ

Змістовий модуль 1. Історія первісного суспільства як галузь історичної науки. Антропогенез.

Тема 1. Історія первісного суспільства як історична дисципліна (2 год.).

1. Специфіка курсу та місце історії первісного суспільства в загальній історії людства.
2. Мета курсу та його завдання.
3. Предмет історії первісного суспільства. Значення первісної історії.

1. Специфіка курсу та місце історії первісного суспільства в загальній історії людства.

Історія – наука, яка вивчає розвиток окремих держав і народів, а також людства в цілому. Разом з тим історія є однією з форм самоусвідомлення людства.

Історія як процес розвитку людства виникає з появою людей на Землі, виокремленням їх із природного світу і формуванням у первісний колектив. З цього моменту люди як суб'єкти історії починають створювати матеріальні й духовні цінності, вести боротьбу з доквіллям і долати суперечності, що виникають у суспільстві, змінюючи при цьому відносини між собою. Люди живуть у несхожих природних умовах, посідають різне місце в системі виробництва і споживання, мають неоднаковий рівень свідомості і т. ін. Поступальна хода історії виявляється передусім в історії матеріального виробництва. Починаючи з виготовлення примітивних кам'яних знарядь, людство переходить до виготовлення і використання досконаліших знарядь з міді, бронзи, заліза, на наступних етапах створює різні пристрої, механічні двигуни, машини, системи машин, чим закладає підвалини сучасного виробництва. Водночас відбуваються процеси переходу від первісного колективу до людського суспільства.

Історія не тільки одна з двох тисяч існуючих наук, але й одна з найбільш древніх. Історія пов'язана з іншими науками, зокрема, з психологією, соціологією, філософією, юридичними науками, економічною теорією, математикою тощо. На відміну від них вона розглядає процес розвитку суспільства в цілому, аналізуючи всю сукупність явищ суспільного життя, всі його сторони (економіку, політику, культуру, побут і т. д.) та їх взаємозв'язки.

Історична наука, будучи пов'язаною з іншими конкретними суспільними науками, використовує їх досягнення у вивченні різних аспектів життя суспільства або специфічних його явищ, запозичує теоретичні поняття, категорії, які використовують ці науки. У процесі вивчення історії суспільства в історичній науці відбувається спеціалізація, виокремлення її частин.

Насамперед це – всесвітня історія (історія первісного суспільства, стародавня історія, середньовічна, нова й новітня). Дослідження окремих сторін історії людства привело до появи таких галузей історичної науки, як економічна, політична, військова історія тощо. Таке розгалуження у своєму поєднанні сприяє ґрунтовному пізнанню всесвітньої історії за її частинами та розділами, аналізу накопичених знань та їх узагальненню.

Отже, всесвітня історія розпочинається розділом первісна історія. Первісна історія – як відносно самостійна складова всесвітньої історії – досліджує найдавніші етапи виникнення та розвитку людства. Вона започатковує вивчення історичного процесу як такого.

Історія первісного суспільства вивчає походження людини, зародження і початковий розвиток її господарської і суспільної діяльності, виникнення і розвиток матеріальної та духовної культури. Звернення до історії первісного суспільства дозволяє пояснити такі явища в цивілізаційному розвитку як політичні, міжетнічні, міжрелігійні, расові проблеми.

Разом з тим історія первісного суспільства має свої особливості. Зокрема, це часова віддаленість періоду, відсутність письмових першоджерел, організаційні особливості первісного суспільства.

І врешті-решт, ще одна проблема, яку ми маємо для себе вирішити. Це теорія походження людства. Сьогодні є ті часи, коли ми всі віримо в Бога, і як справжні християни, віримо у створення Ним людини. І тут ми маємо таку дилему – як же сприймати ось цю частину всесвітньої історії – історію первісного суспільства, в якій викладається інша теорія про походження людини.

2. Мета курсу та його завдання.

Мета курсу: формування у студентів ґрунтовних знань з початкового періоду людства – від виникнення самої людини і суспільства до створення соціальних інститутів; відтворення конкретних форм розвитку суспільства на початковій стадії.

Завдання курсу:

- визначити основні чинники формування та становлення людини і суспільства;
- проаналізувати екологічні та соціальні аспекти антропосоціогенезу;
- простежити основні напрямки еволюції людини та суспільства;
- розглянути механізми формування соціальних інститутів первісності на певних етапах історичного розвитку;

встановити місце первісної історії в історичному процесі;

Тобто, завдання історії первісного суспільства – на базі існуючих джерел проаналізувати, інтерпретувати та реконструювати всі сторони життя первісного суспільства.

3. Предмет історії первісного суспільства. Значення первісної історії.

Предметом дослідження історії первісного суспільства є первісне людське суспільство на різних етапах його розвитку (первісне людське стадо, дородова, родова та сусідська общини), його внутрішній (політичний, соціальний та сімейний) устрій, господарство, культура, світоглядні уявлення та релігійні вірування.

І знову ж таки, говорячи про первісне суспільство, ми стикаємося з проблемою термінології. Як називати правильно первісне суспільство. У історичній науці побутує кілька термінів: первісна або архаїчна формація, дородове суспільство, етноісторія, праісторія, протоісторія тощо.

Первісна або архаїчна формація.

Формація - сформований історично тип суспільства, основу якого складає певний спосіб матеріального виробництва. Формаційний підхід до вивчення суспільства передбачає, що протягом історії в своєму розвитку людство проходить певні стадії (формації), що відрізняються один від одного базисом і надбудовою. Яскравими представниками другого підходу є К. Маркс і Ф. Енгельс. Базис – це сукупність відносин у сфері економіки, що складаються при виробництві, обміні, розподілі та споживанні матеріальних благ. При цьому характер виробничих відносин не залежить від свідомості і волі, на нього впливає досягнутий рівень і потреби матеріальних або виробничих сил цих відносин. Під надбудовою розуміють сукупність правових, релігійних, політичних та інших поглядів і відносин. Структуру надбудови складають соціальні відносини в суспільстві, певні форми сім'ї, побуту і способу життя.

Дородове суспільство.

Така назва первісного суспільства часто вживається у зв'язку з тим, що ми в рамках цього періоду фактично вивчаємо становлення і розвиток людини, її формування, і лише на останніх етапах – торкаємося кровної спорідненості первісних людей.

Праісторія, протоісторія.

Для позначення фінальної стадії доісторичної епохи будь-якої культури, коли сама вона ще не створила своєї писемності, але вже згадується в письмових пам'ятках інших народів, у зарубіжній літературі нерідко використовується термін «протоісторія». Синонімом «доісторичного періоду» є термін «праісторія», який в українській історичній літературі вживається рідше, ніж аналогічні терміни в зарубіжній літературі.

Етноісторія.

Цей термін також інколи вживають для означення історії первісного суспільства. Етноісторія – від грец. Ethnos – народ і historia – оповідь про минулі події. Але ми вживаємо це поняття в іншому розумінні, як науку, як галузь науки антропології.

Первісне суспільство (первісність, протоісторія, доісторія) – це найперший та найтриваліший період в історії людства: від виникнення людини розумної (близько 2,5-2,8 млн. років тому) і до виникнення цивілізації і державності (в Азії та Африці – IV-III тис. до н.е.). Отже, первісна доба становила близько 99% тривалості всієї історії людства. Це був період в історії до винайдення писемності, тобто до появи писемних історичних джерел. У різних народів період первісності тривав по-різному, а деякі народи живуть в умовах первісності й до сьогоднішнього дня

(австралійські аборигени, індіанці Амазонії, туземці о. Ява, деякі племена Екваторіальної Африки).

Епосі первісності властиві наступні особливості:

– відбувся антропогенез – біологічна еволюція людини, що завершилася, на думку різних вчених від 40 до 100 тисяч років тому, виникненням виду «людина розумна» (*Homo sapiens*), а також основних людських рас — надалі глибоких еволюційних змін в біологічній природі людини вже не відбувалося;

– йшло формування мислення (або інтелекту) людини, її мови — в подальші періоди вони лише розвивалися;

– людство розселилося по всіх континентах;

– люди переходять до відтворювального господарства (від полювання і збиральництва до землеробства і скотарства);

– поряд з антропогенезом відбувається процес соціогенезу – формування суспільних форм життя у вигляді родової, а потім родоплемінної організації;

– складаються перші світоглядні уявлення, ранні форми релігійних уявлень, міфологічних систем.

Отже, як ми бачимо, доба первісності – це період "дитинства" людства, в цей період були закладені усі основи його подальшого розвитку. При чому, певні пережитки первісності ми спостерігаємо і в сучасному суспільстві (наприклад, магія, забобони).

Історія загалом, і історія первісного суспільства, зокрема, виконує кілька соціально значущих функцій.

Перша – пізнавальна, суть якої полягає у вивченні історичного шляху країн, народів. Друга функція – практично-політична. Суть її в тому, що історія як наука, виявляючи на основі теоретичного осмислення історичних фактів закономірності розвитку суспільства, допомагає виробляти науково обґрунтований політичний курс, уникати суб'єктивних рішень. Третя функція – світоглядна. Історія створює документально точні повісті про події минулого, про мислителів, яким суспільство зобов'язане своїм розвитком. Світогляд – погляд на світ, суспільство, закони його розвитку – може бути науковим, якщо спирається на об'єктивну реальність. Четверта функція історії – виховна. Історія має величезний виховний вплив. Знання історії свого народу та всесвітньої історії формує громадянські якості – патріотизм і інтернаціоналізм; показує роль народу та окремих особистостей у розвитку суспільства; дозволяє пізнати моральні та етичні цінності людства, зрозуміти такі категорії, як честь, обов'язок перед суспільством, бачити вади суспільства і людей, їх вплив на людські долі.

Тема 2. Хронологія та періодизація історії первісного суспільства (2 год.).

1. Відносна (релятивна) та абсолютна хронологія.
2. Природничі методи датування.
3. Періодизація найдавнішої історії людства.

1. Відносна (релятивна) та абсолютна хронологія.

Перш ніж створити періодизацію первісного суспільства, досліднику, насамперед, необхідно простежити послідовність історичних подій у часі, тобто встановити хронологічне співвідношення матеріальних об'єктів і явищ, зафіксованих джерелами (археологічними, антропологічними, етнологічними, лінгвістичними тощо) та, по можливості, визначити час їх існування.

Відповідно до цього, історичну хронологію поділяють на відносну (релятивну) й абсолютну.

За допомогою відносної хронології історик визначає лише послідовність або одночасність історичних подій, матеріальних об'єктів та явищ у часі, тоді як завдяки абсолютній хронології він встановлює конкретні дати їхнього існування щодо сучасного літочислення.

Відносна хронологія історії первісного суспільства розроблена більш-менш досконало і спирається на науково обґрунтовані докази. З допомогою відносної хронології встановлюється розташування матеріалів і явищ у часі один відносно одного, виявляється послідовність або одночасність явищ у часі (яка з культур на даній території була давня, яка споруда старіша, а яка пізніша в часі).

Разом з тим істориків цікавить і абсолютна хронологія – встановлення конкретних дат стосовно нашого літочислення. «Абсолютним» датуванням об'єктів і подій первісності історики користуються здебільшого лише умовно, тому що встановити конкретно, коли саме відбулися ті чи інші події у первісності, навіть за допомогою найдосконаліших сучасних методів, у переважній більшості випадків практично неможливо.

Як правило «абсолютними» визнаються дати, отримані переважно природничими методами, які мають значні відхилення від сучасного календаря. Періодизація історії первісного суспільства традиційно узгоджується зі спеціальними геологічною, археологічною та антропологічною періодизаціями.

Отже, щоб мати можливість говорити про періодизацію історії первісного суспільства, спочатку маємо з'ясувати, які ж існують методи датування.

2. Природничі методи датування.

Хронологія та періодизація – це та необхідна методико-методологічна процедура дослідження, з допомогою якої історія з безсистемного набору фактів і предметів, часто дуже цікавих, показових і захоплюючих, стає чіткою наукою, набуває системності.

Хронологія первісних предметів, комплексів, окремих пам'яток і культур визначається як розробленими в різних науках (археології, антропології тощо) так і природничими методами.

Сучасні методи датування вперше з'явилися в 1940-і роки. До природничих методів датування відносяться дендрохронологічний, калій-аргоновий, археомагнітний, радіовуглицевий чи радіокарбонівий, палеокліматичний тощо.

Так, для визначення поселень кам'яного віку часто використовуються геологічні, палеонтологічні та палеоботанічні дані. Маючи рештки вимерлих тварин або пилок давніх рослин із проб ґрунту, взятих на різній глибині, і знаючи геологічний період, коли такі тварини або рослини існували на землі, можна визначити хронологію пам'ятки або групи пам'яток.

Дендрохронологічний метод дає змогу визначити дату за підрахунками річних кілець на розрізах стовбурів дерев. Він застосовується в тих місцях, де є сприятливі умови для зберігання деревини, наприклад, болотяний ґрунт. Теоретичні можливості методу дають змогу датувати археологічні об'єкти давністю 7 тис. років. У деяких випадках період існування поселень, розташованих на озерах, визначають за сезонним відкладами торфу та лесу. Для пізніх пам'яток, що містять добре збережені зразки дерева, хронологія може бути встановлена за річними кільцями деревини. У дерев, що ростуть в одній кліматичній зоні, товщина річних кілець збігається. Для порівняння треба мати спиляні з датованих довголітніх порід дерев, що дозволяють скласти шкалу річних коливань зростання деревини, наприклад ясена, дуба, американської секвої.

Недоліком методу є його локальне застосування та труднощі в кореляції дат, одержаних з віддалених регіонів, не пов'язаних єдиним банком даних.

Широко застосовується розроблений природничими науками метод радіокарбонівий або радіовуглицевий датування. Радіокарбонівий метод дає змогу надійно датувати археологічні пам'ятки давністю до 40 тис. років (у деяких випадках до 60 тис. років тому). Він заснований на тому, що в рослинах і кістках тварин накопичується вуглець з атомною вагою 14 (14 С). Щоб визначити дату, треба знати ступінь розпаду вуглецю в органічній речовині. Чим чистіший вуглецевмісний предмет, тим менша помилка в його датуванні. Зазвичай аналіз проводиться в різних лабораторіях, так і встановлюються «нижні» (раніша) і «верхні» (пізніша) тимчасові межі дати пам'ятки.

Недоліки методу:

- за сучасних технологій похибка методу сягає 70-300 років (в залежності від стану об'єкта);
- існують певні географічні особливості, наприклад, організми, які живуть у жаркому кліматі, мають підвищений вміст 14С у порівнянні з істотами помірного клімату, що необхідно враховувати при калібруванні;
- певні події – тривала підвищена активність Сонця, виверження вулканів, техногенна діяльність людини, зокрема ядерні випробування – змінюють природне співвідношення ізотопів;
- метод неможливо застосувати, якщо співвідношення ізотопів в об'єкті було порушене за час його існування (наприклад при дії сильних джерел радіації);

Для визначення часу створення пам'яток більш ранніх періодів (до 400 тис. років тому) ефективно застосовується калій-аргоновий метод датування.

Після відкриття радіоактивності Беккерелем в 1896 р., стало очевидно, що це явище можна використовувати для датування геологічних об'єктів, і на початку ХХ ст. такі роботи почалися. Радіоактивність калію була виявлена в 1906 р., але те, що радіоактивним є ізотоп з масою 40 – з'ясувалося тільки в 1935 р. Двома роками пізніше німецький фізик-теоретик Карл Фрідріх фон Вайцзеккер установив, що калій-40 має подвійний ланцюг розпаду в аргон-40 і кальцій-40.

Слід зазначити, що сьогодні існує кілька варіантів калій-аргонового методу (відрізняються технічними деталями) і окремо аргон-аргоновий метод, що хоч і використовує ту ж схему розпаду калію в аргон, але є принципово іншим.

Аргон-аргоновий метод став практикуватись з середині 1960-х рр. У ньому виміри калію замінені виміром 39 ізотопу аргону, що утворюється з 39 ізотопу калію. Технічно аргон-аргоновий метод помітно складніший, але має безліч переваг, оскільки дозволяє судити про те, чи була ізотопна система в мінералі «закрита», тобто чи відбувалися, наприклад, втрати радіогенного аргону чи ні.

Обмеження методу можна розділити на технічні й принципові

Під технічними обмеженнями маються на увазі ті обмеження, які накладаються з рівня розвитку вимірювальної техніки. Скажемо так, сьогодні технічно неможливо виміряти зразок з віком менше приблизно тисячі років, а також неможливо одержати датування з точністю краще 1-2%, оскільки приблизно така невизначеність існує в константах розпаду калію-40. Принципові обмеження у свою чергу залежать від того, що саме ви хочете датувати. Розглянемо приклад. Наприклад, виверження вулкану, з нього витекла лава. З лави кристалізувалися, допустимо, польові шпати. Через мільйон років на це місце прийшов геолог і взяв зразок, зробив шліф і бачить під мікроскопом, що польовий шпат «свіжий», він не зазнав жодних вторинних змін. Можна чекати, що ізотопна система з моменту кристалізації мінералу до моменту відбору проби залишалася закритою. Такий зразок підлягає датуванню. А от якщо на місці польового шпату вже суцільно новостворені мінерали, дрібні слюдки, те система була відкрита й датування буде свідомо омолоджена.

Палеомагнітний (археомагнітний) метод. Археологічні комплекси, що містять кераміку, стародавні металургійні сурми і глинобитні печі, можна датувати палеомагнітним методом. Глина володіє властивістю: при охолодженні (від 800 до 200°C) вона зберігає відбиток напруженості і напрям магнітного поля Землі відповідного часу. Магнітний полюс Землі непостійний, він періодично змінюється. Визначивши напрямок намагніченості зразка і знаючи зміни магнітного поля Землі, можна датувати предмет.

Вперше цей метод був застосований у 1960 р. французьким вченим Робертом Дюбуа. Точність методу дозволяла, наприклад, визначати різницю у віці між внутрішньою і зовнішньою стінками однієї і тієї ж печі, яка використовувалася довгий час (тобто, час від побудови печі до останнього пропалювання в ній). Точні дати він дає в періоді до 70 тис років.

Хімічний метод. У деяких випадках застосовується хімічний метод датування викопних кісток за визначенням вмісту в них фтору. Кістки, що пролежали в землі певний період, вбирають фтор, який міститься в підземних водах. Процентне визначення вмісту фтору в кістках і в ґрунті дає можливість встановити відносну хронологію кісткових залишків. Цей метод ефективний, якщо порівнюваним кісток не менше 10 тис. років.

Є й інший метод визначення віку викопних кісток – по швидкості розповсюдження в них ультразвуку. Він базується на тому, що швидкість поширення звуку у кістках з часом зменшується.

Амінокислотне датування. Дещо менш надійний метод амінокислотного датування. Багато хімічних сполук існують у двох формах, які розрізняються лише за просторовою структурою – в якійсь мірі аналогічно рукавичок на ліву і праву руки. Більшість амінокислот в кістках живих організмів є L-ізомерами (форми «лівої руки»). Коли організм гине, L-ізомери поступово перетворюються в D-ізомери (форми «правої руки»). Вимірюючи співвідношення D- і L-ізомерів, визначають вік кісток; проте у зв'язку з тим, що швидкість такого перетворення залежить від температури, а температурні умови, які в минулому діяли на викопні рештки, оцінити важко, можна отримати результат з досить великою похибкою.

Описані методи, однак, не є універсальними. Багато з них носять експериментальний характер і мають свої недоліки. Тому з метою встановлення максимально точних дат необхідно застосовувати одночасно кілька методів.

3. Періодизація найдавнішої історії людства.

Питання періодизації історії первісного суспільства стало предметом зацікавлення ще в античні часи. Лукрецій Кар у творі «Про природу речей» запропонував використовувати як критерій періодизації зміну знарядь праці, тобто заміну кам'яних знарядь мідними, а мідних залізними. Ж. Кондоросе (XVIII ст.) ввів поділ історії первісного суспільства за типами господарювання: мисливство та рибальство, скотарство, землеробство. А. Фергюсон (XVIII ст.) як критерій періодизації висунув ступінь освоєння культури: дикість, варварство, цивілізація.

Теорії, що так чи інакше пояснюють історію первісного суспільства, з'явилися XIX ст. Німецький вчений Й. Бахофен розвинув ідею про матріархат. У своїй праці «Материнське право» (1861 р.) він науково обгрунтував існування в історії людства універсальної епохи високого становища жінки в суспільному житті, властивої всім без винятку народам у минулому. Причину розвитку первісного суспільства він бачив у зміні релігійних уявлень.

У тому ж XIX ст. розпочалася класифікація первісних пам'яток матеріальної культури, що призвело до створення науково обгрунтованої археологічної періодизації, що підтвердила гіпотезу Лукреція Кара. Датський учений К. Томсен ввів поняття трьох періодів: кам'яного, мідного і залізного. Французький вчений Г. Мортільє створив періодизацію палеоліту (давній кам'яний вік), а шведський вчений-археолог О. Монтелюс: неоліту (новий кам'яний вік), бронзового та раннього залізного віку.

Отже, найбільш розробленою є *археологічна періодизація*, в основі якої лежить зіставлення виготовлених людиною знарядь праці, матеріалів, з яких вони виготовлялися, форм жител, поховань і т. д. За цим принципом історія людства в основному поділяється на кам'яний вік, бронзовий вік і залізний вік. Найбільша заслуга у створенні сучасної археологічної класифікації належить французькому вченому Г. Мортільє і його співвітчизникові А. Брейлю.

Основою для археологічних реконструкцій вже майже двісті років слугує система трьох віків, запроваджена К. Томсеном у 1816–1819 рр. під час упорядкування колекцій Датського національного музею.

За матеріалом, з якого були зроблені знахідки, К. Томсен виділив кам'яний, бронзовий і залізний віки. З часом кожен з віків отримав підрозділи.

Загальноприйнято кам'яний вік поділяти на палеоліт, мезоліт і неоліт.

Палеоліт (давній кам'яний вік) характеризувався поширенням примітивних знарядь праці з дерева, каменю і кістки, пануванням мисливства та збиральництва. Гомініди, види: *Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo sapiens prāsapiens*.

Мезоліт (середній кам'яний вік). Мисливці та збирачі виготовляли знаряддя праці з каменю й кістки, а також винайшли лук та стріли. *Homo sapiens*.

Неоліт (новий кам'яний вік). З неолітом пов'язують неолітичну революцію – перехід первісних людей від привласною чого (полювання та збиральництво) до відтворюючого (землеробство та скотарство) господарства. З'являється кераміка. *Homo sapiens*.

Антропологічна періодизація.

1. Австралопітеки (південні мавпи) – пращури людини, які з'явилися близько 3 млн. р. тому. Найдавнішим австралопітеком з відомих на сьогодні є Люсі, знайдена археологами у 1974 р. у Східній Африці. Час її існування датують приблизно 3,7 млн. років тому.

2. *Homo Habilis* (Людина вміла) – з'являється близько 2 млн. р. тому. Це перша істота, яка навчилася використовувати підручні засоби (каміння, палиці) у якості знарядь праці.

3. Архантроп (*Homo Erectus* (Людина прямоходяча)), Пітекантроп, Синантроп – з'являється близько 1,5 млн. р. тому.

4. Палеоантроп (Неандерталець) – з'являється приблизно 150 тис. р. тому.

5. Homo Sapiens (Людина розумна) (Кроманьйонець) – з’являється близько 35 тис. р. тому. Це людина сучасного антропологічного типу. Вважається, що на цій стадії закінчується процес антропогенезу.

Геологічна періодизація..

Історія людства укладається лише в останній, четвертинний період кайнозойської ери в геологічній періодизації історії Землі. Іноді четвертинний період називають антропогеном, підкреслюючи цим, що він є періодом виникнення і розселення людини на земній кулі. Усталена схема періодизації антропогену розроблена на основі вивчення змін природного середовища внаслідок періодичного наступу льодовика в північній півкулі.

Геологічною наукою антропоген поділяється на дві епохи:

1. передльодовикова і льодовикова (еоплейстоцен і плейстоцен);
2. післяльодовикова, або сучасна (голоцен).

Складена за матеріалами переважно Центральної та Західної Європи, ця схема не має універсального значення, проте, як найбільш обґрунтована, частіше використовується в узагальнюючих працях, а також в археологічних, антропологічних та історичних дослідженнях. Крім наведеної схеми, розроблена ще низка варіантів регіонального поділу антропогену.

Тема 3. Джерела вивчення первісного суспільства (2 год.).

1. Історичні джерела, як основа відтворення історичного процесу первісної доби.
Класифікація джерел:
 - а) археологія в системі наук про первісність;
 - б) роль етнології та етнографії у відтворенні первісності;
 - в) антропологічні джерела;
2. Роль інших наукових напрямів в реконструкції давньої історії.

1. Історичні джерела, як основа відтворення історичного процесу первісної доби. Класифікація джерел:

Історичне джерело – це те, що дає нам інформацію про минуле. Історична інформація, що існує в історичних джерелах, може бути отримана з них лише після відповідної обробки суб’єктом-дослідником. Ця обробка включає в себе ряд дослідницьких процедур, і чим вони повніші й детальніші, тим об’єктивнішою й багатограннішою буде отримана з їхньою допомогою інформація.

Історичними джерелами, в основному, вважаються лише писемні та археологічні джерела, але це не зовсім вірно. Історичними джерелами можна назвати й широке коло свідчень про біологічні та географічні явища, що супроводжували історію людства. Географічні умови проживання й біологічна динаміка людського виду є такими ж важливими джерелами для реконструкції різних подій історії людства, як й інші, власне історичні джерела. Під поняттям «джерело» слід розуміти будь-який об’єкт вивчення, з якого можна взяти історичні свідчення.

Щодо особливостей джерел з історії первісного суспільства, то варто зазначити, що жодне з джерел не може нам змалювати повної картини життя первісного суспільства, тому його дослідження базується лише на комплексному, всесторонньому опрацюванні усіх видів джерел, їх комбінуванні та взаємодоповненні.

Класифікація джерел вивчення історії первісного суспільства:

Джерела за науками:

1. археологія (рештки матеріальної культури);
2. етнологія, етнографія;
3. антропологія;
4. лінгвістика;
5. четвертинна геологія та палеогеографія;
6. палеозоологія;
7. палеоботаніка;
8. другорядні, допоміжні джерела.

а) археологія в системі наук про первісність.

Археологія – наука, що досліджує історію людського суспільства на основі вивчення пам'яток кам'яного, мідного (бронзового), залізного віків і почасти пізніших, часів. До цих пам'яток, що називаються археологічними, належать: стоянки, поселення, поховання, різні типи знарядь праці, зброї, посуду, прикрас, предмети побуту, мистецтва тощо.

Це найголовніша наука для вивчення історії первісності. Саме археологія надає прямі факти, які мають більш-менш чітку хронологічну прив'язку, що спирається на методи абсолютного датування чи, за їх відсутності, на порівняльно-типологічних метод.

Хронологічно археологія охоплює повністю рамки існування первісного суспільства. Традиційно вважається, що археологічне дослідження первісного суспільства починається тоді, коли з'являються перші систематично оброблені знаряддя праці (Олдувайський період, бл. 3 млн. р тому, галькові знаряддя праці – чопери та чопінги). Однак, інформативність археологічного матеріалу обмежується трьома обставинами:

– багатозначність будь-якого предмета матеріальної культури в системі культури суспільства в цілому. Предмет матеріальної культури передусім має певне функціональне призначення, він створюється, щоб бути для чогось використаним в людській діяльності. У ряді випадків будь-яка віднайдена археологом річ крім первинного призначення може мати ще й символічне або сакральне. Ці обставини встановити значно важче, через що й виникає суттєва втрата інформації.

– принципова вибірковість археологічних залишок по відношенню до системи живої, функціонуючої культури. Вибірковість археологічного матеріалу при розкопках залежить від того, що земля зберігає нам не весь комплекс культури, а лише те, що потрапляло, як говорять археологи, на горизонт проживання. При зміні місця проживання все цінне забиралося, тому часто до рук археологів потрапляють лише залишки діяльності людини. Багато сучасних археологів вважають, що в процесі археологічного дослідження ми одержуємо не більше 15% достовірної інформації, хоча подібні розрахунки вкрай суб'єктивні.

– руйнування в ході часу. Руйнування в ході часу можна без перебільшення назвати грандіозними за масштабами і трагічними за їх культурно-історичними наслідками. Руйнація пам'яток археології силами природи доповнюється їх руйнацією в результаті людської діяльності.

Не зважаючи на ці обставини, археологічний матеріал, безсумнівно, несе великий масив інформації про розвиток первісного суспільства.

б) роль етнології та етнографії у відтворенні первісності.

Етнологія – наука про народи й культури світу, їхню взаємодію та систему етнічності. Наявність кількох народознавчих дисциплін у різних країнах, які з певною мірою умовності можна назвати дисциплінами-двійниками, — етнографії, культурної антропології та ін. — зумовлена історичними особливостями формування науки, теоретикометодологічними розбіжностями її національних шкіл, різним окресленням предметної сфери цієї науки тощо.

У процесі розвитку предметна сфера і статус етнології неодноразово змінювалися. На першому етапі існування етнологія включала в себе фізичну антропологію. З серед. XIX ст. виникає тенденція протиставляти етнологію і антропологію. Пізніше її розглядали як складову соціальну частину антропології. Етнологія сприймалась і як описова дисципліна, матеріали якої узагальнювалися соціологією. Існує також погляд на етнологію як науку про народи (переважно «примітивні»), тоді як етнографія розглядається як сукупність емпіричних відомостей про них. Нарешті етнографія, етнологія та антропологія розглядаються як три послідовні етапи в процесі наукового пізнання культури людства.

Етнографія – суспільствознавча наука, об'єктом дослідження якої є народи, їхня культура і побут, походження (етногенез), розселення, процеси культурно-побутових відносин на всіх етапах історії людства. Концентрує увагу на розробці проблем етно- і націогенезу, етнічної історії, міжнаціональних відносин, етнонаціональних процесів, традиційно-побутової культури, народних знань, побуту, народного мистецтва. Безпосереднє спостереження і опис звичаїв, побуту, світогляду народу – це основний метод етнографії.

В Україні терміни «етнологія» і «етнографія» спочатку вживалися як синоніми. Тільки на межі XIX- XX ст. визначилася певна понятійна відмінність між ними. Назва «етнографія» охоплювала здебільшого фіксації та описи матеріалів із побуту й різних галузей народної культури, в т. ч. й фольклор; поняттям «етнологія» позначалися праці про народ і його культуру дослідницького теоретичного характеру.

Якщо говорити про методологічні і методичні основи етнографічної науки, то вся їх розробка була націлена на те, щоб із найбільшою повнотою і ретельністю описати предмет дослідження, а саме культуру і побут, соціальні інститути і суспільну структуру того або іншого народу.

Традиційно при цьому найбільша увага приділялася відсталим народам, і в цьому пункті етнографія особливо перетинається з історією первісного суспільства, тому що культура відсталих народів служить основним матеріалом для первісно-історичних реконструкцій.

Якби не було етнографічних даних, то багато сторін формування суспільних відносин і соціальної структури в первісних людських колективах просто не могли б стати предметом уваги, вони відомі лише за етнографічними описами.

Визначаючи роль етнографії у дослідженні історії первісного суспільства, необхідно виділити два типи первісних суспільств. Аполітейні первісні суспільства – суспільства, які існували до появи цивілізації. Синполітейні первісні суспільства – суспільства, що існують паралельно з цивілізацією (папуаси, тасманійці, бушмени). Саме останні і є об'єктами досліджень етнографів.

Однак, хоч як повно описує сучасна етнографічна наука предмет свого дослідження, в ній є один принциповий недолік, що полягає в тому, що суспільства, які вивчаються етнографією, описуються ззовні; це робить сторонній спостерігач, дії якого мають певну психологічну дію на людей колективу, що вивчається. Це означає, що повнота етнографічного опису завжди відносна, особливо це стосується інтимних сторін життя суспільства а саме сакральних дій, таємних союзів, релігійно-психологічних уявлень, самосвідомості.

Інше обмеження, яке несуть в собі самі етнографічні матеріали, пов'язане з відсутністю у них хронологічної ретроспективи. Етнографічний опис за природою своєю синхронний, тобто він пов'язаний з одним певним хронологічним рівнем, яким є сучасність.

Нарешті, варто сказати і про те, що у розпорядженні етнографії при вивченні відсталих суспільств завжди знаходилися лише сучасні відсталі суспільства, які неможливо прямо аналізувати із первісними колективами.

г) антропологічні джерела.

Традиційний, хоч і не у всіх країнах прийнятий поділ антропології на три розділи:

- морфологію, тобто вчення про загальні закономірності мінливості людського організму,
- антропогенез або вивчення походження людини,
- расознавство, тобто науку про людські раси.

Антропологія – це наука про біологічні особливості людини і її предків, палеоантропологія – та частина антропології, яка вивчає скелети викопних людей різних епох і, використовуючи результати вивчення біології сучасної людини, проводить відновлення їх біологічних характеристик.

Саме на палеоантропологію історична антропологія спирається найбільше, коли вона стає історичним джерелом для вивчення первісного суспільства. Але палеоантропологічний матеріал, як і будь-який інший, має свої особливості.

Палеоантропологія, як і антропологія сучасного населення, працює із груповими характеристиками, тобто описує не окремих людей, а групи, зв'язані біологічною спорідненістю. Людські раси, наприклад, є групами популяцій, кожна з яких окреслюється локально довкола шлюбних зв'язків, від проникності яких залежить гомогенність – однорідність або, навпаки, гетерогенність – різнорідність популяцій. Морфологічні і фізіологічні особливості окремих людей відрізняються винятковою різноманітністю, яка нівелюється на груповому рівні і зводиться до локально-типологічних комплексів, що мають генетичне значення.

Найбільше інформації антропологічного характеру дослідник може отримати при розкопках могильників. Однак, як правило, будь-який могильник використовувався тривалий час і в ньому поховані люди декількох поколінь. Проблема полягає в тому, що інколи досить складно знайти критерій, за яким можна було би відокремити поховання людей одного покоління від інших.

Нарешті, додаткову складність у використанні палеоантропологічного матеріалу в історико-антропологічних реконструкціях створює факт порівняно пізнього виникнення достатньо численних могильників – вони виникають з неолітичної епохи. Мезолітичні могильники найчастіше складаються з декількох поховань, а поховання палеолітичного часу завжди поодинокі.

Що дозволяє все ж таки реконструювати історична антропологія в історії первісного суспільства.

Численні знахідки ранніх предків людини досліджуються передусім морфологічно, зіставляються на основі найбільш характерних варіацій їх будови, схожість варіацій дозволила побудувати цілу низку| правдоподібних гіпотез про їх генетичну спорідненість.

Морфологія дала можливість висвітити ще один аспект – отримання інформації про найраніші етапи розвитку асоціативних зв'язків, елементарних розумових структур, нарешті, мовної діяльності. Опис і вивчення ендокранів – зліпків внутрішньої порожнини черепної коробки – створює базу для оцінки динаміки макроморфології мозку в ході часу, а її функціональне тлумачення забезпечує нас інформацією про перераховані вище палеопсихологічні явища і найраніший етап формування мови.

На пізніших стадіях розвитку первісного суспільства, історико-антропологічна інформація незамінна при реконструкції ранніх етногенетичних процесів.

2. Роль інших наукових напрямів в реконструкції давньої історії.

Історичний розвиток дописемних суспільств відтворюють за допомогою багатьох наук та спеціальних історичних дисциплін: крім археології, етнографії, антропології, з допомогою лінгвістики, палеонтології, палеоботаніки, палеозоології, мистецтвознавства, сфрагістики, нумізматики, геральдики, фізики, хімії, комп'ютерного моделювання. Кожна з цих галузей людського знання має свій предмет дослідження, але разом вони забезпечують наукове вивчення далекого минулого людства.

– четвертинна геологія, відновлює події геологічної четвертинної історії нашої планети, в хронологічних рамках якої розвивалося людство,

– палеогеографія використовує дані четвертинної геології і ретроспекцію результатів фізичної географії для реконструкції четвертинних палеоландшафтів і динаміки географічного середовища;

– археозоологія, що спирається на зоологічні методи дослідження кісткових залишків, що походять з археологічних розкопок, і ставить за мету отримання інформації про доместикацію тварин, склад стад домашніх тварин в різних людських колективах, характер використання домашніх тварин, характер полювання і використанні диких тварин людиною;

– археоботаніка, що має на меті реконструкцію культурної дикої флори, що використовувалася людиною;

– фізика і хімія, які дають можливість розробляти методи реставрації і консервації використовуваних в культурі матеріалів і спеціальні мікрометоди дослідження їх фізичної структури і хімічного складу, а також дозволяють отримувати абсолютні дати для окремих пам'ятників;

– лінгвістика, що досліджує сучасні і стародавні мови, їх споріднені взаємини і розповсюдження в давнину; різні методи дослідження і інтерпретації письмових джерел, за допомогою яких в деяких випадках вдається прочитати і тлумачити етноніми і відновити етнічну ситуацію для пізніх епох історії первісного суспільства;

– інформатика – наука про формалізовані способи уявлення і використання інформації, за допомогою яких можна розробляти і досліджувати моделі систем з інформаційним змістом. До цих моделей відноситься і первісне суспільство, хоча моделювання, на жаль, поки мало використовується при його вивченні.

Неможливість звести перерахування цих дисциплін до якоїсь метакласифікації в даний час можна проілюструвати і прикладами їх взаємних переходів одна в іншу. З цих прикладів видно, як втрачаються чіткі межі дисциплін і наскільки умовний їх поділ, як поступово перетікає предмет наукового пізнання з однієї сфери науки в іншу. Значна частина етнографії займається описом і класифікацією всіх явищ матеріальної культури, тобто, по суті, практично є археологією сучасних суспільств.

Інтерпретація палеоантропологічного, археозоологічного і археоботанічного матеріалу взагалі неможлива без археології, оскільки тільки вона дає хронологічну і культурно-історичну основу цієї інтерпретації. Фізичні і хімічні методи, скажімо, створені незалежно від археологів, але на археологічних матеріалах перевіряється їх сила

3. Апополітейні та синполітейні первісні суспільства.

Ведучи мову про етнографічні та етнологічні джерела з історії первісного суспільства, варто наголосити на тому, що в даному випадку всю інформацію дослідники отримували, безпосередньо досліджуючи певні племена, яка продовжували існувати на засадах первіснообщинного ладу. Звідси, необхідно уточнити, що в історичній науці прийнято поділяти первісні суспільства на апополітейні та синполітейні.

Апополітейні первісні суспільства – це суспільства, які існували до появи цивілізації.

Синполітейні первісні суспільства – суспільства, що існують паралельно з цивілізацією (наприклад, коряки, індіанці, австралійські аборигени, бушмени тощо). Саме вони досліджуються переважно за допомогою етнографічних та писемних джерел.

Тема 4. Історіографія історії первісного суспільства.(4 год.)

1. Свідчення античних та середньовічних авторів про первісне суспільство.
2. Дослідження історії первісного суспільства у XIX–XX ст.
 - а) періодизація історії людства С. Нельсона, Л. Моргана;
 - б) теорія Ч. Дарвіна;
 - в) Ф. Енгельс і марксистська концепція первісної історії;
 - г) радянські історики про історію первісності.
3. Сучасна історіографія первісної історії.

1. Свідчення античних та середньовічних авторів про первісне суспільство.

Звернення до історії первісного суспільства окремими дослідниками відбулося ще в античні часи. Античні мандрівники, подорожуючи, описували існуючі на той час синполітейні первісні суспільства.

Давньогрецький поет Гомер (жив між XII і IX ст. до н. е.) в «Одіссеї» і, можливо, в «Іліаді», згадує про кіммерійців – племена скотарів та землеробів. Аналіз тексту поем показує, що з'явилися вони в період інтенсивної кризи первіснородового суспільства. Дуже часто Гомер згадує племена, роди і фратрії (тобто родові об'єднання), навіть війська шикуються за цим принципом. Але гомерівські часи – це нова сторінка історії родового суспільства, у ньому вже з'являється приватна власність, зростає особиста ініціатива окремої людини. Виходячи зі свідчень Гомера, можна зробити висновок, що суспільство було ще докласовим, а люди проживали в родоплемінних об'єднаннях, очолюваних родовою аристократією.

Геродот, що начебто в середині V ст. до н. е. подорожував по скіфських землях і, зокрема, відвідав Ольвію, перелічує ряд племен, які можна поділити на дві великі групи: скіфи-кочівників, що жили в основному в степах між Дніпром і Доном і скіфи-землероби, які разом з нескіфськими племенами – неврами, будинами, гелонами, меланхленами – жили в лісостеповій смузі на захід і схід від Дніпра.

Демокріт, який жив близько 460 - 370 р. до н. е., давньогрецький філософ - матеріаліст, вчив, що суспільство виникає у лоні природи. Первісні люди вели стадний спосіб життя, але поступово, завдяки наслідуванню природі, потребам у їжі, одязі, житлі, використанню знарядь праці прийшли до цивілізованого життя. Демокріт свої висновки про наслідування людиною природи підкріплював оригінальними прикладами. Так, за його думкою, у павуків люди навчилися ткати, у ластівок – будувати житло, у солов'їв та інших співучих птахів – співати. В основі всього цього навчання була потреба, яку Демокріт називав вчителькою життя.

Ще в античному світі був зроблений перший крок у роз'язанні однієї з найдискусійніших проблем історії первісного суспільства – проблеми періодизації первісності. Зокрема, давньоримський філософ Тіт Лукрецій Кар (близько 99 – 55 рр. до н.е.) у поемі "Про природу речей" зробив припущення про наявність в історії культури первісного суспільства кам'яної, мідної та залізної епох. Критерієм такої періодизації він вважав поступову заміну кам'яних знарядь мідними, а останніх – залізними.

Середньовічний римський мислитель і теолог 13 ст. Фома Аквінський через свої релігійні позиції і погляди теж розглядав первісне суспільство – рівність, взаємодопомога, відсутність експлуатації тощо.

Після великих географічних відкриттів з підбиттям підсумків попередніх досліджень продовжувалися подорожі в екзотичні області земної кулі, в ході яких не тільки уточнювалася географічна карта земної поверхні, але і розширювався етнографічний кругозір європейської науки, а зібрані етнографічні дані відразу ж вводилися в роботу по реконструкції первісних інститутів.

Особливо поширеними ці подорожі стали у XIX ст. У Південній Америці це подорожі німця Олександра Гумбольдта і француза Альсіда д'Орбінї, в Північній Америці – Генрі Скуларафта і Люїса Генрі Моргана, в Африці – англійця Давида Лівінгстона, в Австралії – Уільяма Баклі, в Центральній Азії – Миколи Михайловича Пржевальського.

2. Дослідження історії первісного суспільства у XIX–XX ст.

а) періодизація історії людства С. Нельсона, Л. Моргана;

У XVIII ст. французький філософ-просвітитель **Ж.Кондорсе** (1743–1794 рр.) поділив історію людської культури на послідовно змінні форми господарювання (полювання, рибальство, скотарство, землеробство). Започаткована у XIX ст. класифікація первісних пам'яток матеріальної культури спонукала до створення науково обґрунтованої археологічної періодизації, яка підтвердила правильність гіпотези Лукреція. Датський вчений К.Томсен (1788–1865 рр.), використовуючи археологічні дані, впровадив поняття трьох віків: кам'яного, бронзового та залізного.

Над проблемою періодизації первісного суспільства працювали також інші вчені, відомі у галузі природознавства та в розробці питань еволюції суспільства. Наприклад, у першій половині XIX ст. свої варіанти періодизації запропонували шведський природодослідник С. Нільсон (1787–1887 рр.) та видатний американський історик, етнолог і археолог Люїс Морган (1818–1881 рр.). Зокрема, С. Нільсон виділив у процесі історичного розвитку чотири стадії: дикунство, номадизм (кочове скотарство), землеробство і цивілізація. Натомість Люїс Морган поділив історію культури на дикунство, варварство і цивілізацію.

Люїс Морган зібрав значний матеріал і переконливо показав, що в центрі суспільних відносин у первісних народів стояла не сім'я, а рід, тобто група кровних родичів, що усвідомлюють свою спорідненість і походження від загального предка. Відкриття і дослідження родової організації первісного суспільства не вичерпали внеску Моргана в історію первісності. Він першим звернув увагу на характер власності і виявив її суспільну колективну приналежність, чим вона відрізнялася від приватної власності в класових суспільствах. Значне місце в його працях «Стародавнє суспільство» і «Системи спорідненості і властивості людської сім'ї» приділене ще одній важливій характеристиці первісних інститутів – системі сімейно-шлюбних відносин. Морган охарактеризував декілька відновлених ним на основі етнографічних даних шлюбних систем, в чому полягає ще один його внесок в науку про первісне суспільство.

б) теорія Ч. Дарвіна;

Творець еволюційної теорії англієць Чарлз Дарвін, що виклав її у пресі в 1859 р., через ряд історичних і особистих причин не торкнувся в своїй основній праці «Походження видів шляхом природного відбору, або Збереження вибраних порід в боротьбі за життя» проблеми походження людини, але основна спрямованість його книги була зрозуміла - людина повинна була відбутися через ті ж природні закономірності, через які відбулися і всі інші живі організми. Швейцарець Карл Фогт в 1862 р. і англієць Томас Гекслі, соратники Дарвіна в боротьбі за еволюційну теорію, в 1863 р. виступили з обґрунтуванням еволюційної теорії походження людини, показавши анатомічну схожість людини з людиноподібними мавпами.

До цього часу вже було зроблено дві перші знахідки неандертальської людини, їх примітивність в порівнянні з черепами сучасних людей впадала в очі вже першим дослідникам, вони справедливо розглядалися як проміжна ланка, як доказ того, що сучасній розвиненій людині передувала людина, морфологічно примітивніша. Сам Дарвін звернувся до теми походження людини лише в 1871 р. і присвятив їй книгу «Походження людини і статевий відбір», в якій значно розширив і збагатив аргументацію своїх попередників.

в) Ф. Енгельс і марксистська концепція первісної історії;

Створення історико-матеріалістичного трактування процесу розвитку людського суспільства вимагало від Карла Маркса і Фрідріха Енгельса освоєння величезної історичної інформації, яке супроводжувало всю їх наукову роботу впродовж життя. Формування концепції первісності, яке у Маркса було пов'язано переважно з проникненням в суть економічних відносин в докапіталістичних суспільствах, а у Енгельса – з початковим інтересом до первісності і загальних проблем діалектичного розвитку всесвіту.

Три проблеми, які розробляли Маркс і Енгельс:

- чинники олюднення в процесі антропогенезу,
- періодизація історії первісного суспільства,
- первісне суспільство як особливий початковий етап історії, зародок майбутнього комуністичного суспільства.

Концепція, викладена в підготовчому розділі до «Діалектики природи», озаглавленої «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину», є рідкісним прикладом невеликої за об'ємом теоретичної розробки, що зберігає повну актуальність більш ніж через півтора сторіччя. Чинник праці вони вважали головним, що зробив з мавпи людину. Принципово новою в концепції Енгельса була та обставина, що на протигагу природно-історичним чинникам походження людини, які були тоді мало обгрунтовані, чинник праці або соціально-історичний чинник був переконливо аргументований.

Розробка періодизації, запропонованої в книзі Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави», виданої в 1884 р., неодноразово служила предметом розгляду і викликала серйозні дискусії.

Енгельс, по суті, повторив періодизацію, запропоновану ще Фергюссоном і доповнену конкретними історичними і етнографічними матеріалами Морганом, тобто прийняв їх поділ первісної історії на епохи дикості, варварства і цивілізації.

Набагато фундаментальнішою і новаторською була спроба визначити місце первісного суспільства в загальній панорамі людської історії. Маркс, починаючи з «Німецької ідеології», неодноразово повертався до цієї теми. Первісна, або архаїчна, формація кардинально відрізнялася від всіх інших формацій в історії людства відсутністю приватної власності і як наслідок цього відсутністю передумов до експлуатації людини людиною. Саме тому Маркс запропонував називати її первинною, а решта формацій вторинними.

г) радянські історики про історію первісності.

У 40-ті роки ХХ століття радянські вчені приступили до створення нової періодизації історії первісного суспільства у зв'язку з тим, що схема Морган (дикунство, варварство, цивілізація(класове суспільство)) застаріла.

А. І. Першці за основу періодизації взяв еволюцію форм власності,

Н. А. Бутінов — ступінь поділу праці у первісному суспільстві. Більшість вчених в основу періодизації брали розвиток форм суспільної організації первісних людей.

С. П. Толстов в 1946 р. запропонував розділити первісне суспільство на такі періоди: первісне стадо, первісна община (материнський рід), військова демократія.

П. П. Єфименко розрізняв періоди: первісне стадо, первісна громада неандертальців, первісна родова община.

За М. О. Косвеню: 1) первісне стадо; 2) родовий лад, що підрозділяється на епохи матріархат і патріархат; 3) період військової демократії.

3. Сучасна українська історіографія первісної історії.

Не зважаючи на складність дослідження початкового етапу історії людського суспільства, зацікавленість цією темою українських науковців дедалі зростає. Однак, особливість праць вітчизняних істориків полягає в тому, що всі вони мають, як правило, теоретичний характер.

Значна частина досліджень стосується впливу природного середовища на існування та розвиток людини і умови життєдіяльності людського колективу. З огляду на це важливим є з'ясування природнокліматичних умов побутування первісних людей. Цим проблемам в сучасній українській історіографії присвячена низка публікацій Наталії Герасименко та Олени Сминтиної.

Проблемі взаємовпливу людського суспільства і довкілля присвячені дослідження Сергія Рижова, які ґрунтуються на археологічних, палеогеографічних, палеоботанічних, палеозоологічних матеріалах.

Про характер залежності суспільства первісних мисливців від природного оточення в кінці льодовикової епохи на території Східної Європи йдеться у роботах Павла Шидловського. На підставі власних археологічних досліджень пізньопалеолітичних пам'яток з території Східної Європи П. Шидловський по-новому їх інтерпретував. Він продемонстрував залежність характеру розташування пізньопалеолітичних поселень від наявності природних ресурсів у певній екологічній ніші. Досліднику також вдалося обґрунтувати використання фактів міжобщинного обміну з метою відтворення соціальних зв'язків у добу первісності.

Питанню зміни природнокліматичних умов та їх впливу на життя первісних людей присвячена низка досліджень відомого українського археолога Леоніда Залізняка.

Українські історики також вивчають розвиток економіки первісного населення. Історичний процес розвитку господарства населення Південно-Східної Європи в XI–VI тис. до н. е. став темою дисертаційного дослідження Дмитра Кіусака.

Про взаємозв'язок розвитку фізичного типу первісних людей і формування палеолітичного виробництва йдеться у дослідженні Владислава Гладиліна. Автор, з'ясовуючи фізичні особливості первісних людей на різних етапах їх розвитку (австралопітек – гомо габіліс – архантроп – палеоантроп – неоантроп), продемонстрував удосконалення процесу виготовлення ними знарядь праці. При цьому дослідник зауважив, що основні стрибки у фізичному розвитку первісних людей відбувалися у періоди потепління, а оформлення характерного для тієї чи іншої палеолітичної епохи набору знарядь праці припало на періоди похолодань.

Тема 5. Загальні питання антропосоціогенезу (2 год.).

1. Місце людини у Всесвіті.
2. Поняття біосфери і ноосфери.
3. Рушійні сили антропосоціогенезу.

1. Місце людини у Всесвіті.

Проблема походження людства є споконвічною. Ще з незапам'ятних часів різні народи склали дивовижні міфи та легенди про чудодійне походження Всесвіту і людини у ньому. Науковий же розгляд оригінальної народної творчості дає можливість з'ясувати не тільки джерела архаїчного фольклору, а й простежити вплив на його формування того природного і соціального середовища, в якому він народжувався.

Чудові перекази про походження Всесвіту і людини створили архаїчні мисливці, збирачі й землероби Австралії та Океанії. І хоча у різних народів, що мешкають на неосяжних просторах островів і материків південних морів і океанів, міфи і легенди різняться за своїми конкретними сюжетами, все ж їх об'єднує спільна ідея про виникнення людини з морського середовища й участі в її створенні так званих культурних героїв і надприродних сил.

За Біблією, людина була створена із «червоної глини» Богом, який вдихнув у неї безсмертну душу. Подібні міфи і легенди виникли у багатьох народів світу, в яких мистецтво скульпторів і гончарське ремесло досягли значного розвитку.

Пізніше в народних переказах поступово починає простежуватись значна схожість людини з тваринами. З'явилися легенди про різного роду оборотнів, які започаткували вже роздуми про природне, а не божественне походження людини. Першими цю народну здогадку підхопили античні мислителі, які розглянувши будову тіла людини, першими визначили її місце в системі тваринного світу.

Поступово, з повільного накопичення наукових спостережень та випадкових здогадок склалися знання про анатомію і фізіологію людини. На основі цих знань у середині XIX ст. починається вже наукова розробка проблеми походження людини і визначення її місця в систематичі живої природи та Всесвіту в цілому. З самого початку в пошуках, пов'язаних із визначенням природи людини та ролі її діяльності в розвитку Всесвіту, простежуються два підходи: філософський, представники якого, розглядаючи людину як частку природи, намагаються

визначити місце і роль людства у проходженні природних процесів, та антропологічний, метою якого є з'ясування рівня морфологічної своєрідності людини і визначення її місця в зоологічній класифікації.

У кінці XIX ст. знання про людину і Всесвіт розподіляються між трьома самостійними, мало пов'язаними між собою галузями науки: фізикою, біологією та суспільствознавством. За всіх грандіозних наукових досягнень у вивченні кожної із зазначених сфер Всесвіту, єдиної концепції його розвитку все ж створено не було, хоча спроби у цьому напрямі й робилися. Найближче до вирішення цієї проблеми підійшли російські космісти (В. Соловйов, Н. Федоров, К. Ціолковський, Д. Менделєєв та ін.). Проте найбільш ґрунтовну оцінку діяльності людства в масштабі нашої планети і Всесвіту в цілому дав на початку XX ст. видатний учений В. І. Вернадський в своїй концепції про біосферу, а в подальшому і про ноосферу.

2. Поняття біосфери і ноосфери.

У процесі історичного розвитку суспільства постійно відбувається його взаємодія з природою. Для того щоб це осмислити, необхідно розкрити сутність понять "природа", "біосфера", "ноосфера".

У широкому розумінні природа – це весь об'єктивно існуючий матеріальний світ (Всесвіт). Проте люди взаємодіють лише з незначною частиною природи – середовищем життєдіяльності, яке називають природним (географічним). У рамках географічного середовища виокремлюється біосфера – поверхнева оболонка нашої планети, в межах якої може здійснюватися (здійснюється) життєдіяльність усього живого.

Географічне середовище – це не тільки те, що створено природою. Люди, взаємодіючи з нею, завдяки своїм розуму й праці створили штучний світ: міста, села, дороги тощо. Частина поверхні землі, змінена за допомогою техніки, називається техносферою. Все це так звана друга природа, створена суспільством.

Ця частина географічного середовища має тенденцію до швидкого розширення.

Необхідність осмислення цього процесу зумовлює потребу пізнання специфічних законів взаємодії суспільства й цієї частини природи в умовах науково-технічного прогресу. Цю проблему на початку XX ст. зробив предметом свого дослідження, як уже згадувалося, В. Вернадський – перший президент Української академії наук.

Перші уявлення про біосферу як «зону життя» і зовнішню оболонку Землі були сформульовані ще на початку XIX ст. Ж.-Б. Ламарком. Сам термін «біосфера» був запроваджений у науку австрійським геологом Е. Зюссом. Проте лише В. Вернадський у своїй праці «Геобіохімія» вперше виклав історію розвитку біосфери і здійснив реконструкцію цього процесу.

В. Вернадський довів, що плівка життя, яка виникла на поверхні Землі, різко прискорила всі процеси її розвитку завдяки спроможності за допомогою утилізації енергії космосу трансформувати земну речовину. Таким чином, Земля і Космос уявлялися єдиною системою, де жива речовина з'єднувала в одне ціле процеси нашої планети з космічними процесами. Як наслідок цього величезного процесу розвитку стала поява на землі людини – носія Розуму. Розум, у свою чергу, значно прискорив всі процеси розвитку у Всесвіті, створивши нову оболонку – ноосферу (сферу розуму). За В. Вернадським, ноосфера – це сфера свідомої діяльності людини в глобальному масштабі, взаємодії суспільства й природи, в межах якої розумна діяльність людини стає головним, вирішальним фактором розвитку. Ноосфера є новою, вищою стадією розвитку біосфери, пов'язаною з виникненням у ній людства. Пізнаючи закони природи і створюючи нові техніку й технології, людина справляє вирішальний вплив на процеси в земному та навколоземному середовищі проживання, змінюючи й перетворюючи його своєю діяльністю.

Термін «ноосфера» вперше був запропонований під час обговорення доповіді В. Вернадського в Парижі французькими дослідниками філософом Е. Леруа та палеонтологом П. Тейяр-де-Шарденом. Сам В. Вернадський цей термін почав використовувати значно пізніше.

Завершуючи огляд філософського визначення місця людини у Всесвіті, зазначимо, що в наш час єдиного розуміння поняття «ноосфера» серед дослідників не існує. Так, одні дослідники вважають ноосферою лише ту частину біосфери, яка перебуває під впливом людини, і, розглядаючи її в історичній перспективі, поділяють на ноосферу стародавніх греків, ноосферу середньовіччя й таке інше (М. М. Гумільов). Інші вважають, що епоха ноосфери настане лише

тоді, коли людина забезпечить таку взаємодію Людини і Природи, яка дозволить стабільно розвиватися як людині, так і природі (М. М. Мойсєєв). Існують й інші тлумачення. Але всі дослідники визнають головне: виникнення людини і суспільства є наслідком розвитку життя не тільки на нашій планеті, а й у Всесвіті в цілому.

3. Рушійні сили антропосоціогенезу.

Антропосоціогенезом (від грец. – anthropos – людина, лат. – societas – людина і грец. genesis – походження) називають історично тривалий процес перетворення людини з біологічної істоти в соціальну. В цьому процесі наявна нерозривна єдність двох паралельно триваючих процесів: антропогенезу (формування людини) і соціогенезу (розвитку суспільства).

Антропогенез – (від грецького антропос – людина, і генезис – виникнення) – процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини, розділ антропології, який вивчає цей процес. Паралельно з терміном антропогенез в науці використовується ще один термін – гомінізація (від латин. homo – людина), під яким розуміється процес олюднення мавпи – від появи перших специфічно людських особливостей до виникнення виду людини розумної (Homo Sapiens). До основних питань антропогенезу відносяться:

- розвиток прямоходіння,
- прогресивне перетворення мозку,
- адаптацію руки до трудової діяльності,
- зміни зубочелюстного апарату,
- формування членороздільної мови,
- формування концептуального мислення, свідомості, інтелекту,
- розвиток соціальної організації, матеріальної культури тощо.

Соціогенез – (від лат. сосьетас – суспільство і грец. генезис – виникнення) – процес формування людського суспільства. Саме з появи неоантропів розвиток людини відбувався переважно у вигляді вдосконалення суспільної організації.

Соціогенез – це друга складова терміну «антропосоціогенез», включає всю дописемну історію людського суспільства, починаючи з передлюдей і закінчуючи появою ранніх держав (Шумер, Аккад, Єгипет та ін.).

Антропосоціогенез – історичний процес перетворення людини як антропоса, біологічної істоти, в члена суспільства, носія його основних, в першу чергу виробничих, етичних і естетичних стосунків.

Важливим моментом визначення місця людини у Всесвіті є з'ясування джерел і характеру тих рушійних сил, що згодом спричинили виникнення людства. В наш час уже ніхто не заперечує, що безпосереднім "матеріалом" для виникнення людини була біологічна основа – тривалий і суперечливий шлях розвитку анатомофізіологічної і нервово-психічної організації її безпосередніх пращурів. Проте не лише біологічні передумови привели до виникнення людства. Становлення людини і суспільства значною мірою було зумовлене також іншими чинниками, перш за все соціальними, екологічними та космічними.

Вже спроба основоположника наукового підходу до проблеми антропогенезу Ч. Дарвіна звести процес виникнення людини і суспільства лише до біологічних факторів (статевий відбір) не дала очікуваних результатів, що врешті-решт зрозумів і сам її автор. Так, згідно з еволюційною теорією Ч. Дарвіна, фізичний тип сучасної людини сформувався завдяки довготривалому відбору жінками чоловіків, які мали істотні переваги в фізичній будові організму. Надаючи перевагу фізично досконаліше організованим чоловікам, жінки забезпечили народження плодитіших і морфологічно краще побудованих нащадків, що зрештою і привело до появи людини. Не з'ясовуючи питання, чому жінки надавали перевагу чоловікам з тими чи іншими фізичними якостями, зазначимо, що по суті теорія Ч. Дарвіна не дає відповіді на головне питання: як виникли такі суто людські якості, як моральність, членороздільна мова, свідомість і, нарешті, суспільство.

Намагаючись вирішити питання формування моральних якостей людини Ч. Дарвін спробував замінити поняття статевого відбору іншим поняттям – груповим природним відбором, який, на його думку, і визначає напрям розвитку моральності шляхом відбору вже не індивідумів, а колективів. Він доводить, що колективи, які мають у своєму складі більше членів з високими моральними якостями, частіше виживають у складних життєвих ситуаціях.

Близьку до дарвінівської теорію антропогенезу висунув видатний англійський антрополог А. Кізс. За його концепцією, на світанку людства існувало багато ізольованих людських груп, між якими йшла боротьба за виживання, в якій одні перемагали, інші гинули. Перемагали ті групи, де були міцніші соціальні стосунки, таким чином, груповий відбір сприяв формуванню у людей суспільних якостей.

Поряд із цими концепціями виникнення людства було створено і безліч інших теорій, автори яких намагалися з'ясувати своєрідність людського суспільства, теж у межах біологічної еволюції, спираючись на визнання окремих біологічних чинників як рушійних сил процесу антропосоціогенезу. Одні дослідники вважали вирішальним фактором перебудови морфології людини прямоходіння, інші — розвинуту руку, яка сприяла підкоренню природи людиною, треті — розвиток мозку як "вмістилища" свідомості і розуму. Всі ці чинники дійсно мали величезне значення для морфологічної перебудови людини і формування її як соціального феномена.

Останнім часом з'явилися нові теорії, в яких велика увага приділяється екологічним та космічним чинникам антропосоціогенезу. Спираючись на сучасні досягнення природничих наук, дедалі більше дослідників намагаються простежити безпосередні зв'язки між циклами еволюційного перетворення природи, ритмами геофізичних і космічних процесів та виникненням людини і суспільства.

Так, відомий американський філософ Говард Парсонс запропонував нове поняття "планетарна людина", змістом якого є як планетарна природа людини та її пристосованість до умов нашої планети, так і незаперечність факту саме земного її походження та мешкання, що, на думку вченого, не виключає можливості її міжпланетних подорожей. Інакше кажучи, географічні та екологічні умови нашої планети спричинили зародження, проходження та завершення процесу антропосоціогенезу.

Російський дослідник В. А. Анучін звернув увагу на те, що крім своєрідності екологічних умов розвитку флори і фауни земної кулі, для отримання істотних наслідків еволюційної перебудови організмів необхідно ще мати певний час для трансформації існуючих біологічних форм у нові, які лише згодом можна буде розглядати як наслідок впливу географічного чинника. Водночас для еволюції організмів, крім зміни природного середовища, потрібні ще боротьба за існування, природний відбір, спадковість. Однак без різноманітності географічного середовища та його перманентних змін живим істотам не треба було б пристосовуватись.

Серед багатьох гіпотез цього напрямку заслуговує на увагу гіпотеза Г. М. Матюшина. Він вважає, що одним із найважливіших чинників антропогенезу були мутації, зумовлені радіацією — властивістю уранових руд різко впливати на спадковість високорозвинених істот.

В наш час бурхливого розвитку природничих наук неможливо не враховувати їх внесок у розробку теорії антропосоціогенезу. Здебільшого йдеться про науково обґрунтовані, а іноді й дійсно евристичні відкриття. Зокрема, це стосується еволюції самої людини як природного феномена. Проте, розкриваючи процес формування сучасного фізичного типу людини, жодна з цих концепцій не дає відповіді на питання, як разом із людиною виникло суспільство, тобто людство як таке. Цілком зрозуміло, що поведінку людини визначає не її біологія, а щось інше, що відрізняється від біологічного. Немає потреби детально розглядати більшість сучасних соціальних концепцій. Їх, за винятком суто спекулятивних і антинаукових, можна звести до двох основних теоретичних напрямів: так званого культурологічного та трудового.

Серед багатьох західних дослідників, перш за все американських, дістала широке визнання культурологічна теорія, згідно з якою основою соціогенезу є культура, насамперед духовна. Народжуючись і зростаючи, людина формується під впливом культури того чи іншого соціального оточення. Саме культура, а не структура організму, визначає поведінку людини. Це пов'язано з особливостями розвитку культури, яка передається від одного покоління до іншого не генетичним шляхом, а завдяки навчанню. Таким чином, розвиток культури може відбуватися незалежно від біологічної еволюції. Найбільшого поширення серед дослідників набула трудова теорія Ф. Енгельса, згідно з якою праця створила саму людину, зумовила напрям розвитку її морфологічної структури, сприяла виникненню мислення, свідомості, мови, культури тощо. Визнаючи вирішальну роль праці в становленні людства, трудова теорія надає великого значення також біологічним чинникам, передовсім прямоходінню, розвитку руки і мозку. В зв'язку з цим вона визначається як біосоціальна.

Отже, рушійними силами антропосоціогенезу є як біологічні, так і соціальні фактори. У міру зменшення ролі в еволюції людини біологічних факторів різко зросло значення соціальних.

Тема 6. Найдавніші гомініди (архантропи) (2 год.).

1. Еволюція гомінід. Теорія стадіальності.
2. Найдавніші витоки людини.
3. Час і місце появи гомінід. Прабатьківщина людини.

1. Еволюція гомінід. Теорія стадіальності.

Антропогенез як єдиний процес еволюційного становлення людини і історичного формування суспільства може бути розділений на стадії, зміна яких була пов'язана з найбільш значними якісними перетвореннями в трудовій діяльності людини, в її морфології і свідомості, в структурі соціальної організації.

Більшість дослідників виділяє в Антропогенезі три стадії:

- антропоїдні предки людини (австралопітеки) – високорозвинені двоногі примати, що систематично користувалися як знаряддями природними предметами (палицями, каменями, уламками кісток тварин);
- прадавні і древні люди (архантропи і палеоантропи), з якими пов'язана поява штучно виготовлених знарядь праці, їх ускладнення, початкова форма суспільної організації;
- люди сучасної фізичної будови (неоантропи), початок цієї стадії відноситься до епохи пізнього палеоліту.

Першій стадії передують інтенсивна еволюція вищих мавп в різних напрямках. Виникають різні форми деревних і наземних людиноподібних мавп, що населяли Європу, Південну і Південно-Східну Азію, Африку. Деякі з них характеризуються ознаками схожості з людиною. Це рамапітеки, дріопітеки. Останніх багато учених розглядають як предків горили, шимпанзе і людини. Час їх існування —20—25 млн. років назад.

I СТАДІЯ. Високорозвинені примати – предки людини, переходять пізніше до пересування на двох ногах і вживання природних предметів як знаряддя. До таких приматів відносяться австралопітеки.

II СТАДІЯ. Представники початкового етапу другої стадії – прадавні люди (архантропи), скелетні залишки яких відкриті в Азії (пітекантроп, синантроп). Східній і Північній Африці (олдовайський людина і атлантроп) і Європі (гейдельберзька людина). На цьому етапі люди навчилися користуватися вогнем. Нащадки архантропів – палеоантропи (неандертальці) – відносяться до завершального етапу другої стадії.

III СТАДІЯ. Неоантропи. Відбулася трансформація палеоантропів в людей сучасного фізичного типу (неоантропів). Найважливішим чинником прогресивного розвитку людей, причиною переходу до третьої стадії було вдосконалення соціальної організації і виробничої діяльності. Величезне значення при цьому мала мова, яка сприяла засвоєнню і збереженню людськими колективами конкретних знань, спостережень і технічних навиків, придбаних окремими членами цих колективів. Людина все більше ставала незалежною від навколишньої природи, а виникнення суспільства сприяло тому, що природний відбір повністю втратив своє значення як чинник еволюції людини, у зв'язку з чим біологічна, видова еволюція людини припинилася.

2. Найдавніші витоки людини.

Людина і сучасні людиноподібні мавпи подібні між собою не лише за своїми морфологічними і фізіологічними особливостями, а й є близькими родичами. Вони утворюють дві різні гілки одного стовбура, тобто походять від одного, спільного предка. Такими предками були давні, вимерлі кілька мільйонів років тому, невеликі (завбільшки з собаку середнього розміру) мавпи, яких назвали пропліопітеками, їхньою батьківщиною була північносхідна частина Африки. Жили вони на деревах, харчувались рослинною їжею. Від цих мавп еволюція пішла в різних напрямках. Утворилися предки сучасних людиноподібних мавп – орангутангів і гібонів, а також

дріопітеків (деревні мавпи). Один з видів дріопітеків був, мабуть, тією гілкою, з якої починається розвиток предків сучасної людини.

А. Хорвуд в 1933 р. на берегах озера Вікторія знайшов своерідну форму африканського дріопітека і назвав її «проконсул» (від клички популярного шимпанзе Консула в Лондонському зоопарку; «предок Консула»). Зараз деякі вчені вважають, що проконсул був предком не тільки шимпанзе, але і горил, орангутангів і людини.

У 1955 р. на острові Руанг, на тому ж озері Вікторія, М. Ліккі знайшла кісткові останки «дріопітека африканського» – вже безсумнівного предка шимпанзе. К. Льюїс в 1938 році на Сиваликських пагорбах, в Індії, знайшов рамапітека – безсумнівний дріопітек. Тут названо лише невелику частину знахідок. І це говорить лише про те, що дріопітеки були, по-перше, надзвичайно численними тваринами. Адже абсолютну більшість померлих тварин одразу з'їдають хижаки. Кістки вкрай рідко потрапляють у такі умови, де вони можуть зберегтися. Щоб кістки викопних тварин взагалі знайшли, а тим більше знаходили постійно, вид повинен бути дуже численним. По-друге, наявні знахідки свідчать, що дріопітеки були дуже різноманітним родом мавп, які об'єднують різних за розмірами і анатомією істот, що жили в різних екологічних умовах.

До середини ХХ ст. стало очевидним, що дріопітеки були предками всіх антропоїдів, крім гібонів. Частина з них почала збільшуватися в розмірах. Такі дріопітеки, зростом з горилу, були мало уразливі для хижаків, але їжі їм було потрібно дуже багато. Ці дріопітеки чи то повністю вимерли, чи то мали продовження у вигляді т.зв. гігантопітеків – величезних мавп зростом від 2,5 до 3,5 м і вагою близько 500 кг.

Ця форма шляхом дивергенції утворила велике число видів австралопітеків, які жили у Східній і Південній Африці.

Новий стрибок відбувся 5-7 млн р. тому. Приблизно в цей час від дріопітеків пішов рід австралопітеків (від «австралос» – південний і «пітекос» – мавпа). Перші знахідки австралопітеків зроблені в 1924 р. професором Йоханнесбургського університету Р. Дартом і Р. Брумом, куратором музею в Преторії. У каменоломнях поблизу м. Штрек-Фонтейн була виявлена разом з кістками павіанів нова істота з незвичайно високим черепним склепінням, суглобами і стегновими кістками прямоходячої. Подальші дослідження дозволили виявити безліч залишків австралопітеків восьми різних видів віком від 6 млн. до 200 тис. р., серед яких виділяється кілька видів, що мешкали по всій Східній, Північній і Південній Африці і в Західній та Південній Азії.

У різних видів мозок мав об'єм від 440-450 см³ до 514-516 см³ при зрості в 100–150 см і вагою від 25 до 65 кг. Вага мозку по відношенню до тіла становила у них 1,1–1,5%. У шимпанзе вона становить 0,9%, у сучасної людини – 2,6-2,7%.

Австралопітеки пересувалися на ногах так само легко, як і сучасна людина. Вони могли носити з собою палицю або кілька каменів, які ще не вміли обробляти. Група австралопітеків могла завдавати ударів на відстані, залишаючись недосяжною. Так само і при полюванні: дрібні антилопи, павіани, мавпи гинули, уражені на відстані.

Відомостей так мало, і вони такі неточні, що буквально одна знахідка може істотно змінити уявлення про австралопітеків.

3. Час і місце появи гомінід. Прабатьківщина людини.

Приблизно 1,5 млн. р. тому на земній кулі з'явилися перші "справжні" люди – архантропи (від грец. *archaios* – давній та *anthropos* – людина).

Важливим осередком формування людей була Східна Африка, де в 1960 р. в другому (нижньоплейстоценовому) шарі Олдувайської ущелини Льюїс Лікі виявив мозковий череп так званого олдувайського пітекантропа разом із грубими кам'яними знаряддями. Місткість його порожнини складала приблизно 1000 см³, тобто була значно вищою, ніж у *Homo habilis* (людини вмілої). Згодом у цьому ж місці була знайдена й нижня щелепа (№ 730), визначальною рисою якої є наявність помірно розвинутого підборідного виступу – морфологічної особливості, властивої людям сучасного фізичного типу. Місцезнаходження архантропів відомі й у Північно-Західній Африці на території сучасних Алжиру та Марокко. Тут у 1954–1956 рр. французький палеонтолог К. Арамбур розкопав кісткові рештки (три нижні щелепи й тім'яну кістку) так званих атлантропів, що мешкали приблизно 360–115 тис. років тому. Вони характеризувалися великими розмірами

нижніх щелеп і корінних зубів, товстими стінками черепа та значним об'ємом мозку (близько 1300 см³), нагадуючи ранніх європейських гомінідів.

Одним із найважливіших осередків гомінізації була Південно-Східна Азія, де, як відомо, ще в кінці XIX ст. Е. Дюбуа вперше виявив зуби, черепну кришку і стегнову кістку архантропа, помилково назвавши його пітекантропом. Згодом на о. Ява голландський палеонтолог В. Кенігсвальд та індонезійський геолог С. Сартано відкрили нові кісткові рештки первісних людей, які датуються 1,2–0,5 млн. р. тому. Яванські пітекантропи характеризувалися досить високим зростом (165–175 см), загальною масивністю кісток і значним розвитком м'язового рельєфу, невисоким склепінням черепа, місткість якого коливалась від 750 до 975 см³ (в середньому 930 см³), спадастим лобом із сильно розвинутим надбрівним рельєфом, вигнутою потиличною кісткою, відсутністю підборідного виступу на нижній щелепі, наявністю діастеми – проміжка між зубами, притаманного архаїчним морфологічним формам. Цікаво, що властивий пітекантропам фізичний тип зберігався на Яві принаймні ще 100 тис. років тому у так званого явантропа.

Ще одним осередком формування людини сучасного фізичного типу була територія Китаю, де з 1921 по 1937 р. у печері Котцетанг поблизу селища Чжоукоудянь біля Пекіна експедиція під керівництвом шведського геолога Й. Андерссона та канадського анатома Д. Блека виявила кісткові рештки понад 40 чоловіків, жінок та дітей, включаючи п'ять черепів, дев'ять фрагментів черепних кришок, шість фрагментів лицевих кісток, 14 нижніх щелеп, 152 зуби, дві стегнові та одну плечову кістки. За будовою черепа ці істоти, названі синантропом, тобто китайською людиною, загалом нагадували пітекантропа, однак мали більший об'єм мозку, що варіює від 880 до 1220 см (пересічна величина – 1055 см³). За розрахунками німецького анатома К. Вайденрайха, зріст чоловіка-синантропа становив 163 см, а жінки – 152 см. Жила ця група архантропів 500–400 тис. р. тому.

Ще архаїчнішою будовою визначалися ранні архантропи Південного Китаю (юньнанська та лантяньська люди), місткість черепної коробки яких дорівнювала 775–783 см³.

Що ж до Європи, то тут поодинокі групи першолюдей уперше з'явилися, вочевидь, близько 1,5 млн. років тому. Проте, масове заселення континенту відбулося значно пізніше. 450–200 тис. р. тому найдавніші люди, судячи з географії археологічних пам'яток, уже досить широко освоїли Південь, Центр та Схід Європи, їхні кісткові рештки виявлені у Німеччині (Гайдельберг, Більцингслебен), Франції (Араго), Греції (Петралона), Угорщині (Вертешселеш) і т. д. Характерною рисою фізичної будови найдавніших "європейців" є поєднання архаїчних та прогресивних ознак.

Загалом усі без винятку різновиди архантропів (олдувайський та яванський пітекантропи, атлантропи, деякі ранні гомініди Європи, синантропи та ін.) належать до виду *Homo erectus* ("людина прямоходяча"), що мешкав на земній кулі приблизно 7,5–0,3 млн. р. тому. Порівняно з *Homo habilis* архантропи характеризувалися значно більшими розмірами тіла (середній зріст чоловіків – 160–170 см) і об'ємом мозку (в середньому 1029 см³). Крім того, їм були властиві масивна будова черепа зі спадастим лобом, сильно розвинутим надочним та потиличним рельєфом; прогнатне, тобто випнуте вперед, обличчя із плоскими носовими кістками; важка нижня щелепа без підборідного виступу та великі зуби.

Колективи архантропів, чисельність яких, вочевидь, коливалася від 35–40 до 75–90 особин, загалом вели рухомий спосіб життя, вільно пересуваючись з місця на місце. Це пояснюється пошуками харчових ресурсів, оскільки в екологічних умовах раннього палеоліту «кормова територія», яка забезпечувала продуктами харчування одну людину, становила 25 км². Однак уже принаймні в середньому ашелі з'явилися обжиті стійбища, де першолюди жили протягом тривалого часу. Кілька з них (площею від 28–38 до 180–300 м²) було досліджено в Олоргесаліє (Кенія), де знайдено понад тонну кам'яних знарядь та манупортів – необроблених каменів. На думку вчених, це свідчить про те, що архантропи перебували тут принаймні два–три місяці. Крім того, вони могли повертатися туди й пізніше.

Найдавніші стійбища архантропів розташовані переважно на берегах річок та проток, навколо озер і на морських узбережжях. Цікаво, що на деяких з них простежуються залишки штучних споруд. Наприклад, на стоянці біля водоспаду Каламбо (Замбія) були знайдені викладені напівколом камені, які, очевидно, слугували фундаментом огорожі від вітру; в Латамне (Сирія) – вапнякові брили, що могли бути залишками якихось більших за розмірами споруд; у Терра-Аматі

(Франція) – рештки 21-ї халабуди – легких жител, споруджених із жердин. За спостереженнями А. Люмле, ці житла мали овальну форму, їхня довжина сягала 7–15, а ширина – 4–6 м. На долівках халабуд містилися ямки діаметром близько 30 см: очевидно, в них були закопані стовпчики, які підпирали стелю. Залишки штучних споруд виявлено також на стоянці Азих (Азербайджан) та в Назареті (Ізраїль).

Архантропи могли селитись і протягом тривалого часу мешкати в печерах, які захищали їх від негоди та холоду: сліди їхнього перебування залишилися в Печері Вогнищ у Південному Трансваалі (Південноафриканська Республіка), в печері Котцетанг поблизу селища Чжоукоудянь (Китай), про яку вже йшлося, в печері Ла Кан де Лараго біля м. Тотавель (Франція) тощо.

Важливу роль у життєдіяльності першолюдей відігравало збиральництво. На думку вчених, у тропічних та субтропічних зонах воно давало змогу отримати близько 60–80 % харчового раціону, а в тих регіонах Старого Світу, де переважав помірний клімат, – близько 20–40 %. Водночас в ашельську епоху дедалі більшого значення набуло загінне полювання на великих тварин. Про це, зокрема, свідчать розкопки стоянок Торральба та Амброн в Іспанії, де виявлені рештки понад 75 слонів. Ефективність полювання забезпечувалася багатьма чинниками, а саме: спільними узгодженими діями членів первісних колективів, наявністю досконалих знарядь, зокрема дерев'яних списів, використанням вогню. Цікаві спостереження зробив американський антрополог К. Гоуелл в Амброні: на його думку, прадавні мисливці підпалювали траву, щоб гнати слонів у потрібному напрямку. Крім того, під час полювання на великих тварин вони послуговувалися палаючими головешками та списами з обпаленими загостреними кінцями.

Археологічні дослідження в печері Котцетанг показали, що синантропи регулярно застосовували вогонь для господарських потреб: попіл і дрібні часточки вугілля трапляються майже повсюдно, а в одній із галерей товщина шару попелу сягає 7 м. Це ж стосується і першолюдей Європи: у центрі кожної з халабуд, розкопаних у Терра-Аматі, знайдені залишки вогнищ (ями діаметром 30–50 см або місця, вимощені галькою), захищені від північно-східного вітру кам'яною огорожею. Сліди використання вогню виявлені також у печерах Ескаль (Франція), на стоянках Вертешселеш (Угорщина), Лантьян (Китай) та на інших ашельських місцезнаходженнях.

Вогонь захищав архантропів від холоду та хижаків. Він значно поліпшував смакові якості м'яса, а головне – термічна обробка сприяла кращому засвоєнню їжі людським організмом і, як наслідок, удосконаленню фізичної форми першолюдей.

З архантропами пов'язаний новий етап у розвитку суспільних відносин. У колективах первісних людей, яким доводилося спільно долати труднощі в боротьбі за існування, поступово утверджувалися нові, суто соціальні зв'язки. Значно поглибилася господарська спеціалізація статевікових груп. Наприклад, вогонь у печерах скоріше за все підтримували літні особини. В надрах ашельської доби, вочевидь, містяться витоки праобщини – основного типу соціальної організації палеоантропів, або неандертальців, – творців мустьєрської культури, яка зародилася 150–100 тис. р. тому.

Тема 7. Неандертальська фаза розвитку людини (2 год.).

1. Неандертальська фаза розвитку людини.
2. Орудійна діяльність як фактор формування *Homo sapiens sapiens*.
3. Неандертальська проблема.

1. Неандертальська фаза розвитку людини.

Неандерталець, людина неандертальська (*Homo neanderthalensis*) – викопний вид людини верхнього плейстоцену, що населяв Європу й західну Азію 230–30 тис. р. тому.

Перші знахідки неандертальців були зроблені понад 150 р. тому. У 1856 р. у гроті Фельдгофер у долині ріки Неандер (Неандерталь) у Німеччині шкільний учитель і аматор стародавностей Йоганн Карл Фюльротт під час розкопок виявив череп й частину кістяка якоїсь цікавої істоти. Але в той час праці Ч. Дарвіна ще не вийшли у світ, і вчені не вірили в існування викопних предків людини. У 1865 р. були опубліковані відомості про череп подібного

індивідуума, знайденого в каменоломні на скелі Гибралтар ще у 1848 р. Назву цьому виду дали по місцю знахідки 1856 р. – неандерталець.

Палеоантропи досить широко розселились у Старому Світі, освоївши ті регіони, котрі були недоступні їхнім пращурам – архантропам. В Африці сліди перебування давніх людей віднаходять не лише в саванах та напівсаванах, а й у важкодоступних тропічних лісах, напівпустелях та пустелях.

Поселення палеоантропів відомі на території Передньої Азії, Іраку, Туреччини, Ірану, Афганістану, Кавказу, країн Південно-Східної Азії, Південного Китаю. Вони мешкали також у Центральній Азії, на півдні Сибіру та Далекого Сходу, на Японських островах. В їхній ареал "входила Південна, Центральна та значна частина Східної Європи. Окремі пам'ятки, залишені палеоантропами, розташовані навіть неподалік від Полярного кола (наприклад, на р. Чусовій у Приураллі).

Завдяки систематичним розкопкам, які ведуться майже півтора століття, на сьогодні відомі кісткові рештки приблизно 300 палеоантропів, значна частина яких походить з Європи. Серед європейських палеоантропів розрізняють дві групи: ранніх, яких називають також пресап'єнсами чи пренеандертальцями, та пізніх, або «класичних».

Кісткові рештки ранніх неандертальців, що мешкали приблизно 200–100 тис. р. тому, походять з місцезнаходжень Сванскомб (Велика Британія), Штайнгам та Ерінгсдорф (Німеччина), Монтеморен та Фонтешевад (Франція), Саккопасторе (Італія). У зовнішності цієї групи давніх людей поєднувались архаїчні риси та ознаки, притаманні сучасним людям. Наприклад, череп із Ерінгсдорфа, з одного боку, характеризується наявністю добре розвинутого надбрівного валика, сплющеною потилицею, відсутністю підборідного виступу, а з іншого – відносно високою мозковою коробкою місткістю близько 1450 см³ та досить опуклим лобом. Деякі вчені вважають, що саме від ранніх палеоантропів походять люди сучасного фізичного типу.

Що стосується "класичних" неандертальців, значно поширених у Європі 80–35 тис. р. тому, то їхні кісткові рештки виявлені в Німеччині (Неандерталь), Франції (Ля-Шапелль-о-Сен, Ле Мустьє, Ля Феррасі та ін.), Бельгії (Ля Нолетт, Спісюрль'Орно), Іспанії (Херона), Італії (Монте-Черчіо), на Гібралтарській скелі та в деяких інших регіонах континенту. Судячи з географії місцезнаходжень, ці давні люди жили у прильодовиковій зоні, де проходила межа останнього (вюрмського, або валдайського) льодовика. Через це фізичний тип пізніх європейських палеоантропів характеризується багатьма ознаками, пов'язаними з адаптацією до суворих кліматичних умов, а саме: загальною масивністю кісток, дуже широкими плечами, помірним зростом (у середньому 155–156 см), укороченими передпліччям та гомілкою, вигнутою стегною кісткою та ін.

Череп «класичних» неандертальців мав видовжену форму, спадистий лоб із великим надочним валиком, приплюснуту потилицю з добре розвинутим рельєфом. Обличчя високе, ніс широкий, підборідний виступ або відсутній, або ледве простежується, зуби характеризуються наявністю великої внутрішньої порожнини (тавродонтизм). Місткість мозкової коробки дуже велика – приблизно від 1350 до 1700 см³ (пересічна величина 1400–1500 см³).

Серед пізніх європейських палеоантропів розрізняють не лише «класичних» неандертальців, а й носіїв більш «сап'єнтного» комплексу ознак. Дуже цікаві результати були отримані під час розкопок так званої Печери Людожерів поблизу м. Кратна в Хорватії, де в 1889–1905 рр. Г. Корянович-Крамбергер виявив близько 600 фрагментів кісток палеоантропів у супроводі мустьєрського інвентаря. Більшість кісток були штучно розтрощені, а тому кількість похованих у печері з'ясувати не вдалось. Очевидно, їх було кілька десятків. Аналіз палеоантропологічних матеріалів показав різку грань між двома типами черепів: масивними, з похилим лобом і сильно розвинутим рельєфом, та з прямим лобом і надбрівними дугами замість суцільного валика. На думку автора розкопок, у печері певний час співіснували представники двох «рас» неандертальців – «класичної» і «власне крапінської», що характеризувалася довшою фізичною будовою. Зауважимо, що з цим погоджуються не всі дослідники: дехто дотримується гіпотези про «битву під Крапіною», тобто двобій між палеоантропами та людьми сучасного фізичного типу.

Кісткові рештки палеоантропів були виявлені також на території Африки. Так, у 1921 р. в печері горба Брокен-Гілл у Замбії (колишня Північна Родезія) знайшли череп, фрагменти таза та окремі кістки нижніх кінцівок істоти, яку назвали 2родезійською людиною². В її фізичному типі

поєднувалися архаїчні та прогресивні риси, а саме: об'єм мозкової коробки становив 1325 см³, сильний розвиток рельєфу на потилиці і водночас дуже спади́стий лоб, великий «дахоподібний» надочний валик, що за своїми розмірами та масивністю не має аналога серед інших гомінідів. Одночасно з «родезійською людиною» на півдні та сході Африканського континенту мешкали палеоантропи з виразними «сапієнтними» рисами.

Численні пам'ятки давніх людей відомі на території Центральної Азії. Так, у 1938 р. в печері Тешик-Таш біля м. Байсун на півдні Узбекистану російський археолог А. Окладников розкопав кісткові рештки хлопчика-палеоантропа віком 8–10 років. Більшість антропологів дійшли висновку, що в його морфологічній будові спостерігається переплетення рис давніх та сучасних людей. До перших належать сильний розвиток надочного рельєфу, виступання вперед середньої частини обличчя тощо, до других – структура ендокрана, кінодонтія (тобто вузька порожнина зубів) і т. ін. Об'єм мозку дорослого «тешикташця» становив би не менше 1600 см³.

Особливу роль у процесі антропогенезу відіграла територія Передньої Азії – своєрідний міст між Африкою, Азією та Європою. Не випадково тут є пам'ятки майже всіх хронологічних зрізів палеоліту. В 1931–1936 рр. у печерах Схул і Табун на горі Кармел біля м. Хайфа та в печері Джебел-Кафзех поблизу Назарета були виявлені кісткові рештки 13-ти палеоантропів, які жили 100–70 тис. р. тому.

Передньоазійських, або «палестинських», палеоантропів можна розділити на дві групи. Одна з них, чисельніша, за більшістю ознак будови черепа нагадує «класичних» неандертальців Європи; другій (черепи Схул IV, V, Кафзеф) властиві риси людей сучасного фізичного типу: високе склепіння, місткість якого складає 1550—1600 см³, відносно випуклий лоб та менш виражений надочний рельєф. На деяких нижніх щелепах фіксується помірно розвинутий підборідний виступ. Крім того, носії даного комплексу були високі на зріст (180–182 см у чоловіків) та мали «тропічні» пропорції тіла (певна видовженість гомілки й передпліччя відносно стегна і плеча), що їх пов'язують з доброю координацією рухів, здатністю швидко бігати, далеко й високо стрибати тощо. За цими рисами вони нагадують кроманьйонців – представників найчисельнішої групи неоантропів («нових людей»), поширеної в Західній Європі за доби верхнього палеоліту.

Серед антропологів немає одностайної думки, яка б пояснювала відмінності в морфологічній будові передньоазійських палеоантропів. Згідно з однією гіпотезою, властиве їм мозаїчне переплетення архаїчних та прогресивних рис є результатом еволюційного розвитку палеоантропів, які були безпосередніми попередниками людей сучасного фізичного типу. За іншою, це пояснюється змішуванням місцевих популяцій «класичних» неандертальців із прийшлими групами неоантропів.

2. Орудійна діяльність як фактор формування *Homo sapiens sapiens*.

Із палеоантропами пов'язані завершальні етапи ашельської культури, а також мустьєрська культура, або епоха, яка розпочалася приблизно 150 тис., а завершилася 40–35 тис. р. тому.

Мустьєрська «кременяна індустрія» налічувала кілька десятків типів знарядь. Найбільш поширеними з них були скребло, придатне для скобління, шкребіння та різання; скобель, котрий застосовувався для обробки дерева та кісті; гостроконечники (кинджали, наконечники списів, шила) — універсальні знаряддя для полювання та обробки туш убитих тварин та ін. Лише на території Франції археолог Ф.Борд виділив 60 типів кам'яних знарядь мустьєрської доби.

Застосовувалися також кістяні та дерев'яні знаряддя. Так, на стоянці Зальцгіттер-Лебенштадт (Німеччина) виявлено уламки гострого, кістяного кинджала завдовжки 70 см та ратище з рогу оленя; на стоянці Лерінген (Німеччина) – спис довжиною 244 см, кінець якого був загострений і обпалений вогнем тощо.

З'явилися й перші знаряддя, зроблені з кількох матеріалів: дерева, кістки, каменю. Наприклад, на одному з місцезнаходжень Центральної Африки знайдені рештки дубини з кам'яним наконечником; у печері Покала біля Трієста (Італія) – фрагменти бойової сокири з кременяним лезом; на стоянці Заскельна IV (Україна) – кременяний наконечник списа завдовжки 11,7 см і т. ін.

Палеоантропи успішно полювали на великого звіра – мамонтів, носорогів, бізонів, ведмедів; на середнього – північних оленів, коней, віслюків, баранів, сайгу; а там, де це було можливо, й на

морських тварин – тюленів, пінгвінів і т. д. Цікаво, що на окремих стоянках переважають кістки певного виду тварин, що може свідчити про спеціалізацію мисливських колективів.

Полювання складало основу життєдіяльності тих груп палеоантропів, котрі жили в умовах прохолодного або помірнього клімату. Що ж до тодішніх мешканців тропічних та субтропічних зон, то провідну роль в їхньому харчуванні відігравали продукти збиральництва: плоди, їстівне коріння, мушлі тощо.

Палеоантропи добре оволоділи вогнем. Вони його вже вміли добувати, а не використовували отриманий природнім шляхом (від блискавки тощо).

Відомо 5 способів добування вогню, які ще в XIX ст. існували в примітивних народів: 1) вискоблювання вогню (вогневий плуг), 2) випилювання вогню (вогнева пилка), 3) висвердлювання вогню (вогневий свердел), 4) висікання вогню й 5) одержання вогню стисненим повітрям (вогневий насос).

Неандертальці навчилися не лише використовувати природні укриття, а й будувати житло. На думку фахівців, вони нагадували ярангу або чум сучасних північних народів. Основою конструкції слугувала овальна викладка із великих кісток мамонта, яка огорожувала площу 40 м². До кісток кріпилися жердини, що утворювали каркас, обтягнутий шкурами тварин, очевидно мамонтів. Часто житло складалось із двох кімнат і мало дві легкі прибудови із заходу та сходу. Рятуючись від холоду, європейські «мустьєрці» часто селилися в печерах, іноді будуючи в їхніх галереях штучні житла. Залишки одного з них виявив А. Люмле в печері Лазарет (Франція). Це була споруда довжиною 11 і шириною 3,5 м, укрита шкурами тварин. Вона складалася з двох кімнат, в одній з яких збереглися сліди двох багать. Цікаво, що вхід до печери був захищений від вітру кам'яною стінкою. Висловлювались думки, що саме в добу мустьє давні «європейці» вперше почали виготовляти одяг із шкур тварин.

Спільна боротьба за існування, колективні форми полювання, звукова мова, хай навіть у примітивній формі, все це посилювало соціальну згуртованість первісних колективів – прагромад, сприяло подоланню тваринних інстинктів.

На завершальні етапи доби мустьє припадають також перші зафіксовані наукою прояви такої суто людської риси, як турбота про одноплемінників. Яскравою ілюстрацією нових взаємин у колективах неандертальців є результати вивчення одного з чоловічих кістяків із печери Шанідар в Ірані (поховання Шанідар I). У свідомості палеоантропів вже з'явилися абстрактні уявлення, пов'язані з повсякденним життям, господарством, цілеспрямованістю дій при виготовленні знарядь праці та спорудженні житла. Замислювались вони і над сутністю буття, створивши у своїй уяві абстрактну картину навколишньої дійсності. Неандертальців хвилювала смерть одноплемінників: саме за доби мустьє з'явилися перші поховання, сліди котрих зафіксовані в Ле Мустьє, Ля Шапелль-о-Сен, Ля Феррасі, Спі-Сюрль'Орно, Шанідарі, Табуні, Схулі, Кафзе-ху, Тешик-Таші тощо.

Наприкінці мустьєрської доби неандертальські праобщини стали настільки згуртованими, що усвідомили свою єдність і почали протиставляти себе іншим колективам.

3. «Неандертальська проблема».

Починаючи з 20-х рр. і до кінця XX ст. вчені різних країн вели палкі суперечки із приводу того, чи був неандерталець безпосереднім предком людини сучасного фізичного типу. Багато закордонних учених думали, що предок сучасної людини – так званий «пре сапієнс» – жив практично одночасно з неандертальцями й поступово витіснив їх « у небуття ». У радянській же антропології було прийнято вважати, що саме неандертальці згодом «перетворилися» у *Homo sapiens*, і одним з основних доводів було те, що всі відомі останки людини сучасного виду датуються значно більш пізнім часом, аніж знайдені кістки неандертальців.

Але наприкінці 80-х рр. XX ст. на території Африки й Близького Сходу були зроблені важливі знахідки *Homo sapiens*, які датуються дуже раннім часом (100 тис. р.). На Африканському континенті в містечку Омо Кибіш на півдні Ефіопії була виявлена щелепа, близька по будові до щелепи *Homo sapiens*, вік якої близько 130 тис. р. Так само датуються знахідки фрагментів черепа з території Південно-Африканської Республіки й знахідки з Танзанії й Кенії.

Відомі знахідки з печери Схул на горі Карамель, біля Хайфи, а також з печери Джабел Ка-Фзех, на півдні Ізраїлю (це все територія Близького Сходу). В обох печерах були знайдені кісткові

останки людей, які за більшістю ознак набагато ближчі до людей сучасного типу, ніж до неандертальців. Всі ці знахідки мають вік 90–100 тис. р. Таким чином, виходить, що людина сучасного фізичного типу упродовж багатьох тисячоліть (принаймні, на території Близького Сходу) жила пліч-о-пліч із неандертальцем.

Дані, отримані методами генетики, що стрімко розвивається останнім часом, теж свідчать про те, що неандерталець не є нашим предком і що сучасна людина виникла й розселилася по планеті незалежно від нього. А крім того, живучи тривалий час пліч-о-пліч, наші предки й неандертальці не змішувалися, оскільки в них немає спільних генів, які неминуче виникли б при змішанні.

Отже, на території Європи неандертальці існували майже 400 тис. р., будучи єдиними представниками роду *Homo*. Але близько 40 тис. р. тому тут з'явилися *Homo sapiens*, яких називають ще кроманьйонцями. Найостанніші дослідження вчених (2014 р.) дозволяють стверджувати, що неандертальці і кроманьйонці проживали паралельно тривалий час. Зокрема, в науковому журналі *Journal of Human Evolution* була вміщена стаття міжнародної групи науковців, де зазначалося, що дослідники вважають, що доленосна зустріч відбулася на території Близького Сходу приблизно 8 тис. р. тому. Нагадаємо, раніше вважали, що обидва види стародавніх людей проживали пліч-о-пліч на території сучасної Європи 8-10 тис. р. тому. Спростувати попередні гіпотези дослідники змогли, дослідивши ряд печер, що знаходяться на Піренеях. Зокрема, дослідники не змогли виявити в них ніяких слідів співіснування двох видів.

Тема 8. Завершальний етап антропогенезу. Неоантроп (2 год.).

1. Перші знахідки решток людини сучасного фізичного типу.
2. Поліцентрична та моноцентрична теорії появи кроманьйонців.
3. Верхньопалеолітична людність: антропологічні характеристики.

1. Перші знахідки решток людини сучасного фізичного типу.

Кроманьйонці – узагальнена назва людей, що жили в пізньому палеоліті і мали сучасний вигляд, вони вважаються предками європейців. Інша назва – неоантропи. Кроманьйонці є першими відомими представниками *Homo sapiens* у Європі. Перший кістяк кроманьйонця було знайдено у 1868 р. в печері Кро-Маньйон в департаменті Дордонь на пд.-зх. Франції. Тоді при будівництві залізниці у вапняковій скелі було віднайдено печеру. Подальше її дослідження французьким палеонтологом Луї Ларте виявило в ній чотири скелети дорослих людей та один дитячий, а також залишки у вигляді кісток. Вигляд та розміщення прикрас, зокрема перлин та зубів тварин у кулонах та намистах, навів дослідників на думку, що людей було спеціально поховано в печері в одному захороненні.

Один зі скелетів належав дорослому чоловіку, вивчення черепних швів якого показало, що на момент смерті він був середнього віку (молодший за п'ятдесят років). Кістки його обличчя були з помітними ямками, викликаними грибковим зараженням. Череп був цілим, за винятком зубів, які згодом були відновлені. Вигляд черепа мав ознаки, характерні сучасній людині – заокруглений черепний звід з майже вертикальним лобом, відсутність прогнутої вперед щелепи.

Появу людини сучасного фізичного типу пов'язували з рубежем мустьє – верхнього палеоліту (40–35 тис. р. тому), коли відбулися важливі зміни у розвитку матеріальної та духовної культури, остаточно утвердився родовий лад, виникло мистецтво і значно ускладнилися релігійні уявлення.

Однак нові палеоантропологічні відкриття та успіхи молекулярної біології змусили багатьох учених переглянути усталені погляди. Так, згідно з гіпотезою американського дослідника Вілсона, в основі якої лежить генетичний аналіз, найдавніші *Homo sapiens* з'явилися приблизно 200 тис. р. тому в Африці, південніше Сахари, звідкіля близько 100 тис. р. тому почали розселятися в різні куточки земної кулі.

Активно також обговорювалося питання про роль ранніх європейських гомінідів у формуванні людини сучасного фізичного типу. Більшість сучасних учених погоджується з думкою про те, що саме в Європі 400–250 тис. р. тому остаточно виокремилися дві лінії – пресапієнсів та пренеандертальців, а перші «справжні сапієнси» постали приблизно 100 тис. р. тому. Однак

загалом питання про час появи на Землі безпосередніх пращурів сучасних людей ще дуже далеке від остаточного вирішення.

2. Поліцентрична та моноцентрична теорії появи кроманьйонців.

Де ж уперше з'явилися неоантропи? З цього приводу існує дві основні гіпотези: моноцентризму та поліцентризму.

Перша гіпотеза в розгорнутому вигляді була викладена Я. Рогінським у другій половині 40-х рр. ХХ ст. і здобула чимало прихильників серед радянських учених. Згідно з нею, процес формування неоантропа відбувався в одній, щоправда, досить широкій зоні, яка охоплювала Північно-Східну Африку, Передню Азію, Південну та Південно-Східну Європу. Звідтіля неоантропи розселилися в інші регіони земної кулі. Саме цим, на думку дослідника, можна пояснити морфологічну спорідненість людських рас, відмінності між якими зводяться до другорядних ознак, та відсутність прямого зв'язку між фізичним типом давніх та сучасних людей у багатьох регіонах.

Інші варіанти моноцентризму розробляють сучасні західноєвропейські та американські вчені (П. Ендрюс, Г. Брейер, Л. Шотт, Г. Стрінгер та ін.), які дотримуються афроєвропейської концепції прабатьківщини сучасних людей.

Згідно з нею, пращури неоантропів – протокроманьйонці – вперше з'явилися на Африканському континенті, звідкіля згодом мігрували до Європи. На думку Шотта, вони характеризувалися мозаїчним переплетенням архаїчних та прогресивних ознак фізичної будови.

Переселившись на територію Європи, африканські першолюди започаткували дві морфологічні лінії – *Homo sapiens sapiens* та *Homo sapiens neandertalensis*.

П. Ендрюс виводить родовід неоантропів лише від західних (африканських) архантропів. На його думку, відбулися дві хвилі міграцій африканських першолюдей до Європи через Передню Азію; внаслідок першої сформувалися «класичні» неандертальці, внаслідок другої – «прогресивні» палеоантропи типу Схул– Кафзех, від яких походять неоантропи.

Ще більше прихильників має гіпотеза поліцентризму, одну з версій якої уперше обґрунтував наприкінці 30-х рр. ХХ ст. німецький вчений Ф. Вайденрайх.

Він виділив чотири основних осередки формування неоантропа, а саме:

- Східну Азію, де синантроп, трансформований у «синонеандертальця», став пращуром монголоїдних народів Азії та індіанців Америки;
- Південно-Східну Азію – ареал пітекантропів, морфологічний тип яких ліг в основу фізичних рис австралоїдів;
- Південну Африку, де простежується еволюційна лінія від «родезійської людини» до негроїдів;
- Передню Азію – колыску «прогресивних» неандертальців, що від них походять кроманьйонці Європи.

Формування фізичного типу *Homo sapiens* у різних регіонах земної кулі, за Вайденрайхом, йшло неоднаковими темпами: у Європі він з'явився раніше, ніж, скажімо, у Південно-Східній Азії.

Близькі погляди розвивав американський учений К. Кун. Щоправда, він виокремлював не чотири, а п'ять центрів формування *Homo sapiens*. Два з них містяться в Африці: на півночі та в центрі континенту, де сформувались капаноїди, нині зосереджені на півдні, та на півночі.

Своє бачення проблеми походження неоантропа виклав у працях 60—70-х рр. ХХ ст. відомий угорський дослідник А. Тома, який виділив три основних осередки сапієнтації: західний – європеїдно-негроїдний – та східні – монголоїдний та веддо-айноїдний.

Формування західного центру Тома пов'язує з міграціями африканських першолюдей на територію Європейського континенту. Ці пересування відбулися за плейстоцену під час наступу льодовиків, коли між Африкою та Європою існували сухоподільні переходи. Кожна нова хвиля переселенців витісняла своїх попередників на околиці ойкумени, де вони мешкали невеликими ізольованими групами. У західному осередку сапієнтації сформувалися протоєвропеїди та протонегроїди.

Поштовхом до виникнення східних центрів, за Тома, стали міграції західносибірських першолюдей до Центральної Азії. Тут вони змішалися з популяціями, близькими до синантропів,

що спричинило появу протомонголоїдів. Згодом вони вирушили на південний схід континенту, де виник ще один осередок формування неантропів – веддо-айноїдний.

У радянській антропології упродовж 60–80-х рр. ХХ ст. активно розроблялася гіпотеза дицентризму, тобто двох первинних осередків формування людини сучасного фізичного типу, – західного, або євро-африканського, та східного – азійського (В. Алексєєв). Виникнення кількох незалежних центрів формування *Homo sapiens* В. Алексєєв пояснював визначальною роллю соціальних чинників на пізніх етапах процесу антропогенезу.

Загалом донедавна більшість учених схилилися до поліцентризму, однак останні відкриття в галузі молекулярної біології змушують знову повернутися до думки про формування людини сучасного фізичного типу в одному центрі.

3.Верхньопалеолітична людність: антропологічні характеристики та трудова діяльність.

Загалом кроманьйонці – це яскраві носії "сапієнтних" рис, про що свідчать високе склепіння черепа, дуже висока його місткість (до 1700–1800 см³), прямий лоб, відсутність надбрівного валика і наявність чітко окресленого підборідного виступу. Поряд із цим вони характеризувалися деякими специфічними ознаками, а саме: різко вираженою доліхокранією, яка поєднувалася з дуже широким і низьким обличчям, сильним розвитком надбрівних дуг, дуже низькими вугластими орбітами, вузьким прямим або трохи випуклим носом, що різко виступає з площини обличчя, дещо сплющеними вилицевими кістками та масивними нижніми щелепами. Ще однією особливістю кроманьйонців є дуже високий зріст. Так, у п'яти дорослих чоловіків, кістяки яких були виявлені в 1872–1894 рр. поблизу м. Ментона (Італія), він коливається від 179 до 194 см. Усім їм також були властиві "тропічні" пропорції тіла, тобто відносно висока довжина передпліччя та гомілки порівняно з плечовою та стегною кістками. На кістках рук та ніг сильно розвинутий м'язовий рельєф, що свідчить про неабияку фізичну силу.

Характерні риси гримальдійського типу неантропів уперше були виявлені на кістяках з парного поховання у "Гроті дітей" поблизу Ментони, розкопки якого проводилися 1901 р. Скелети належали дорослій жінці та юнакові 16–17 років (імовірно, матері та сину), яким були властиві доліхокранія, відносно широке обличчя, а головне – досить широкий, слабко виступаючий ніс, масивна нижня щелепа з помірно розвинутим підборідним виступом і яскраво виражена прогнатність верхньої щелепи. Поховані визначалися невисоким зростом – 155–157 см.

Загалом, гримальдійському типові притаманне поєднання рис кроманьйонців та деяких негроїдів. У зв'язку з цим відомий російський вчений Г. Дебець відносив цей тип до найдавніших груп неантропів – спільних пращурів сучасних європеїдів та негроїдів. Однак повна реконструкція черепів із "Грота дітей", здійснена чеським антропологом Є. Влчком, показала, що широконосіть та прогнатизм "гримальдійців" були дещо перебільшеними. На цій підставі Влчек висунув тезу про те, що в них переважали риси південних європеїдів.

Брюнський тип виділено на підставі краніологічних матеріалів (понад 20 черепів), виявлених у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Моравії поблизу міст Брно, Брюкса та Пржедмосця. Представники даного типу були менш масивні, ніж кроманьйонці. За деякими специфічними особливостями будови черепа (відносно низьке склепіння, спадистий лоб із сильно розвинутим надбрів'ям, слабкіше виступання носа) вони тяжіють до неандертальців.

Архаїчні риси морфологічної будови були властиві також деяким групам неантропів на теренах Східної Європи, що підтверджують знахідки черепних кришок на р. Підкумок поблизу П'ятигорська, на березі р. Сходня поблизу Москви та на Хорошенському острові на Волзі. Наведені факти свідчать на користь тих учених, які наголошують на відсутності жорсткого зв'язку між неандертальцями і добою мустьє та неантропами й добою верхнього палеоліту. Очевидно, перші "справжні сапієнси" дійсно з'явилися задовго до рубежу 40–35 тис. р. тому, а останні палеоантропи часто долали його.

На Африканському континенті в даний історичний період переважали популяції людей, зовнішньо схожих на сучасних бушменів та готентотів – носіїв так званого койсанського, або боскопського, комплексу ознак (довга та низька черепна коробка, широкий ніс, який досить слабко виступає з площини обличчя, тощо). Наведені риси властиві черепам із Асселяра (Алжир), Сінга (Судан), Фіш-Хука (Південно-Африканська Республіка). Крім того, у Тропічній та Південній Африці (місцезнаходження Флорисбад, Кеп-Флетс та ін.), судячи з досить фрагментарних і погано

датованих матеріалів, був представлений також протоавстралоїдний масивний тип, поширений також в інших регіонах Старого Світу.

Неоднорідними в антропологічному плані були верхньопалеолітичні популяції Азії, серед яких виділяють кілька типів. Так, на одній із ділянок Верхньої печери в місцезнаходженні Чжоукоудянь виявлено кісткові рештки трьох осіб: чоловіка зрілого віку, череп якого мав деякі монголоїдні ознаки, та двох жінок – старшої, що характеризувалася наявністю меланезійського (австралоїдного) компонента, та молодшої, якій були притаманні деякі північноазійські (ескімоські) риси. На думку Ф. Вайденрайха, тут були поховані члени однієї родини: чоловік та дві його дружини – вихідці з різних регіонів Азії. Однак ці висновки викликали критичні зауваження інших дослідників.

На стоянці Афонтова Гора поблизу Красноярська (Сибір) знайшли фрагмент лобової кістки й носового відростка, будова яких свідчить про сплюсненість обличчя – ознаку, властиву сучасним монголоїдам; з печери Міногава в Японії походить череп, що має риси схожості з синантропом. На особливу увагу заслуговують кісткові рештки жінки 15–17 років з печери Ніа на півночі о. Калімантан (Індонезія), які датуються 40–38 тис. р. тому. За деякими ознаками вона була схожою з сучасними папуасами – представниками австралоїдної меланезійської раси. Добою верхнього палеоліту датуються також окремі черепи, виявлені на території Австралії (стоянки Тальгай, Когуна, Кейлор), яким також притаманне поєднання "нейтральних" та австралоїдних ознак.

Деякі американські археологи датують верхньопалеолітичним часом черепи зі стоянок Лагоа-Санта і Санта (Бразилія), Пунін (Еквадор), котрим властиві високе склепіння черепа, помірний розвиток рельєфу, прогнатизм. Однак ці дати викликають серйозні заперечення, і питання про фізичний тип найдавнішої людності Америки залишається відкритим.

На зорі свого існування кроманьйонці, або люди верхнього палеоліту, жили майже так само, як і неандертальці: полювали, збирали їстівні рослини, виготовляли кам'яні знаряддя.

Протягом приблизно 30 тис. р. (40–10 тис. р. тому) основною сировиною для виробництва знарядь праці як і раніше служив кремій. Однак, змінилася техніка одержання заготовок для виробництва знарядь. Тепер основною заготовкою стала кремінна пластина. Такі пластини відколювалися по колу від нуклеуса й могли досягати довжини 20 см і більше, але зазвичай, їхня довжина не перевищувала 10 см. Далі із цих пластин виготовлялися різноманітні знаряддя: ножі, шкребачки, різці тощо. Крім того, для виготовлення знарядь праці кроманьйонці використовували кістки та деревину. Важливим досягненням людності цього періоду було винайдення лука і стріл, що зробило можливим індивідуальне полювання на дрібних тварин. Серйозні зміни відбулися й в «житловому будівництві». Тепер майже повсюдно люди стали селитися на відкритій місцевості, іноді створюючи цілі селища. Найпоширенішим будівельним матеріалом були кістки мамонтів. Житла були напівземляного типу. По периметру окружності діаметром 3–4 метри стояли черепи мамонтів (такі поселення були знайдені в Україні, поблизу села Межиріч), у ці черепи були вставлені скріплені між собою кістки, які утворювали купольне перекриття. Вся конструкція зверху покривалася шкірами, які були придавлені каменями. У тих місцевостях, де були ліси, основним будівельним матеріалом було дерево. Люди, які жили в горах, селилися в печерах.

Тема 9. Расогенез (4 год.).

1. Сутність поняття "людська раса".
2. Механізм утворення рас. Фактори расогенезу.
3. Великі й малі раси, контактні расові групи.
4. Особливості морфологічних ознак рас.

1. Сутність поняття "людська раса".

Розподіл виду *Homo Sapiens* на раси відбувся науковцями два з половиною сторіччя назад.

Походження терміну «раса» точно не встановлено.

Є припущення, що він являє собою видозміну арабського слова «рас» (голова, початок, корінь). Є також думка, що термін цей пов'язаний з італійським *razza*, що значить «плем'я».

Раси – біологічно стійкі та історично сформовані на певних територіях групи людей, які характеризуються спільними спадковими морфологічними і фізіологічними ознаками і пов'язані спільністю походження.

Наука про раси називається Расознавство. Расознавство вивчає расові (морфологічні) особливості людей, походження, формування, історію цих особливостей.

Про існування рас люди знали ще до нашої ери. До того часу відносяться і першої спроби пояснити їхнє походження. Наприклад, у міфах древніх греків виникнення людей з чорною шкірою пояснювалося необережністю сина бога Геліоса Фастона, що на сонячній колісниці так наблизився до Землі, що обпик білих людей, що стояли на ній. Грецькі філософи в поясненнях причин виникнення рас велике значення надавали клімату.

Прагнення систематизувати уявлення про фізичні типи народів, що населяють земну кулю, датуються XVII ст., коли, спираючись на відмінності людей у будові обличчя, кольору шкіри, волосся, очей, а також особливості мови і культурних традицій, французький лікар Ф. Берньє вперше в 1684 р. розділив людство на три раси – європеїдну, негроїдну і монголоїдну.

Подібну класифікацію пропонував Карл Ліней, що, визнаючи людство як єдиний вид, виділяв додаткову (четверту) расу – лапландську (населення північних районів Швеції і Фінляндії).

У 1775 р. Ж. Блюменбах розділив людство на п'ять рас – кавказьку (білу), монгольську (жовту), ефіопську (чорну), американську (червону) і малайську (коричневу).

У 1889 р. російський учений І. Е. Денікер поділив людство на шість основних і більш ніж на двадцять додаткових рас.

На підставі результатів вивчення антигенів крові (серологічних розходжень) У. Бойдом у 1953 р. було виділено в людстві п'ять рас. У наш час поширений поділ людства на європеїдів, негроїдів, монголоїдів і австралоїдів.

2. Механізм утворення рас. Фактори расогенезу.

Виділяють чотири етапи расоутворення (В.П.Алексєєв, 1985 р.).

На першому етапі мало місце формування первинних расоутворень (території, на яких відбувається цей процес) і основних расових стовбурів, – західного (європеїди, негроїди й австралоїди) і східного (азіатські монголоїди, монголоїди й американоїди). Хронологічно це збігається з виникненням людини сучасного типу.

Отже, основні расові утворення в західних і східних районах Старого Світу склалися одночасно з оформленням ознак, властивих сучасній людині, а також з переселенням частини людства в Новий Світ.

І тут окремо варто зупинитися на питанні заселення предками людини таких континентів як Америка і Австралія.

За доби верхнього палеоліту люди вперше освоїли території Америки та Австралії. Як же заселялися ці континенти?

Почнемо з Америки, де, як відомо, ніколи не мешкали людиноподібні мавпи і зовсім відсутні сліди перебування давніх гомінідів. Усі найдавніші археологічні пам'ятки Америки (Тлапакоя в долині Мехико, Техас-Стріт у Техасі та ін.) датуються верхньопалеолітичним часом. Поява первісних людей у Новому Світі пов'язана з Берінгією – великою зоогеографічною областю, яка існувала протягом останнього (вюрмського, або віконсинського) зледеніння, коли чверть Євразії та три чверті всієї Північної Америки були вкриті кригою. До її складу входили сучасні Чукотка, Камчатка та Західна Аляска, які сполучалися між собою суходольним мостом завширшки близько 1000 км.

За верхнього палеоліту в Берінгії мешкали малочисельні групи первісних мисливців — вихідці з тихоокеанського узбережжя та центральних регіонів Азії, які полювали на мамонтів, волохатих носорогів, вівцебиків, бізонів тощо. Мігруючи за табунами великих травоядних тварин, люди могли перебраться на територію Нового Світу лише двічі: між 28— 25 тис. та 13— 10 тис. років тому, коли у зв'язку з потепліннями прохід у гірському масиві між Західною Аляскою та незамерзаючими областями Америки не був закритий кригою.

Одним із найважливіших аргументів на користь азійської прабатьківщини індіанців Америки є дані антропології. Так, за жовтуватим кольором шкіри, темним жорстким волоссям та темними очима, широким обличчям, лопатоподібною формою верхніх різців індіанці нагадують типових

представників великої монголоїдної раси. Водночас американоїдам властиві сильне виступання носа із площини обличчя (яке до того ж менш плескате, ніж у азійських монголоїдів) і майже повна відсутність епікантуса. Чим же пояснюються ці відмінності?

Деякі антропологи вважають: первісні люди потрапили на Американський континент тоді, коли "класичні" монголоїдні риси (плескате обличчя, слабко виступаючий ніс, вузький розріз очей) ще не сформувались. Висловлювалася думка, що прамонголоїдам був властивий протоморфний, відносно "нейтральний" комплекс морфологічних ознак, який поєднував риси кількох рас. Він і зберігся в індіанців Америки в умовах тривалої ізоляції.

Інакше пояснює своєрідність фізичного типу корінного населення Америки В. Алексєєв. Посилаючись на свідчення китайських хронік та дані палеоантропології, отримані протягом останніх десятиліть, він указує на наявність у деяких регіонах Центральної Азії (Тува, західні райони Монголії тощо) давньої європеїдної домішки, коріння якої, мабуть, сягає доби верхнього палеоліту. На цій підставі вчений припускає, що серед переселенців на Американський континент могли бути популяції змішаного монголоїдно-європеїдного типу, який зберігся й донині.

Окремі вчені обстоювали тезу про те, що в Америку змогла перебратися лише невелика, чисельністю в кілька десятків чи, щонайбільше, сотень, група людей, нащадки яких згодом поступово освоїли майже весь континент (Е. Гутон, Г. Дебець та ін.).

Складним був також процес освоєння первісними людьми території Австралії, яка також не входила до тієї обширної зони, де відбувалося формування *Homo sapiens*. Найдавніші сліди людської діяльності на цьому континенті віддалені від сучасності приблизно на 35–30 тис. р., що свідчить про його первісне заселення на початку верхньопалеолітичної доби.

Завдяки досягненням геологічної науки нині досить детально реконструйована мережа дрібних острівків та мілин, що в кінці плейстоцену з'єднувала великі острови Індонезії та простягалася до Австралії. Вона й стала тим шляхом, яким вирушили з півночі перші переселенці на віддалений континент. Згідно з даними палеоантропології, праавстралійці здебільшого характеризувалися рисами австралоїдного комплексу (масивність будови черепа в поєднанні з низьким лицем, широконосістю та альвеолярним прогнатизмом), у більш-менш вираженій формі поширеного в острівному світі Південно-Східної Азії вже на початку верхнього палеоліту. Вважають, що заселення Австралії відбувалося кількома хвилями. Ймовірно, перші переселенці були витіснені з континенту племенами, які перебували на вищому щаблі культурного розвитку.

Тепер, що стосується другого етапу процесу расоутворення.

На другому етапі відбувалося виділення вторинних вогнищ расоутворення і формування галузей у межах основних расових стовбурів. Хронологічно цей етап припадає на верхній палеоліт і частково мезоліт (близько 15 тис. р. тому).

На третьому етапі расоутворення відбувалося становлення локальних рас. За часом це переддень мезоліту і неоліту (близько 10 тис. р. тому).

На четвертому етапі виникли четвертинні расоутворення і сформувалися популяції з заглибленою расовою диференціацією, подібною до сучасної. Це почалося в епоху бронзи і раннього заліза, тобто в IV–III тис. до нашої ери.

Фактори расогенезу.

Серед факторів расогенезу найбільша роль належить природному добору, особливо на ранніх стадіях расоутворення. За колір шкіри відповідальні шкірні клітини, що містять пігмент меланін. Усі люди, за винятком альбіносів, мають у клітинах шкіри меланін, кількість якого детермінується генетично. Зокрема, утворення пігменту визначається присутністю гена, що контролює тирозиназу, яка каталізується з тирозину в меланін.

Однак, крім тирозину на пігментацію шкіри впливає ще один фермент, за який відповідає інший ген, що міститься в клітинах людей з білою шкірою і впливає на кількість у ній меланіну. Коли цей фермент синтезується, то меланін утворюється в малих кількостях і шкіра є білою. Коли він відсутній (не синтезується), то меланін утворюється у великих кількостях і шкіра є чорною.

Значно виступаючий вузький ніс в європеїдів подовжує носоглотковий шлях, завдяки чому холодне повітря нагрівається, що захищає від переохолодження гортань і легені. Розвиток слизистих оболонок сприяє більшій тепловіддачі. Кучеряве волосся краще застерігає голову від перегріву, тому що створює повітряний прошарок. Витягнута висока голова теж нагрівається слабкіше, ніж широка і низька.

Безсумнівно, що ці ознаки є адаптивними.

Таким чином, у результаті мутацій і природного добору багато расових ознак виникали як пристосування до умов географічного середовища проживання.

До факторів расогенезу відносяться також дрейф генів, ізоляція і змішання популяцій.

Дрейф генів, що контролюють ознаки, здатний змінювати генетичну структуру популяцій. Підраховано, що в результаті дрейфу генів вигляд популяцій може змінитися протягом 50 поколінь, тобто близько 1250 років. Сутність генетичного дрейфу полягає в тому, що в ізольованих популяціях, де майже всі шлюби ендегамні, значно підвищуються шанси зустрічі в парах рецесивних генів. Тобто, у популяціях (демах), де протягом багатьох поколінь шлюби укладаються переважно усередині своєї групи, з часом можуть відбуватися помітні зміни расових особливостей, що приводять до того, що спочатку подібні популяції виявляються різними. Виникнення таких розходжень приводить до того, що одні особливості можуть зовсім зникнути, а інші навпаки – стати більш поширеними.

Змішання популяцій мало значення в далекому минулому і ще більше значення – при формуванні молодих рас.

На сучасному етапі майбутнє рас визначається діючими у наш час факторами. Продовжується ріст чисельності населення земної кулі, збільшується його міграція, підвищується частота міжрасових шлюбів. Припускають, що завдяки двом останнім факторам у далекому майбутньому почне формуватися єдина раса людства.

У той же час можливий й інший наслідок міжрасових шлюбів, пов'язаний з формуванням нових популяцій із власними специфічними сполученнями генів.

3. Великі й малі раси, контактні расові групи.

Залежно від рівня вияву антропологічних особливостей виділяються: великі раси, малі раси (підраси), контактні раси (перехідні і змішані), локальні раси (антропологічні типи).

У сучасній антропології використовують 2 класифікації людських рас - морфологічну і популяційно-генетичну.

Загальноприйнятою є морфологічна класифікація, яка спирається на успадковувані зовнішні ознаки. Згідно з нею, виділяються 3 великі раси: європеїдна (євразійська), монголоїдна (азіатсько-американська), негро-австралоїдна (екваторіальна).

Нині більшість дослідників поділяють екваторіальну расу на 2 самостійні раси – негроїдну (африканську) і австралоїдну (океанійську).

Популяційно-генетична класифікація рас спирається на вчення про групи крові, будову зубів, узор на подушечках пальців рук і ніг, лінії на долонях і підшвах, смакові відчуття та інші морфологічні та фізіологічні особливості. Популяційно-генетична класифікація дає можливість поставити поділ рас на генетичну основу, уточнити генетичні складові рас і навіть етносів – популяцій.

Виділяють 2 великі расові стовбури – західний і східний. Беручи за основу волосяний покрив і будову черепа, до західного стовбура відносять європеїдну і екваторіальну (негроїдну і австралоїдну) великі раси, а до східного – монголоїдну. Виходячи з особливостей будови зубів, узорів на подушечках пальців, властивостей сировотки крові, до західної раси (атлантико-середземноморської) включають європеїдів і негроїдів, а до східної – монголоїдів і австралоїдів.

Європеїдна (євразійська) велика раса охоплює майже 1/3 населення Землі. Формування раси відбувалось на території Пд., Цн. і Зх. Європи, Пн. Африки, Пд.-Зх. Азії. Після Великих географічних відкриттів європеїдна раса широко представлена в Америці (особливо в Пн. Америці), в Сибіру і на Далекому Сході, в Австралії і Пд. Африці. Для європеїдів характерні такі морфологічні ознаки (досить різноманітні): світлий або смуглявий колір шкіри; колір очей і волосся від світлого до темного; волосся пряме або хвилясте; порівняно сильно розвинутий волосяний покрив тіла; виразний ніс різної форми з тонкими ніздрями, з середнім чи високим переніссям; тонкі або середньої товщини губи; вузьке або середнє за шириною обличчя; середній чи високий зріст.

У зв'язку з широким ареалом формування європеїдної раси і різноманітністю морфологічних ознак виділяють 3 малі раси: північноєвропейську, середньоєвропейську, південноєвропейську.

Північноєвропейська (нордична) мала раса сформувалась у помірному поясі Європи в умовах прохолодного вологого клімату. Морфологічні ознаки: середній і високий зріст, світла шкіра, світле і русяве волосся, сірі і блакитні очі.

У складі малої раси виділяють 2 локальні раси (антропологічні типи): атлантико-балтійська: британці, голландці, пн. німці, данці, норвежці, шведи, зх. Фінни, литовці, латиші; біломоро-балтійська: північні росіяни, карели, сх. фінни, естонці.

Південноєвропейська мала раса займає територію від Гібралтарської протоки до Індії, сформувалась в умовах субтропічного і тропічного клімату. Морфологічні ознаки: смаглява шкіра, переважно темні очі, кучеряво-хвилясте і пряме м'яке, темне чи чорне волосся, прямий довгий ніс чи ніс з горбинкою.

Локальні раси: середземноморська: португальці, іспанці, пд. французи, італійці, араби, бербери; адриатична (динарська): греки, албанці та ін. етноси Балкан; передньоазіатська (вірменоїдна): вірмени та ін. етноси Кавказу і Малої Азії; кавказька: грузини, азербайджанці, лезгини, абхази, талиші, цахури, удини, тати та ін.; каспійська: туркмени, частина азербайджанців, цахурів та ін.; памиро-ферганська: таджики, більшість узбеків, мало чисельні етноси Памиру; індо-афганська: хіндустанці, пуштуни, лури, бахтіари та ін.

Середньоєвропейська мала раса займає проміжне місце між пн.-європейською і пд.-європейською малими расами.

Локальні раси: альпійська: більшість населення Швейцарії, приальпійських районів Франції, Німеччини, Австрії, Чехії, Словаччини, Пн. Італії; центральноєвропейська: сх. частини Німеччини і Австрії, Угорщина, Румунія, Молдова, Польща, Правобережна і Центральна Україна, зх. частини Білорусі і Литви; східноєвропейська: райони Європейської Росії, росіяни Сибіру, Далекого Сходу, Сх. Україна, Центральна і Сх. Білорусь.

Монголоїдна (азіатсько-американська) велика раса охоплює 1/4 населення Землі. Монголоїдні ознаки склалися у степах і напівпустелях Сх. і Центральної Азії, де поширені пилові і піщані бурі, в умовах континентального клімату з різкими добовими і сезонними перепадами температур. Монголоїдна раса поширена в Цн., Пн-Сх., Сх. і Пд.-Сх. Азії, в Америці (корінне населення – індіанці). Специфічні природні умови, в яких формувалася монголоїдна раса, вплинули на її морфологічні ознаки: вузький розріз очей, епікантус; смаглява шкіра з жовтуватим відтінком; плескате обличчя з виступаючими вилицями; досить вузький ніс, що слабо виступає над обличчям, невисоке перенісся; темне або чорне жорстке пряме волосся; слабо розвинута борода і волосяний покрив на тілі; середня товщина губ; невисокий і середній зріст; лопатоподібні різці (до 80 – 90 % випадків); завиткові узорні на кінчиках пальців. В її складі виділяються 4 малі раси:

Континентальна (азіатська) мала раса має такі морфологічні ознаки: широке обличчя, смагляво-жовтувата шкіра, пряме чорне туге волосся, карі і чорні очі, вузький розріз очей, тонкі губи, розвинутий епікантус, слабо розвинутий волосяний покрив тіла. В її складі – 2 локальні раси: північноазіатська: малочисельні етноси Сибіру – евенки, ороки, окремі групи якутів і бурятів; центральноазіатська: монголи, калмики, пд. алтайці, більшість якутів і бурятів, тувинці та ін.

Тихоокеанська (східноазіатська) мала раса – корейці, пн. і сх. китайці, пн. тибетці, ряд малочисельних етносів Пд.-Сх. Китаю. Морфологічні ознаки: смаглява жовтувата шкіра, вузькувате обличчя, вузький розріз очей, слабо виражений епікантус.

Арктична (ескімоська) мала раса – ескімоси, алеути, палеоазіатські етноси (чукчі, коряки, юкагири, нівхи, кети та ін.). Морфологічні ознаки: невисокий зріст, кремезна будова тіла, плоске вилицювате обличчя, вузький розріз очей, виражений епікантус, пряме туге волосся, вузький слабо виражений ніс, великі зуби, відкладання підшкірних жирів на обличчі та кінцівках.

Американська мала раса – індіанці Америки: середній зріст, смагляво-червонувата шкіра, пряме туге чорне волосся, карі або чорні очі, вузькуватий розріз очей, слабо виражений епікантус, вузьке продовгувате обличчя, виражений вузький ніс, європеїдний вираз обличчя, відсутня група крові „А”.

Негроїдна (африканська) велика раса охоплює менше 10 % населення Землі. Вона сформувалася в Африці на південь від Сахари, в умовах жаркого і вологого клімату з посиленою сонячною радіацією. Після Великих географічних відкриттів внаслідок работоргівлі велика

кількість негрів проживає також на Американському континенті. Формування негроїдної раси в умовах жаркого і сухого клімату сприяло появі таких морфологічних ознак: темна пігментація шкіри, товсті губи, широкі ніздрі, кучеряве волосся, слабо розвинутий волосяний покрив тіла, виступаючі щелепи. Виділяють 3 малі раси:

Негрська – поширена в Зх. і Сх. Африці. Морфологічні ознаки: середній і високий зріст, довгі нижні кінцівки, тонкий тулуб та всі ознаки негроїдної раси.

Негрільська (центральноафриканська або пігмейська) – поширена в лісах басейну р. Конго, де проживають малочисельні етноси. Морфологічні ознаки: низький зріст (142–145 см, найвищі – 150 см), виступаючі щелепи (прогнатизм), широкий рот, нетовсті губи, загальні негроїдні риси.

Бушмено-готентотська (південноафриканська) – на півдні Африки. Морфологічні ознаки: малий зріст (150–155 см), велика кучерявість волосся, жовтуватий відтінок шкіри, пласкувате обличчя зі зморшкуватою шкірою.

Австралоїдна (океанійська) велика раса поширена у Пд.-Сх. і Сх. Азії, в Океанії. Морфологічними ознаками австралоїдної раси є: темна шкіра, широкий ніс, товсті губи (негроїдні риси), кучеряве хвилясте волосся, сильно розвинутий волосяний покрив тіла, виступаючі щелепи. Через значну різноманітність расових ознак виділяють 5 малих рас:

Австралійська – племінні етноси Австралії. Морфологічні ознаки: середній і вище зріст, темно-коричневий відтінок шкіри, низький широкий ніс, виражені надбрівні дуги, середньої повноти губи, виступаючі щелепи, сильно виражений волосяний покрив тіла, чорне хвилясто-кучеряве волосся.

Ведоїдна – Шрі-Ланка, дравідійські етноси, ряд племінних етносів Індонезії. Морфологічні ознаки: малий зріст (до 150 см), виражені надбрівні дуги, виступаючі щелепи, помірна ширина носа, чорне хвилясто-кучеряве волосся, слабо виражений волосяний покрив на обличчі.

Папуасько-меланезійська – Сх. Індонезія, Іріан-Джайя, Папуа – Нова Гвінея, Меланезія. Морфологічні ознаки: темно-коричневий відтінок тіла, потовщені губи, виступаючі щелепи, низький зріст. У папуасів – ніс з горбинкою.

Негритська (ісп. negro – маленький негр) – внутрішні райони о. Нова Гвінея, Андаманські о-ви, крайня пн. Філіппін, тропіки Таїланду, семанги Малайзії. Характеризується низьким зростом: чол. – 148 см, жін. – 138 см.

Аїнська – о. Хоккайдо. Морфологічні ознаки: проміжні риси між монголоїдами і австралоїдами, темно-світлуватий відтінок шкіри, сильно розвинутий волосяний покрив тіла, широкий ніс, пласкувате обличчя, чорне кучеряве волосся, епікантус, спадистий лоб.

В зонах контактів великих, малих і локальних расових типів проходили процеси змішування антропологічних ознак, що продовжуються багато тисячоліть. До контактних рас належить 30 % населення Землі. Розрізняють **перехідні і змішані раси**, залежно від часу і глибини міжрасових контактів.

Перехідні раси склались у давні часи. До перехідних контактних рас належать: уральська, південносибірська, південноазіатська, полінезійсько-мікронезійська, ефіопська, південноіндійська.

Уральська (уральсько-лапоїдна) перехідна раса склалась у зоні контактів європеоїдів і монголоїдів близько 10–7 тис. р. до н.е. Нині представники уральської перехідної раси населяють територію пд.-зх. Сибіру, крайньої півночі Європейської Росії, Середнього Поволжя і Приуралля – ханти, мансі, комі-перм'яки, марійці, удмурти, окремі групи мордвинів. Морфологічні ознаки: смаглява шкіра з жовтуватим відтінком, вузькуватий розріз очей, темне пряме чи хвилясте волосся, вузький кирпатий ніс добре виступає на європеоїдному обличчі.

Південносибірська (туранська) перехідна раса з перших століть н.е. формувалась між Пд. Уралом і р. Єнісеєм, де проходили активні контакти між європеоїдами і монголоїдами. Представники – казахи, киргизи. Переважають монголоїдні ознаки: широке обличчя, короткоголовість, вузькуватий розріз очей.

Південноазіатська (малайська) перехідна раса поєднує риси монголоїдної і австралоїдної великих рас: смагляво-оливковий відтінок шкіри, низьке обличчя, відносно широкий ніс, потовщені губи, темні очі і волосся. Представники: пд. китайці, в'єти, лао, кхмери, більшість етносів Таїланду, М'янми, Індонезії, Філіппін.

Полінезійсько-мікронезійська перехідна раса займає проміжне місце між усіма великими расами. Їй притаманні ознаки 3-х великих рас: смаглява шкіра, повнуваті губи, виражений ніс середнього розміру, хвилясто-кучеряве волосся, європеоїдне, але більш масивне обличчя.

Південноіндійська (дравідійська) перехідна раса є проміжною між південними європеоїдами та австралоїдами: вузьке видовжене обличчя, середньої повноти губи, помірно широкий ніс, що виділяється на обличчі, смагляво-коричнева шкіра, карі очі, чорне кучеряве волосся. Найтиповіші представники – каннари.

Ефіопська перехідна раса займає проміжне місце між європеоїдами і негроїдами: темна пігментація шкіри, карі і чорні очі, чорне кучеряве волосся, європеоїдне обличчя, вузькуватий ніс, середньої повноти губи, відсутній прогнатизм. Представники: сомалійці, тиграї, архари, кураги, сідами, ороми, опари, кунани та ін.

Змішані раси сформувались у процесі метисації як у давнину, так і в новий та новітній час. До них належать:

Східноіндонезійська змішана раса поєднує ознаки монголоїдної і австралоїдної великих рас з переважанням останніх. Представники – малочисельні етноси Індонезії, Зондських і Молуккських о-вів: атони, галели, лоїнанги, макасаї, ретійці та ін.

Центральноазіатські (паміро-ферганські) змішані расові групи характеризуються змішаними європеоїдними ознаками з незначними монголоїдними домішками. Представники – частина таджиків і узбеків, уйгури, салари.

Змішані расові групи Сибіру сформувались у результаті змішування європеоїдно-російських расових ознак з монголоїдними расовими ознаками малочисельних етносів Сибіру. Процес метисації тривав тут упродовж XVII – XX ст. і спричинив формування змішаних антропологічних груп якутян, коломчан, камчаданів, марковців, затундрових селян та ін.

Змішані расові групи Сх. Судану поширені у середній і верхній течії р. Ніл та на територіях африканського Міжозер'я. Вони утворились в результаті змішування расових ознак пд. європеоїдів Пн. Африки з негроїдами Сх. Африки. Ці расові типи об'єднують спільною назвою „нілоти”: дінки, шіллуки, нуери, бутутси, баїруї та ін. Морфологічні ознаки: високий зріст (середній – понад 182 см), довгі нижні кінцівки, темний колір шкіри, чорне кучеряве волосся, чорні і карі очі; вузьке обличчя, вузький виступаючий ніс, середньої повноти губи, відсутній прогнатизм.

Змішані расові групи Зх. Судану склались протягом XI – XV ст. на межі пд. європеоїдів Пн. Африки з негроїдами Сахари і Гвінейського узбережжя. Вони характеризуються переважанням негроїдних ознак, європеоїдним овалом обличчя. Представники – мандінги, окремі групи фульбів та волофів.

Кольорові групи Пд. Африки сформувались протягом XVII – XIX ст. в результаті контактів європеоїдів (бури) з південноафриканцями. Переважна більшість „кольорових” – позашлюбні нащадки бурів і негритьянок. Політика сегрегації сприяла ізоляції „кольорових” і закріпленню їх змішаних расових ознак.

Змішані антропологічні типи Америки склались у результаті змішування расових ознак індіанців, європеоїдів та негроїдів після Великих географічних відкриттів (кін. XV ст.). Серед них виділяються: метиси – нащадки від змішаних шлюбів індіанців з європеоїдами; мулати – негроїдів і європеоїдів; самбо - індіанців і негроїдів.

Японський етнічний антропологічний тип – переважання східноазіатських рис з незначними домішками австралоїдних (айнських) антропологічних ознак. Відносна ізоляція о-вів сприяла закріпленню расових ознак на рівні японської етнічної популяції.

Мальгайський етнічний антропологічний тип є перехідним між монголоїдами і австралоїдами. Він сформувався на о. Мадагаскар в результаті змішування переселенців з Індонезії і негроїдів Сх. Африки.

4. Особливості морфологічних ознак рас.

Раніше існувало уявлення, відповідно до якого кожен індивідум несе ознаки визначеної раси. Воно одержало назву типологічної концепції раси. Ця назва пов'язана з цілком чітким і практично лише єдиним завданням расового аналізу – визначенням расового типу індивідуума.

В основі типологічної концепції раси лежала гіпотеза спадкування расових ознак, відповідно до якої вони передаються від покоління до покоління цілим комплексом. Це означає, що расові властивості спадково зчеплені, гени расових ознак розташовані в одній чи декількох близьких хромосомах і будь-яка расова ознака фізіологічно нерозривно пов'язана із всіма іншими. Але фізіологічна залежність між расовими ознаками насправді або зовсім відсутня, або дуже слабка.

Деякі вчені говорять про незалежне спадкування расових ознак, їхній перший основний постулат – індивідум не є носієм расових властивостей. Другий постулат – популяція і раса (як група популяцій) являє собою не суму, а сукупність індивідумів; усередині популяції і раси діють визначені закономірності мінливості.

Расова мінливість – групова, а не індивідуальна, і про неї є сенс говорити, починаючи з популяційного рівня. Подібні морфологічно і генетично популяції, що утворюють ту чи іншу расову спільність, пов'язані між собою не випадково, а в силу походження чи якихось інших історичних причин.

Раса, будь-яка расова спільність складається з окремих історично організованих елементів, але це, однак, не індивідуми (як думали раніше), а популяції. Мозаїка расової мінливості складається з мозаїки популяційної мінливості. Обидві вони в сукупності і створюють усе багатство мінливості людського виду.

Кожну популяцію стали вивчати не як суму індивідумів, а як неповторне по своїй специфіці сполучення групових властивостей. Популяційна концепція спирається на досягнення популяційної генетики, новітньої біометрії, математичній теорії еволюції і т.д.

Основними ознаками, по яких раси відрізняються, один від одного є: форма голови і волосся; характер і ступінь розвитку волосного покриву на обличчі (борода, вуса) і на тілі, третинний волосяний покрив у чоловіків буває виражений набагато сильніше, ніж у жінок; колір волосся, шкіри і зіниці ока; форма верхньої щелепи, носа і губ; довжина тіла, чи ріст. Важливою расовою ознакою є також пігментація.

Для кольору шкіри істотне значення має просвічування крові через стінки дрібних судин (капілярів). Таке просвічування додає шкірі рожевий колір і характерний світлошкірим.

Велике значення для виділення рас мають різні ознаки голови й обличчя, досліджувані антропологами, як на живих людях, так і на черепках. З абсолютних діаметрів голови найчастіше вимірюють її найбільшу довжину між надбрівною і потиличною крапкою (172– 198 мм) і найбільшу ширину між тім'яними крапками (129– 159 мм).

Процентне відношення другого розміру до першого називається «головним покажчиком» (70– 88); якщо він нижче 75,9, говорять про доліхокефалію, якщо коливається від 76,0 до 80,9 – про мезокефалію, якщо перевищує 81,0 – про брахікефалію («кефалоп» – голова).

Найбільш широке обличчя в багатьох народів Північної і Центральної Азії, Північної Америки, а також у деяких переважно брахікефальних груп європейців на Балканах, в Альпах, на півночі Європи. Дуже вузьке обличчя характерне для бушменів, пігмеїв, народів Ефіопії і деяких інших груп африканців, для багатьох народів Південної Європи й Індії, для негритосів Південно-Східної Азії.

Змістовий модуль 2. Соціогенез.

Тема 10. Формування людського суспільства (4 год.).

1. Джерела вивчення процесу становлення людського суспільства.
2. Праобщина як початкова форма організації первісних людей.
3. Фактори формування людського суспільства.
4. Виникнення первісної общини.

1. Джерела вивчення процесу становлення людського суспільства.

Соціогенез – це процес становлення людини в тісному зв'язку з розвитком людського суспільства. Основним біологічним механізмом формування гомінідів на ранніх етапах антропогенезу був природний відбір, проте спрямовувала його дію суспільна праця.

Відтворення процесу становлення людського суспільства надзвичайно складне завдання, оскільки відсутні будь-які прямі джерела, які б дозволили показати цей процес. Особливість його

тому, що археологічних та антропологічних джерел стає дещо більше, а от етнографічні відпадають, оскільки на землі не збереглося жодного синполітейного суспільства, яке б могло пролити світло на процес формування суспільних відносин у первісних людей.

Безпосередні дані археології та антропології про знаряддя праці, житла, стоянки та фізичну будову первісних людей дозволяють хоча б опосередковано відобразити чи реконструювати процес виникнення та основні етапи розвитку суспільних відносин у первісних людей.

2. Праобщина як початкова форма організації первісних людей.

Початкову форму організації суспільства у вітчизняній суспільствознавчій науці часто називають "первісним людським стадом". Інколи замість цього поняття використовують термін "праобщина", початок якої збігається зі становленням людини й утворенням суспільства.

Ще на початку 1930-х рр. археологи П. Єфименко і П. Борисковський стверджували, що перехід до общинного ладу стався на межі пізнього палеоліту. Первісне людське стадо складалося з невеликої групи людей (20–30 осіб), оскільки навряд чи велика група могла прогодувати себе в умовах примітивного технічного оснащення стародавньої людини і труднощів добування їжі. Звичайно, виникнення цілеспрямованої трудової діяльності викликало зміни в ставленні людини до природи, а також у відносинах між членами первісного людського колективу.

Отже, початок епохи праобщини, її культури збігається із часом свідомого застосування знарядь праці. Кінцева межа цієї епохи – виникнення родового ладу. Такий перехід відбувся у пізньому палеоліті.

Життя праобщини мало здебільшого осілий характер упродовж багатьох століть. Значна роль належала полюванню. Тварин лякали шумом, вогнем, кидали в них камені або гнали до глибокої ущелини чи прірви і там добивали. Мисливство, насамперед полювання на великих тварин, найбільше стимулювало зростання організованості праобщин, змушувало її членів згуртовуватися в трудовому процесі. Водночас вживання м'ясної їжі, в якій містяться найважливіші для людського організму речовини, спричинило прискорення росту, позитивно вплинуло на всю життєдіяльність первісної людини. Сім'ї у цей період ще не було. Існували непорядковані шлюбні відносини між чоловіками і жінками – так званий проміскуїтет.

Із подальшим розвитком суспільства вдосконалювалася техніка обробки каменю, створювалися нові знаряддя – скребачки, різці, ножі, наконечники металевих списів. Чимало кам'яних знарядь пізнього палеоліту використовували з дерев'яними та кістяними ручками. З костей і рогів тварин почали виготовляти шила, голки з вушком, кайла, списометалки.

Змінювався характер житла людини. Якщо у минулому для нього використовували переважно печери, то їх почали замінити землянки та наземні споруди. Об'єктивно цьому процесові сприяло похолодання. Знахідки кістяних голок засвідчують, що людина в цей час навчилася шити. Зшиті шкури звірів були основним одягом, ними також покривали житла.

3. Фактори формування людського суспільства.

У ході еволюції людини в першу чергу закріплювалися й посилювалися саме ті спадкові зміни, які вели до її соціалізації і найбільш сприяли подальшому прогресу трудової діяльності, розвитку суспільства. Але й суспільство, зі свого боку, виникло в силу необхідності, під впливом переваг, які давала суспільна праця. Таким чином, в процесі соціогенезу біологічне та соціальне виступали в діалектичній єдності.

Групи тварин були формою колективного пристосування до боротьби за існування. З появою людини виникає суспільство як найвищий ступінь розвитку живих систем. Основою адаптації в лінії гомінідів стало створення суспільних відносин, культури і передача їх з покоління в покоління за допомогою усного та писемного мовлення. Момент формування мови точно не встановлений. На сьогоднішній день вважається, що формування мови проходило від австралопітекових до *Homo sapiens*.

Особливої уваги заслуговує той факт, що в генах закладені лише потенційні можливості розвитку біологічних основ свідомості, мислення, мови, для реалізації ж спадкової програми необхідне певне соціальне середовище.

У ході соціалізації людини одночасно відбувалося і поступове «зняття», самоусунення формотворчої ролі природного відбору. Найвищою формою розвитку форма громадської організації

досягла в процесі історико-еволюційного становлення людства, так як у людини вперше з'явилася цілеспрямована розумова діяльність. У людському суспільстві основною силою виступали виробничі потреби колективу. Становленню людського суспільства також сприяло підвищення інтенсивності внутрішньогрупових соціальних зв'язків, поява терпимості до членів своєї спільноти, розвиток механізмів гальмування агресії, все більш складних форм кооперації та альтруїзму.

Найбільш ранні групи гомінідів жили бродячими групами, розкиданими по великій території. Це були малі ізольовані популяції з відносно невеликою тривалістю життя одного покоління.

Австралопітеки жили групами в кілька особин і постійно кочували просторами Африки у пошуках їжі. Стадний спосіб життя австралопітеків привів до формування понятійної мови за допомогою символів і жестів.

Найраніший розвиток соціальної організації спостерігається у олдувайських хабілісів – людини вмілої. В Олдуваї вже знайдені прототиби найдавніших осель. Хабіліси були не тільки збирачами, але й мисливцями. Пітекантропи виготовляли кам'яні знаряддя, навчилися підтримувати вогонь. Вони почали полювати на великих небезпечних тварин, що вимагало координації колективу і ускладнення спілкування. Вони вміли будувати примітивні житла, а також освоювали печери і скельні гроти. Неандертальці жили в печерах, шили одяг зі шкір, полювали на великих тварин. Вони виготовляли примітивні знаряддя праці: гостроконечник, скребло, обробляли кістки і використовували вохру в ритуальних цілях. Все це свідчить про наявність у неандертальців більш складної культури поведінки та структури первісного суспільства.

Важливі зміни відбувалися в психіці древніх людей. Зароджувалася символічна діяльність. Найважливішим свідченням високого рівня психіки неандертальців є перші поховання померлих. Ймовірно, у них вже з'явилися перші уявлення про загробний світ. Неандертальці були канібалами, але поряд з цим дбали про хворих. Вони вміли не тільки підтримувати, але й добувати вогонь. У неандертальців відбувається ускладнення мови, яка сприяла кращому взаєморозумінню в колективі. Колективні дії вже відігравали вирішальну роль. У боротьбі за існування перемагали ті групи, які успішно полювали і краще забезпечували себе їжею, дбали один про одного, досягали меншої смертності дітей і дорослих, краще долали важкі умови існування.

Кроманьйонці для виготовлення знарядь праці широко використовували кістку, ріг. Різноманітність типів знарядь з каменю та кістки (різці, скребки, свердла, наконечники для дротиків, гарпуни, голки) говорить про складну трудову діяльність, в результаті якої залежність від природи ставала все меншою. Вони зшивали шкіри і виготовляли з них одяг і житло. Кроманьйонцями було освоєно виготовлення кераміки, ткацтво, винайдена човен і було покладено початок судноплавству. У кроманьйонців вперше виникло мистецтво: наскельний живопис, виготовлення кам'яних і кістяних скульптур. Мистецтво мало магічне значення. Найважливішим винаходом кроманьйонців були лук і стріли, що привело до розвитку індивідуального полювання. Були зроблені перші кроки в напрямку скотарства. Був приручений собака, свиня, кози і вівці. Родоплемінний лад у кроманьйонців досяг вищої стадії розвитку – створюються великі об'єднання родів – племена, з'являється міжплемінний обмін і міжплемінні зв'язки. Поселення кроманьйонців являють собою мисливські стоянки, на яких будувалися житла, йшло життя суспільства, виконувалися ритуали, ховали померлих. Ритуальна практика досягла свого розквіту. У могилу з покійним кроманьйонці клали знаряддя, списи, каміння ножі, численні прикраси. При цьому поховання засипалося червоною вохрою, зверху покривалося кістками мамонтів.

Отже, ми можемо констатувати, що чи не найбільший вплив на формування людського суспільства мала трудова діяльність пралюдей, зокрема мисливство. Адже саме це заняття, на відміну, наприклад, від збиральництва, передбачало тісний контакт між окремими особами, а це приводило до складання певних стосунків, взаємодопомоги і взаємопідтримки, виникнення мови і мислення тощо. А це вже є ознаки соціалізації людини.

4. Виникнення первісної общини.

Для праобщини передлюдей були характерні такі форми співіснування як конфлікти (за їжу, територію, самку тощо), домінування (переважання самця над самцем, самця над самкою). Це речі – властиві тваринам, це є ознаки зоологічного індивідуалізму. Це є біологічне в людині.

Для нас найважливішим є виявлення природи соціальних відносин і ставлення їх до біологічного. Те, що ми називаємо соціальним, є надбіологічним, властивим тільки людині. Основою суспільних відносин, конкретних норм поведінки людини, є виробничо-економічні відносини, в основі яких – продуктивні сили. Система цих відносин – соціальна матерія. Саме вона – основне джерело головних мотивів людської діяльності.

Соціальні стимули і мотиви, як правило, панують над біологічними. Задоволення біологічних потреб завжди контролюється суспільством. Воно відбувається в певних рамках, з дотриманням певних норм і правил.

Початок становлення соціально-економічних відносин являє собою зародження нових соціальних за своєю природою чинників поведінки. Створення людського суспільства було процесом приборкання зоологічного індивідуалізму, що завершився затвердженням людського колективізму.

Саме панування зоологічного індивідуалізму стало на певному етапі розвитку стада передлюдей перешкодою для подальшого розвитку виробничої діяльності. І якісно нові, соціальні відносини виникли спочатку як засіб приборкання зоологічного індивідуалізму. Тому помилково розглядати соціальні зв'язки як подальший розвиток біологічних. Упродовж усього періоду формування людського суспільства тривала боротьба соціального і біологічного. Вгамований, але повністю ще не приборканий зоологічний індивідуалізм представляв для праобщини і пралюдей небезпеку. Прориви зоологічного індивідуалізму означали вивільнення тих чи інших членів праобщини з під соціального контролю, перетворення індивідуалістичних інстинктів в єдині стимули їх поведінки. Там, де це набуло масового характеру, відбувалося руйнування соціальних відносин і зникнення соціальних стимулів поведінки. Все це могло привести і призводило до розпаду праобщини і загибелі її членів.

Обмеження проявів біологічних інстинктів було об'єктивною потребою розвитку праобщини. Необхідною була поява норм поведінки, що обмежують прояв біологічних інстинктів. Ці норми неминуче повинні були носити негативний характер, тобто вони були заборонами. Вони виступали у формі табу. Досить імовірно, що форму табу носили взагалі всі перші норми поведінки, в тому числі і такі, які мали позитивний зміст.

Становлення людського суспільства передбачало приборкання, введення в певні рамки таких найважливіших індивідуалістичних потреб, як харчова і статева.

Сучасний *Homo sapiens* схильний до моногамії, але імовірно виник від полігамії – це невпорядковані статеві стосунки предка.

Полігінія – це тип полігамії, при якому один самець злучається з декількома самками. Полігінія в природі зустрічається частіше, ніж поліандрія – тип полігамії, при якому одна самка злучається з декількома самцями.

Однак полігінія можлива тільки за умови, що самка не вимагає постійної участі самця у вихованні потомства. Коли для виховання нащадків необхідна енергія обох батьків добір буде сприяти розвитку моногамної поведінки.

Моногамія – тип соціальної організації, за якої самець і самиця віддають одне одному перевагу у спарюванні, ділять житло, і, зазвичай, разом виховують потомство.

Виникненню у первісних людей моногамії сприяв, ймовірно, ще один фактор, властивий тільки людині: володіння власністю. Можливість залишити у спадок рідним дітям житло, одяг, знаряддя виробництва давало дуже суттєві переваги.

У ході формування первісної общини виникали й інші форми статевих і вже сімейних стосунків, що привело власне до оформлення сім'ї і формування родової общини.

Ендогамія – спочатку існувала практика статевих стосунків в межах однієї групи. Поступово у первісних людей з визріванням кровної спорідненості виникає розуміння того, що такі стосунки між кровними родичами неможливі. Так починає зароджуватися екзогамія – стосунки між представниками різних колективів і груп.

Придушення можливості задоволення статевого інстинкту всередині праобщини спонукало до пошуків статевих партнерів в інших громадах. У свою чергу зародження статевих стосунків

між членами різних общин робило можливою повну заборону статевого життя всередині кожного з первісних колективів. Коли ця заборона остаточно утвердилася, кожна община перетворилася в рід і відповідно виникла дуально-родова організація – стосунки між представниками двох родів, пізніше фратрій, що виникли внаслідок переходу від тваринних до людських форм шлюбу шляхом заборони шлюбних відносин усередині первісної громади та встановлення шлюбних відносин між членами різних общин і шлюбних класів.

Отже, становлення людського суспільства передбачало приборкання і введення в соціальні рамки двох найважливіших біологічних інстинктів - харчового й статевого. Першим був стриманий харчовий. Виникли первісно-комуналістичні відносини розподілу. З появою дуально-родового шлюбу був приборканий і поставлений під контроль статевий інстинкт. Тим самим завершився процес становлення людини і суспільства.

Тема 11. Палеопсихологічні та комунікативні аспекти розвитку людського суспільства (2 год.).

1. Фізичний розвиток – шлях до соціалізації суспільства.
2. Первісне мислення та морфологічні аспекти виникнення мови.
3. Зародження ідеологічних уявлень. Витоки первісного мистецтва.

1. Фізичний розвиток – шлях до соціалізації суспільства.

На перших етапах антропогенезу руки наших предків могли виконати лише найпростіші дії – схопити палицю, кинути камінь тощо. У предків людини, які використовували передні кінцівки, виникали і поступово поглиблювались зміни в їхній фізичній будові. Це проявилось насамперед у тому, що великий палець почав протистояти іншим. Зміни в будові руки уможливили виготовлення первісними людьми простих знарядь праці. Одночасно з розвитком руки розвивався й ускладнювався головний мозок предків людини, оскільки перш ніж створити найпростішу кам'яну сокиру, необхідно було її собі уявити, створити її образ.

Оскільки первісні передлюди жили стадами, праця з самого початку мала суспільний характер. З розвитком трудових процесів посилювались взаємна підтримка і допомога. Спільне полювання, підтримування вогню, виготовлення знарядь праці зумовили необхідність спілкування членів одного з одним.

На ранніх етапах антропогенезу в еволюції давніх людей провідну роль відігравали біологічні фактори – мінливість і природний добір. Проте, вже на цих етапах добір відбувався не тільки за фізичними показниками (сила, витривалість), а й за рівнем розумового розвитку (вміння виготовляти знаряддя праці, використовувати їх, здатність до спілкування з іншими членами колективу, навички до колективних дій тощо). Отже, вже в цю епоху добір сприяв виживанню особин з вираженими соціальними рисами.

У міру вдосконалення трудової діяльності і мови наших предків ця спрямованість добору посилювалась. Особини, більш здібні до винайдення нових знарядь, до навчання й аналізу обставин, гинули рідше. В процесі еволюції люди почали створювати штучне середовище життя – опалювані житла, одяг, запаси продуктів, тому залежність людей від несприятливих факторів поступово почала зменшуватись, що супроводжувалось і скороченням функцій добору.

З виникненням людини розумної її еволюція як біологічного виду припинилась. Змінилась і форма природного добору – із рушійного він перетворився на стабілізаційний. У міру зменшення ролі в еволюції людини біологічних факторів різко зросло значення соціальних.

Вже на ранніх етапах антропогенезу спільна праця членів колективу у разі добування їжі, виготовлення знарядь, захист від хижаків сприяли формуванню людського суспільства. Велику роль відіграли використання вогню та одомашнення тварин.

На кожному етапі історичного розвитку суспільства виробництво необхідних для життя людини знарядь праці, а також житла, одягу, їжі має свої особливості. Проте загальна тенденція полягає в тому, що в міру розвитку суспільства знаряддя праці вдосконалюються – від примітивних кам'яних сокир до дуже складних сучасних механізмів. Однак на всіх етапах виробництво мало суспільний характер. У ньому брала участь більшість людей, воно включало два види відносин – людини до природи (продуктивні сили) і людей між собою (виробничі відносини).

2.Первісне мислення та морфологічні аспекти виникнення мови.

Дослідники первісного суспільства підкреслюють нерозривність людського мислення і його зовнішнього прояву за допомогою мови: без мови немає думки, як і не може бути самої мови без розумового процесу, яка цей розумовий процес обслуговує.

Важливим показником формування і розвитку первісного мислення є засоби праці стародавньої людини, що дійшли до нашого часу. Рух людського розуму починається з першого досягнення людини - створення перших знарядь праці. Людський спосіб життя зумовив першу і найважливішу парадигму мислення людини – об'єктивність відображення реальності, відповідності думки реальності. Мислення людини в цей період розвитку володіло найпростішою логікою. Вона була потрібна, щоб відстежити логіку природних зв'язків, від яких залежало існування людини. Відомий дослідник первісного мислення Леві-Брюль розрізняв індивідуальне і колективне мислення. Він вважав, що індивідуальне мислення ґрунтується на загальних законах формальної логіки, в іншому випадку людина не вижила б в боротьбі за існування.

Основною особливістю мислення первісних людей є те, що сприйняття реальності індивідом невіддільне від сприйняття її колективом людей.

У середині ХХ ст. Микола Якович Марр, радянський лінгвіст, філолог, історик культури, висунув і намагався обґрунтувати ідею кінетичної мови – мови жестів, яка була властива якнайдавнішому первісному людству і передувала звуковій мові.

М. Марр наголошував, що звукова мова мусіла розвиватися тривалий час, а суспільні відносини, що зароджувалися, потребували засобу вираження, тому в цих умовах жест набував сенсу, ніс якесь повідомлення. Поступово виникла сукупність жестів з певними прив'язаними до них повідомленнями, що утворила дозвуковий етап в розвитку мови.

Однак, гіпотеза кінетичної мови має один недолік – мова жестів не дистанційна і не придатна в темноті, цим її функціональні можливості відразу ж різко обмежуються.

Якщо говорити про безпосередню основу звукової мови у найдавніших гомінід, то вона утворена вокалізмом, типовим для вищих приматів. У цьому вокалізі виділяються два типи або дві основні групи звуків – звичайні звуки, що виражають загрозу, лють, страх і т.д. (їх налічується від 20 до 30 у різних видів), і так звані життєві шуми, які мавпи видають постійно, але які пов'язані більше з їх емоційним станом, задоволенням від їжі, наприклад, і не несуть інформативного навантаження.

Система мови, що зароджувалася, повинна була обслуговувати суспільні відносини, що формувалися. Мова повинна була обслуговувати і всі функції розвинутого мислення, служила для нього зовнішнім виразом.

Багато лінгвістів вважають, що першим було усвідомлення дії, і, отже, в мові раніше всього виникла дієслівна номінація. В той же час очевидно, що не менше, чим позначення дії, важливе позначення об'єкту. Таким чином, іменна номінація, хоч в якихось обмежених межах, повинна була співіснувати з дієслівною.

Склад лексики важко відновити – напевно, це були найменування істотних рослин, об'єктів мисливської здобичі, частин туші, знарядь праці, позначення найближчих споріднених відносин, невеликий набір необхідних дієслів. Користування цією лексикою могло бути ефективним лише при усвідомленні займенникових відносин і винаході службових слів, що перш за все позначали напрям дії.

3.Зародження ідеологічних уявлень. Витоки первісного мистецтва.

Походження ідеологічних уявлень і мистецтва тісно між собою пов'язані.

Погляди на походження ідеологічних уявлень можна звести до чотирьох основних груп: природничо-гносеологічні, суспільні, психологічні та еволюціоністські.

На думку мислителів природничо-гносеологічної течії, первісна людина була алогічна, і лише в міру розвитку свідомості та з початком використання розуму вона змогла усвідомити загрози з боку неживої і живої природи (наприклад, грози, блискавки, повені, посухи, пожежі, диких звірів, хвороби, епідемії). Вона не знала сил природи, не розуміла законів їх функціонування і не мала жодних засобів, щоб над ними запанувати, вона відчувала перед ними страх. Така безпорадність і породила перші вірування (анімізм, фетишизм, тотемізм, магія). Отже,

людина сама створила собі богів, а ідеологічні уявлення вирости з ілюзорного бачення природи, яке базувалося на незнанні та страхах перед нею.

Суспільні гіпотези можна звести до погляду, що ідеологічні уявлення є чимось вторинним відносно суспільного життя і є його похідною. В релігії мають значення тільки її зовнішні форми, що служать суспільним цілям.

Представники гіпотез психологічного типу стверджують, що витoki ідеологічних уявлень лежать у психологічній динаміці людської особи. В принципі всі варіанти цих гіпотез можна звести до погляду, що людина в різні епохи переживала власну минушість, а також неможливість реалізувати на землі прагнення до повноти щастя (за Фейєрбахом), робила неправильні узагальнення та проектувала на потойбіччя свої прагнення і стремління до ідеальних вартостей

Еволюціоністські гіпотези виникли в другій половині XIX ст. як результат застосування теорії природного і культурного еволюціонізму до пояснення генези релігії. Ці гіпотези вирости з припущення, що на початку історії людства існував безрелігійний (не атеїстичний) період. Згодом постали певні посередні форми, які з часом призвели до виникнення не ідеологічних уявлень, а вже власне релігій.

Оскільки в первісному суспільстві спеціалізація діяльності ще не відбулася (або перебувала ще лише в зародку), навряд чи можна говорити про взаємодію в ту епоху мистецтва й релігії як сформованих форм свідомості, що існували окремо одна від одної. Може йтися лише про взаємодію окремих елементів чи сторін єдиного, цілісного утворення, що можна назвати духовним життям первісного суспільства.

Для виникнення релігії потрібні були певні гносеологічні передумови. Для того щоб у наших предків з'явилися ілюзорні релігійні уявлення, потрібно було, щоб безсилля людей перед природою пройшло через їхню свідомість. Тим часом антропологія доводить, що у пітекантропів і синантропів були відсутні передумови для членороздільної мови, а отже, й відсутнім було понятійне мислення, й через це, очевидно, навіть у початкових формах відсутніми були якісь релігійні вірування.

Стосовно ж неандертальців, археологія накопичила певні факти, які дають підстави стверджувати про появу в них елементів первісних вірувань, про що свідчать захоронення. Немає ніяких підстав відокремлювати початки мистецтва від часу виникнення початків релігії. Навпаки, формування того й іншого відбувалося одночасно. Але це аж ніяк не означає, що явища ці виникали з якоїсь однієї соціальної потреби. Існували лише спільні передумови для формування художньої діяльності та первісних релігійних вірувань, але соціальні їх корені були різними.

Витoki усіх духовних, так званих "вищих", потреб людей слід шукати в їхній матеріальній практиці, у їхній трудовій, виробничій діяльності. Хоча первісна людина й робила лише перші кроки до підкорення собі сил природи, її вміння, навички й емпіричні знання не слід недооцінювати.

Початки художньої діяльності виникали в безпосередньому зв'язку з двома сторонами життя первісних людей: по-перше, у процесі й на основі трудової діяльності й передусім – виготовленні знарядь праці; по-друге, в процесі розвитку засобів спілкування між людьми, які пізнавали світ.

Оскільки первісна людина була безсилою й залежною від природи, це породжувало страх перед нею, а звідси – й прагнення "задобрити" сили природи, що породжувало в неї й релігійні уявлення.

Отже, художнє й релігійне освоєння світу розпочалося в епоху первісності в нерозчленованій системі, яку являв собою міфологічно-обрядовий комплекс. Початки цих форм свідомості виникли одночасно, але соціальні потреби, що їх породили, були не лише відмінними, а певною мірою й протилежними.

У ставленні первісних людей до природи чітко виявлялися дві складові: одна фіксувала й виражала ступінь панування людей над природою, а інша характеризувала панування природи над людьми. Саме перша складова практики первісних людей, в яких реалізувалася їхня свобода, й була основою зародження початків мистецтва.

Магія й інші найдавніші форми релігійних вірувань породжені незадоволеною практичною потребою впливу людей на природу. Витoki їх слід шукати в обмеженості людської практики, у несвободі людей, у їхній залежності від пануючих над ними стихій природи.

Тема 12. Ранньородова община мисливців і збирачів (2 год.).

1. Природнокліматичне середовище верхнього палеоліту та мезоліту.
2. Побут та господарська діяльність. Зміни в технології обробки каменю. Нові види знарядь праці.
3. Соціально-економічні відносини в ранньородових колективах.

1. Природнокліматичне середовище верхнього палеоліту та мезоліту.

Цей період охоплює понад 25 тис. р. Він збігається у часі з різким похолоданням в усій Європі. Зниження температури, що почалося наприкінці середнього палеоліту, в Європі поширювалося з півночі та північного заходу. Цей новий наступ льодовика знаменував настання останнього, досить значного за своїми масштабами, валдайського (вюрмського) зледеніння.

Вплив зледеніння позначився і на природі. Височини та степи перетворилися на холодні рівнини й невисокі узгір'я, що подекуди набули вигляду тундри. Скоротились лісові масиви, які займали долини рік та складчасті ділянки рельєфу. Збільшилася питома вага хвойних та інших холодолюбних порід дерев, що просунулися далеко на південь. Береза, наприклад, стала типовою для рослинності Криму.

У пізньому палеоліті змінився також склад фауни. Численні стада мамонтів стали невід'ємною частиною фауни лісотундри, шерстистий носорог, північний олень, вівцебик заселили холодні степи і ділянки тундри. Тут з'явилися псці й дрібні гризуни – лемінги, що прийшли з півночі. Поруч з північними видами копитних тварин паслися давні аборигени цих місцевостей – дикі коні, осли, зубри. Іноді зустрічалися й гігантські олені – тварини, що почали поступово зникати. Серед хижаків найбільш численними на той час стали вовки та псці, нерідко зустрічалися й ведмеді.

У пізньому палеоліті відбувалося інтенсивне заселення людиною середніх і навіть високих широт Північної півкулі. Людські колективи просувалися далеко на північ, аж до арктичної зони, досягаючи Льодовитого океану. Такі широкі міграції пізньопалеолітичної людини могли відбуватися лише за умов досить високої їх організації, а також при належному матеріальному забезпеченні. Просування людини у північні широти тривало протягом кількох поколінь. Шляхи міграції звичайно пролягали берегами річок. В межах певної території періодично складалися умови, що викликали необхідність змінювати місце проживання й шукати нові мисливські угіддя. Отже, і в пізньому палеоліті діяли закономірності, що зумовлювали вимушені міграції внаслідок відносного перенаселення. Це, однак, не означає, що пізньопалеолітичній людині в основному був притаманний кочовий або напівкочовий спосіб життя. Навпаки, характерною особливістю пізньопалеолітичних людських об'єднань була їхня відносна осілість, тривале існування жителів і поселень, що пов'язано з стабільною забезпеченістю колективів їжею й можливістю активного пристосування до навколишнього середовища.

У пізньому палеоліті в Європі, а також у Північно-Східній Азії відбувалися значні зміни в усіх галузях людської діяльності. Вдосконалювалася виробнича діяльність людей, підвищувалася їх матеріальна забезпеченість. Духовна культура людини знайшла відображення у пам'ятках мистецтва.

2. Побут та господарська діяльність. Зміни в технології обробки каменю. Нові види знарядь праці.

Здавалося б, погіршення кліматичних умов повинно було гальмувати розвиток людини. Проте сталося навпаки. Ускладнення умов проживання стало рушійним фактором удосконалення соціально-економічної організації людства. Прагнення людини до самозбереження, піклування про нащадків, набуті раніше навички боротьби з природою розвинули в ній стійкість, кмітливість, вміння протистояти труднощам, долати їх.

Суворі умови життя у прильодовикових зонах зумовили прискорене вдосконалення засобів праці, насамперед мисливських знарядь. Першорядного значення набуло полювання на мамонта. Воно вимагало певних організаційних форм, а також відповідного спорядження та озброєння. Його туша могла протягом тривалого часу забезпечити людей продуктами першої необхідності – м'ясом, жиром для обігрівання та освітлення, кістками, бивнями і шкурами, що знаходили застосування у будівництві жител.

Полювання на шерстистих носорогів, диких коней, биків, північних оленів мало другорядне значення у господарстві людини. Полювання на хижаків мало на меті забезпечити людину хутром для одягу й побутових потреб.

Із загальним похолоданням в Європі скоротилося й збиральництво. Густа рослинність поступилася місцем рідколісся. Тому значно зменшилося надходження продуктів збиральництва та черепашок. Гори стали для людини важкодоступними. У боротьбі за існування люди використовували всі можливі засоби добування їжі. Виникла нова галузь господарства – рибальство. Здобиччю стали форель, лосось, головань. Рибальство, яке було, найімовірніше, сезонним заняттям, не відіграло в господарстві населення великого значення.

Тогочасні поселення були порівняно невеликими, хоча й набагато більшими, ніж середньопалеолітичні. Вони розташовувалися поблизу річок і склалися з п'яти – восьми жител типу яранг. Деякі поселення кроманьйонців мали огорожу з гілок та кісток диких тварин.

Житла кроманьйонців були двох типів – зимові й літні. Зимові являли собою досить складні споруди, розраховані на тривале використання. Основа таких споруд складалася з черепів, лопаток і щелеп мамонтів, присипаних землею. Великі кістки мамонтів виконували функцію опорних конструкцій. Ближче до верху житла укладалися дрібніші кістки. Завершували каркас сплетені роги північних оленів. Каркас вкривали шкурами тварин. У купольній покрівлі лишали отвір для виходу диму. В середині житла було одне, а іноді два-три вогнища. Світло й тепло давали жирники – вмістилища з видовбаної кістки або каменю, заповнені жиром. Вхід або лаз до житла прикривали шкурами; можливо, перед лазом робили невеличкі сіни.

Поблизу довгочасних жител розміщалися літні будівлі, від яких залишилися сліди вогнищ. Очевидно, це були навіси з легким покриттям, що захищали вогонь і людей у негоду. Тут же на житловому майданчику обробляли кремій і кістку, виготовляли прикраси тощо. Майже біля кожного житла були спеціальні ями, призначені для зберігання кісток та бивнів для різних побутових потреб. Житла, місця виготовлення знарядь й, очевидно, обробки продуктів полювання та ями-сховища утворювали єдиний господарсько-побутовий комплекс.

Виходячи з палеоекономічних розрахунків й етнографічних даних, можна припустити, що в кожному палеолітичному селищі проживало від 25 до 50 осіб. Третина їх займалася безпосередньо полюванням; ще одна третина виконувала різноманітну домашню роботу – виховувала дітей, готувала їжу, переробляла продукти полювання, вичинювала шкури, шила одяг, підтримувала вогнище тощо. Інші жителі селища становили непрацездатну його частину. Це були переважно діти. Кроманьйонці дуже рідко доживали до похилого віку. За антропологічними даними, середній вік життя пізньопалеолітичної людини становив приблизно 20–23 роки.

У епоху пізнього палеоліту та початку мезоліту значно ускладнилася система або технічні прийоми виготовлення крем'яних заготовок для знарядь. Ця система підпорядковувалася необхідності сколювання з ядрища (нуклеуса) видовжених ножеподібних пластин. Починають застосовуватися різноманітні скребки й скребла для обробки шкури та інших робіт, пов'язаних із скоблінням і струганням, а також велика кількість різців, необхідних для розкроювання шкури, обробки кісток і дерева, проколки, свердла та багато інших спеціалізованих знарядь. Серед інструментів слід назвати і так звані мікропластинки з кременю. Краї цих мініатюрних виробів добре оброблені найдрібнішою оббивкою — ретушню. Більшість мікропластинок служила вставками у металеві знаряддя, а також свердлами.

Кроманьйонець вперше в історії почав широко використовувати кістку для виготовлення різноманітних знарядь, а також як будівельний матеріал. Асортимент знарядь з кістки був широкий. Майстерно виготовлені вістря для списів і дротиків, шила, проколки та голки входять до звичайного набору знарядь, знайдених під час розкопок. Рідше трапляються так звані жезли начальників, або випрямители, рогові молотки, мотики, різноманітні лопатки й лоцила для

розгляджування швів на хутряному одязі. Деякі предмети вже оздоблені фігурним різьбленням, орнаментом.

3. Соціально-економічні відносини в ранньородових колективах.

Складному й різноманітному матеріальному життю кроманьйонців повинні були відповідати досить розвинуті форми соціальної організації, певний склад звукової мови, сталі психологічні уявлення, що позначалися на всіх сферах їхньої діяльності.

Саме в цей час парна родина стала першою ланкою, основним осередком соціальної організації родової общини. Кожна така родина вела своє, так би мовити, споживче господарство, але, безсумнівно, пов'язане із загальними інтересами общини. В родинах готувалася їжа, виготовлялися знаряддя, турбувалися про виховання дітей й збереження традицій і порядків, притаманних родовій общині. Таким чином, кожна родина кроманьйонців була органічною частиною родової общини, залишаючись вільною лише у виявах суто родинних інтересів.

Умови життя кроманьйонців, особливо тих, що жили поблизу льодовиків, склалися так, що родина не могла існувати як самостійна соціально-економічна одиниця. Добування великого звіра, влаштування облавних полювань, спорудження ям-пасток, доставка на поселення мисливських трофеїв (у тому числі й розчленованих туш мамонтів, очевидно, за допомогою волокуш), будівництво зимових жител та інші види трудомістких господарських робіт вимагали об'єднання зусиль усієї родової общини. Але продукти колективної праці розподілялися по родинах залежно від результатів полювання та міри участі в суспільній праці. Отже, основним ядром соціально-економічної організації кроманьйонців залишалася родова община, побудована на колективістських засадах, які визначали звичаєво-правовий стан родини й кожного члена общини.

Однак община з незначною кількістю її членів не могла існувати самостійно за умов екзогамії. Отже, поруч з однією общиною повинна була існувати інша, що входила у шлюбні стосунки з першою. Така система, що забезпечувала родові сегментації общин, їхній поділ та відселення новоутворених родин з припливом чужинців, зумовлювала створення племінних соціально-економічних організацій, де існували ендогамні порядки, тобто дозволялися міжродові шлюби.

Дослідженнями пам'яток пізнього палеоліту було встановлено, що поселення розміщалися «кущами». Це відображало певне племінне групування населення на зручних для життя природних ділянках.

Топографічне розташування вогнищ всередині зимових жител і на подвір'ї, виробничих місць і ям-сховищ, які разом з житлом утворювали єдиний господарсько-побутовий комплекс, свідчить про належність кожного такого комплексу одній парній родині або малій родовій общині, що об'єднувала найближчих кровних родичів. З таких об'єднаних родин складалася екзогамна родова община, що входила до фратріального й племінного об'єднання, яке займало порівняно велику територію.

Поділ праці всередині родини й общини залишався переважно природним, за статтю і віком: чоловік виконував все, що стосувалося мисливського виробництва, жінка займалася домашніми роботами й вихованням дітей.

Не виключено, однак, що вже намітилися деякі тенденції до спеціалізації окремих обдарованих членів общини у певних напрямках, що потребували застосування індивідуальних здібностей. Йдеться, зокрема, про мистецтво гравірування, виготовлення скульптур, прикрас, сопілок або флейт, про майстерність обробки шкур, виробництво предметів озброєння тощо. Але навряд щоб подібні здібності виділяли цих членів общини у привілейовану її частину. Таким правом, можливо, користувалися тільки родові старійшини й племінні вожді.

Тема 13. Пізньородова община (2 год.).

1. Передумови переходу до відтворюючого господарства.
2. Перехід до відтворюючого господарства – основний зміст “неолітичної революції”.
3. Соціальна організація людського суспільства на стадії пізньородової общини.
4. Характер общини та її організація.

1.Передумови переходу до відтворюючого господарства.

Початок мезоліту (середнього кам'яного віку) хронологічно збігається із закінченням льодовикового періоду. Клімат м'якшає, стає близьким до сучасного, що суттєво вплинуло на фауну і флору. Традиційні для попереднього періоду об'єкти полювання або ж вимирають, як мамонти та шерстисті носороги, або ж відходять на північ. З'являється спеціалізація у полюванні. Тварини, які прийшли на зміну вимерлим (кабан, вовк, лисиця, бобер тощо), були значно дрібнішими і рухливішими. Саме тому в мезоліті перед первісними мисливцями гостро постали проблеми зміни прийомів полювання, винайдення більш ефективної у нових умовах зброї, пошуку альтернативних мисливству джерел харчування. Людина не тільки суттєво удосконалила старі знаряддя праці (вони стають меншими за розмірами, зручнішими та ефективнішими), а й створила новий інструментарій для обробки дерева – долото, сокиру, тесло, почала виготовляти вкладишеві знаряддя (ножі, кинджали, списи) з крем'яними пластинами.

Центральною подією розвитку первісної техніки в добу мезоліту було винайдення першої «механічної зброї» дистанційної дії – лука і стріли. Поява цього знаряддя полювання мала надзвичайно важливі наслідки: по-перше, суттєво зросла продуктивність праці мисливців – вбивати тварин можна було зі значної відстані, а птахів – на льоту; по-друге, вона сприяла перебудові соціального життя, оскільки людина могла сама себе прохарчувати, багатолюдні мисливські колективи розпалися і на зміну їм прийшла індивідуалізація виробництва та споживання, помітно зросла роль парної сім'ї.

Зникнення великих стадних тварин, зростання кількості населення, масове винищення дичини внаслідок використання лука і стріл зумовили кризу мисливського господарства. У пошуках альтернативних засобів існування людина активніше починає займатися рибальством. Очевидно, спочатку це було варіантом полювання зі списом, гарпуном чи луком, але згодом техніка рибальства суттєво удосконалилася: були винайдені гачки, сіть з поплавками, блешні з річкових черепашок, складна система загоронок на річках та озерах, а також плоти зі зв'язаних колод, човни, видовбані зі стовбурів дерев, тощо. Криза мисливського господарства зумовила підвищення ролі не тільки рибальства, а й збиральництва. Головними об'єктами збиральництва були різноманітні їстівні рослини та ягоди, а також раки та моллюски.

У X-IX тис. до н.е. почався перехід до якісно нового етапу в розвитку кам'яного віку, що дістав назву неоліту – нового кам'яного віку. Неоліт характеризується, насамперед, значним удосконаленням техніки обробки каменю. Завдяки цій обставині було створено нові спеціалізовані й високопродуктивні види кам'яних знарядь, а також знаряддя з дерева й кісток. Було винайдено технології виробництва тканин і глиняного посуду. З'явилися й удосконалювалися первісні транспортні засоби (сани, лижі, човни). Значно зросла продуктивність праці. У той же час полювання й збиральництво поступово вичерпували свої можливості – на зміну їм прийшли ранньоземлеробські культури.

Усі ці та інші пов'язані з ними зміни, включаючи і такий важливий чинник, як нагромадження досвіду й знань, привели до кардинального перевороту в системі матеріального виробництва, що дістав назву неолітичної революції.

2.Перехід до відтворюючого господарства – основний зміст “неолітичної революції”.

Зміст цієї революції в системі матеріального виробництва полягав у переході від привласнюючої економіки до відтворюючої (продуктивної), тобто відбувся перехід від полювання і збиральництва до землеробства й скотарства. Люди навчилися вирощувати хліб – це забезпечувало безперебійне харчування протягом усього року, розводити худобу, яка регулярно давала м'ясо, молоко, шкіру, вовну та ін. Життя родової общини стало більш забезпеченим, стабільним: залежність людей від природного середовища стала меншою, значно підвищився рівень суспільного добробуту.

Первинними осередками землеробства й скотарства були (у різні часи), крім держав Стародавнього Сходу, Центральна Америка та індіанський регіон Південної Америки.

Найбільш давній серед них – Передня Азія, її лісостепові та передгірські області. Першим окультуреним злаком був ячмінь. Крім того, культивували пшеницю, горох та інші види рослин (близько 14 найменувань). Але в гірських умовах землеробство малопродуктивне. Тільки в

результаті міграції у річкові долини субтропічного поясу землеробство одержало простір для свого розвитку. Основним знаряддям давніх землеробів була спершу палка-копалка для розпушування ґрунту. Пізніше (хоча й не скрізь) з'явилася мотика (палично-мотичне землеробство).

Становлення скотарства відбулося на два тисячоліття пізніше. Однак землеробство, без сумніву, ніколи не було єдиною формою господарювання. На ранніх етапах свого становлення воно комбінувалося з полюванням. Помічником людини на полюванні був одомашнений ще у верхньому палеоліті собака.

У VII—VI тис. до н.е. в Середній Азії, Північній Америці й на Балканах були одомашнені тварини – постачальники м'яса (дрібна рогата худоба, свині, кози, вівці та ін.). Трохи пізніше було одомашнено велику рогату худобу, тяглових тварин (осла, верблюда, північного оленя, коня), що стали основним джерелом механічної енергії. Спочатку нові форми господарювання (землеробство й скотарство) поєднувалися зі старими (полюванням і збиральництвом), відіграючи другорядну роль як допоміжні заняття.

У різних районах землеробство розвивалося в неоднакових природних і соціально-культурних умовах. Тому і первісні системи землеробства були різними. Найбільш продуктивним було лиманне землеробство, розвиток якого зумовив у VII ст. до н.е. виникнення традиційного землеробства. Крім лиманного, розвивалося також богарне землеробство (коли сівбу проводили напередодні дощів). У деяких регіонах для підвищення родючості ґрунту трави й чагарники попередньо випалювали – так розвинулось вирубно-вогняне землеробство.

Паралельно й у тісному зв'язку із землеробством розвивалося скотарство. На ранніх етапах догляд за худобою був мінімальним, худоба перебувала переважно на вільному випасі. Пізніше з'явилось стійлове утримання худоби, і вже відносно пізно – кочівництво (номадизм). Доместикація (одомашнення) тварин сприяла розвитку транспортних засобів. Зароджувалися передумови для дальніх міграцій значних мас людей і навіть етносів.

Характерні риси неолітичної революції:

1. Винайдення і поширення якісно нових способів виготовлення знарядь праці. У добу неоліту традиційні форми обробки каменю – оббивання, сколювання, віджим – поступаються місцем шліфуванню, пилянню, свердлінню.

2. Виникнення нових видів виробництва та виготовлення штучних продуктів. Виникає виробництво керамічного посуду, прядіння, а згодом і ткацтво. Вироби з кераміки дали змогу не тільки тривалий час зберігати воду, сипучі продукти, а й готувати варену їжу.

3. Перехід до осілого способу життя. Землеробство і скотарство були продуктивнішими, ніж мисливство і збиральництво. З появою харчових запасів життя людини стало стабільнішим, міграцію замінила осілість. Про перехід до осілого способу життя в добу неоліту свідчать побудова постійних жител, поява численних поховань померлих недалеко від осель та ін.

4. Активне формування стад свійських тварин, використання їх як тягової сили. Перехід у неоліті від мисливства до скотарства зумовив приручення майже всіх великих домашніх тварин – бика, свині, кози, вівці. З появою примітивного наземного транспорту (саней та волокуш) людина починає використовувати худобу як тяглову силу.

5. Суттєві зрушення в демографічній сфері. Значне зростання населення зумовлює помітне збільшення кількості та розмірів поселень, щільності їх забудови. Як свідчать археологічні розкопки неолітичних поховань, зростає тривалість життя людини (середній вік становив уже 30–32 роки). Є припущення, що внаслідок поліпшення умов життя відбувся неолітичний «демографічний вибух» і населення земної кулі зросло з 5 до 80 млн. осіб.

3. Соціальна організація людського суспільства на стадії пізньородової общини.

Перехід до землеробства і скотарства сприяв помітним змінам в організації суспільного життя: зростанню ролі парної сім'ї, розквіту племінної організації суспільства, зародженню інститутів родової влади, про що свідчить поява в похованнях доби неоліту владних символів – кам'яних булав. Цей перехід суттєво вплинув і на світобачення людини, її духовний світ.

Суспільні відносини в цей час зазнали змін: рання родова община поступилася місцем пізньородовій.

Унаслідок зростання продуктивності праці і кількісного збільшення членів родової общини вона стала поділятися на великі групи найближчих родичів за материнською лінією – материнські сім'ї, які мешкали в окремих житлах і самостійно вели господарство.

Зі зростанням регулярного надлишкового продукту з'явився трудовий розподіл: частину продуктів виробник міг залишити собі, що сприяло підвищенню ролі індивідуальної власності. Пізньородові общини об'єднувалися у фратрії – об'єднання братських родів, які були результатом розчленування материнських родів, а самі фратрії об'єднувалися у племена, роль яких зросла, хоча організація влади, як і раніше, залишалася первісно-демократичною.

Уособленням народної волі стала племінна рада. Вона засідала у присутності членів племені, які мали право брати участь в обговоренні. Старійшини і військові вожді на свої посади обиралися, разом з усіма брали участь у суспільному виробництві і спочатку не користувалися жодними привілеями, натомість у разі скоєння негідного вчинку позбавлялися повноважень.

Рід і плем'я були замкненою організацією, доказом чого можуть служити міжплемінні війни, які найчастіше виникали як помста за образу або як боротьба за розширення території, якої не вистачало. Міжплемінні війни часто супроводжувалися знищенням поселень, винищенням або захопленням у полон мешканців. Військовополонених або вбивали, або всиновлювали задля відновлення чисельності власних родів, але не перетворювали на рабів.

4. Характер общини та її організація.

З переходом до відтворюючого господарства структура суспільного устрою практично не змінилась, проте значно ускладнилась. Як і раніше, основними складовими суспільства були община і рід. Соціально-економічною основою суспільства залишалася община: територіально замкнене поселення первісних людей, об'єднаних кооперацією трудової діяльності з метою життєзабезпечення її членів, а також єдиними нормами соціальної поведінки і системою самоврядування.

За своєю структурою общини поділяються на кілька типів. Так, за соціальними ознаками дослідники виділяють однородові і багатородові (гетерогенні) общини, а за системою розселення – компактні селища і хутори. Поряд із компактними селищами на стадії пізньопервісної общини набуло поширення розселення окремими невеличкими хуторами. Межі між селищами і хуторами були умовними, хутір ніколи не мав повної автономії і завжди входив до більшого соціально-економічного об'єднання, яким була община. Хутори здебільшого склалися з десятка садиб. Хутір міг мати свій дім для чоловіків, але в таких випадках центром усього соціального і суспільного життя вважалось святилище, яке було спільним для всієї общини і символізувало її єдність.

В пізньопервісній общині, незалежно від форми її общинно-родової і територіальної організації, діяли єдині, досить суворі норми соціальної поведінки, які й забезпечували стабільність її життєдіяльності. Все життя первісної людини регламентувалося неписаними нормами, заснованими на традиціях, одержаних у спадщину від предків. Це – екзогамія, і порядок ініціації, ієрархія сімейних взаємовідносин, і порядок проведення пишних банкетів, і система дарообміну тощо.

В умовах нестабільного життєзабезпечення тільки обмеження свободи дій окремих індивідуумів і підкорення їх волі усього колективу могли забезпечити нормальне функціонування соціального організму.

Ускладнюється структура роду. Роди починають ділитися на менші одиниці – клани і лініджі.

Клан – термін радянської етнографії запозичений із англійської мови для класифікації поняття «рід». Рід, що походить від міфічного чи легендарного предка, зв'язок із яким не прослідковується.

Лінідж – найбільш поширена в складних недержавних (а також архаїчних державних) суспільствах форма влаштування родинних об'єднань, що мають або батьківську, або материнську філіації – лінії рідства, заснована на генеалогічному принципі. Всі члени лініджа можуть простежити свої генеалогічні зв'язки один з одним, що ведуть до одного реального предка.

Розрізняються лініджі матри- і патрилійні, малі і великі, максимальні і мінімальні. Вони часто екзогамні. Іноді лінідж ототожнюють з родом, але це не одне і те ж. Рід це більш широке поняття, яке охоплює не тільки лінідж, але і клани. Іноді лінідж ототожнюють з патронімією.

Члени лініджа складали кістяк окремих домогосподарств і були, таким чином, ядром громади або локальної групи. Головною функцією лініджа була спільна праця. Крім того, лінідж влаштував для своїх членів церемонії і ритуали з нагоди хвороби, шлюбу, похорону. Лінідж ділився на субклани.

У рамках субклану організовувалися деякі церемонії (похоронна, шлюбна, ініціації та ін.) і ритуали (наприклад, ритуальний канібалізм), збирався шлюбний викуп, здійснювалися кровна помста тощо. Усередині нього були механізми для мирного вирішення сварок.

Рід, на відміну від субклану, члени якого жили якщо не в єдиному селищі, то по сусідству, займав значну територію. Члени роду не могли так само часто й оперативно збиратися і діяти разом, як члени субклану. Рід був найбільшою соціальною одиницею, відав розподілом і перерозподілом ділянок обробленої землі. Він організовував найважливіші церемонії, займався організацією найбільших свят, на які запрошувалися представники інших родів. Усередині роду зрідка спалахували збройні зіткнення, але при цьому противники прагнули уникати смертних випадків. Як правило, родова солідарність служила гарантом внутрішнього значення фратрій, родів і субкланов.

Тема 14. Суспільні відносини в первісному суспільстві. Зародження інститутів контролю та управління (2 год.).

1. Зародження та розвиток інституту власності. Поняття престижної економіки.
2. Міжобщинні відносини. Виникнення інституту війни.
3. Еволюція форм соціального контролю і управління в первісному суспільстві.
4. Сім'я і шлюб в первісному суспільстві.

1.Зародження та розвиток інституту власності. Поняття престижної економіки.

Ведучи мову про суспільні відносини, зауважимо, що на зміну ранньо-родовій обшині мисливців, збирачів і рибалок прийшла пізньородова община землеробів-скотарів. Економічну основу суспільства і далі складала родова власність на землю. Засоби виробництва перебували як в колективній, так і в індивідуальній власності. Значення останньої поступово зростало в міру відносно регулярного надлишкового продукту, частина якого поступала не в рівнозабезпечуючий, а в трудовий розподіл. Розвиток індивідуальної власності сприяв зародженню нового виду економічних відносин, названого американською дослідницею К. Дю Буа "престижною економікою". Вона проявлялась головним чином у взаємному обміні дарами.

Отже, ми маємо два типи власності: колективна та індивідуальна.

Колективною власністю був насамперед головний засіб виробництва – земля, в даному випадку промислова територія з усіма наявними на ній об'єктами мисливства, рибальства та збиральництва, сировиною для виробництва знарядь.

Широко відомо також колективне володіння мисливськими загонами та рибальськими загаттями, човнами і сітками, житлом і вогнем.

В індивідуальній власності перебували виготовлені знаряддя праці – списи, луки, сокири та ін. Так само як і різні побутові речі. Існування особистої власності на індивідуальні знаряддя відповідало виробничим інтересам колективу, бо найефективніше їх можна було використовувати в тому разі, якщо ці знаряддя підходили власнику. Ці знаряддя виробництва звичайно використовувалися в колективі і завжди для задоволення потреб колективу, тому особиста власність на них ніби розчинялася в колективній власності. Поступово з колективної та індивідуальної власності виділяється приватна власність. Але земля залишалася в колективній чи обшинній власності.

Престижна економіка. На кордонах племен з різною господарською орієнтацією, а згодом і всередині племені, все інтенсивніше розвивався обмін. Це економічне явище було найважливішим наслідком спеціалізації господарських занять і прогресу в еволюції продуктивних сил. Кочові і осілі племена обмінювалися своїм товаром – живою худобою, м'ясом, шкурами, зерном, фруктами. З часом обмін інтенсивнішав і став базою для розвитку товарного обігу. Найважливішою особливістю розвитку господарства в цей період була поява так званої престижної економіки – неолітичний варіант дарообміну.

Як і раніше, дарообмін існував як всередині, так і між різними громадами. В якості дарів виступали найрізноманітніші предмети – від худоби до непотрібного у господарстві пташиного пір'я. Незалежно від того, що саме дарувала людина, вона набувала суспільного престижу. Економічний результат дарообміну був суперечливий: з одного боку, він сприяв розвитку виробництва, так як для дарів спеціально вирощувалися певні рослини, розводилася худоба, з іншого ж боку, процедура дарообміну супроводжувалася великими бенкетами, що передбачало додаткові витрати.

Характерно, що поступово посилювалося прагнення дати більше, ніж отримати натомість: дарувальник набував певну владу над тим, хто отримував подарунок. Таким чином, престижна економіка сприяла соціальному розшаруванню і відіграла велику роль у поглибленні нерівності в суспільстві та формуванні інститутів влади. До кінця неоліту належить і виникнення в масовому масштабі такого явища, як майнова нерівність, яке наклалося на здавна існуючу в людському колективі нерівність природну, засновану на різних психічних, інтелектуальних, фізичних здібностях людей.

2. Міжобщинні відносини. Виникнення інституту війни.

Говорячи про між общинні відносини, необхідно виділити кілька напрямків.

По-перше, це між общинний розподіл праці, який сприяв розширенню форм обміну. Розвиток землеробсько-скотарського господарства сприяв зміцненню довготривалої осілості. Це в свою чергу призвело до того, що окремі території на тривалий час закріплювалися за певними общинами. Це могло обмежувати доступ іншим общинам до певних природних ресурсів (наприклад, сировини для виготовлення знарядь праці чи посуду тощо). Саме це й сприяло міжобщинному обміну. Ще один фактор – це спеціалізація общин на певному виді господарства і, відповідно, зростання кількості певного надлишкового продукту. Це також сприяло міжобщинному обміну.

Міжобщинний обмін мав важливе соціальне значення, адже він відбувався не лише між общинами з однаковим соціально-економічним рівнем розвитку, а й менш розвиненими, що сприяло стабілізації їх життя й господарської діяльності.

Ще однією формою міжобщинних відносин був міжобщинний дарообмін. Міжобщинний обмін подарунками всередині племен сприяв формуванню ієрархії між общинами та їхніми лідерами, так званої горизонтальної ієрархії.

Одночасно із вказаними процесами розвивається ще одне універсальне явище – розвиток грабіжницьких війн. Вони тепер ведуться не для помсти чи розширення території, а лише заради грабунку. Це заняття стає постійним промислом. В основі грабіжницьких війн лежала можливість насильницького привласнення додаткового продукту і боротьба за основні засоби виробництва – орні землі, пасовища. Остання проблема загострилася через зростання населення. Головну вигоду з цього отримувала родова верхівка. До того ж, війна відкривала широкі можливості експлуатації чужоплеменників і зміцнювала соціальні та майнові позиції знаті. Грабіжницькі війни посилювали рухливість населення, часто приводили до переселення цілих народів. Суспільство втрачало свою колишню стабільність. Одні народи об'єднувалися, інші гинули та розпорошувалися. Війни перемішували різні племена й роди і так сприяли розкладу та загибелі родового суспільства.

3. Еволюція форм соціального контролю і управління в первісному суспільстві.

У первісності були системи норм, що регулювали взаємини між людьми і до певної міри стимулювали ті чи інші їхні вчинки. Нормативні приписи пронизували всі аспекти життя людей: у взаєминах всередині сім'ї та громади, між родичами, одноплемінниками і чужинцями, представниками різних поколінь і різних ритуальних груп та ін. Всюди діяли неписані правила, засновані на традиції. Первісні норми не розрізняли мотивів і результатів проступків, і покарання визначалося насамперед характером вчиненого злочину. Разом з тим при винесенні рішення про покарання враховували і особу злочинця, насамперед його родинні та общинні зв'язки. Тому ставлення до злочинів родичів або членів своєї общини докорінно відрізнялася від реакції на злочини чужинців.

З розкладанням общинно-родових зв'язків, переходом від родової общини до сусідської, зміцненням майнових прав окремих общинників описаний порядок змінювався і родинні стосунки переставали служити гарантом безкарності при здійсненні провин проти своєї громади.

Іншою важливою нормою було дотримання принципу старшинства: син зобов'язаний був слухатися батька, а молодший брат – старшого. Старшинство давало певні підстави претендувати на керівництво.

Вищим органом влади було зібрання общинників. Найчастіше воно влаштовувалося в чоловічому домі і складалося виключно з дорослих чоловіків, кожен з яких міг вільно висловлювати свою думку. Збори скликалися лише в особливо складних і серйозних ситуаціях. Зазвичай зборами керували найбільш шановані чоловіки, що володіли красномовством, і саме один з них мав право пропонувати зборам те чи інше рішення, однак саме пропонувати, а не нав'язувати. В принципі кожен дорослий чоловік не тільки мав голос у загальному рішенні, але і міг стати ініціатором і керівником задуманої справи. Важливо було лише переконати общинників і організувати їх.

І все ж громадської думки і норм колективної моралі виявлялося недостатньо для того, щоб керувати суспільством. У деяких ситуаціях потрібні були люди, що підтримували б ці норми своїм авторитетом або навіть змінювали їх. Відсутність принципу успадкування, тобто формалізованого механізму передачі влади, породила в неоліті своєрідну форму суперництва, на основі якої розвинулася система лідерства. Це породжувало суперництво, яке мало різні форми. Найчастіше воно виливалося у форму престижних бенкетів.

В умовах суперництва головною запорукою успіху були особисті якості претендентів на владу: фізична сила, агресивність, ораторське мистецтво, вміння організувати людей і ладити з ними, багаж різних знань, господарські навички, ритуальне мистецтво тощо. У різних суспільствах співвідношенню цих якостей надавалося різне значення, і лише володарі деяких з них мали реальні шанси стати лідерами. У ряді випадків лідерство було привілеєм чаклунів.

Влада лідера залежала не тільки від його особистих якостей, але й від розмірів групи, яка забезпечувала йому підтримку. Тому вербування численних прихильників було одним з головних шляхів до лідерства. Майновий достаток на перших порах не відігравав майже ніякої ролі у розвитку системи лідерства, проте поступово багатство ставало все більш важливим фактором, що визначав престиж людини в суспільстві. Це диктувалося тим, що багато функції лідера вимагали все більших майнових витрат, які були під силу лише забезпеченим людям. Із зростанням ролі багатства в системі лідерства високий престиж і реальна влада перестали ототожнюватися.

Лідери були організаторами громадських робіт в землеробстві, рибальстві і полюванні, керували важливими ритуалами, брали участь у вирішенні внутрішніх конфліктів, представляли общину в зовнішніх зносинах, зберігали церемоніальні предмети.

Лідери не мали права ні командувати, ні наказувати і не володіли апаратом фізичного примусу. Їх керівництво ґрунтувалось на їх особистому авторитеті і зводилося до порад, прохань і вмовлянь. Нерідко лідер особистим прикладом залучав людей до участі у громадських роботах.

З часом функції влади ускладнилися, а вимоги до лідерів зросли настільки, що одних тільки особистих якостей стало недостатньо для забезпечення успішної боротьби за лідерство. У лідерів з'явилися спеціальні знання і досвід, передача яких їх наступникам істотно допомагала останнім утвердитися при владі. Часто лідери самі стали призначати і навіть готувати своїх наступників, яких вони спеціально навчали. Найчастіше вони вибирали собі зміну з найближчих родичів: братів і синів – при патрилійності, племінників – при матрилійності.

І все ж вирішальним при затвердженні людини на посаду лідера була громадська думка. Претендент ставав лідером лише в тому випадку, якщо общинники визнавали його таким.

Публічна влада в первісній общині здійснювалася через самоврядування, що зазнало змін на різних етапах його розвитку.

На першому етапі публічна влада базувалася на спільності інтересів і мала такі ознаки:

1) існувала лише в межах роду, виражала його волю, визначала сферу діяльності і ґрунтувалася на кровноспоріднених зв'язках;

2) суб'єкт і об'єкт управління збігалися (загально-колективний інтерес набував значення владного інтересу, досягався спільно);

3) органами самоврядування були збори всіх членів роду (чоловіків і жінок) і старійшин, що обиралися ними;

4) общинні справи вирішувалися волевиявленням дорослих членів роду на зборах;

5) влада старійшин, а також воєначальників (обиралися тільки на період воєнних дій) ґрунтувалася на авторитеті, досвіді, повазі. Племям управляла рада старійшин, яка обирала вождя;

6) посада старійшини не давала ніяких матеріальних привілеїв.

Отже, публічна влада збігалася безпосередньо з родовою общиною, не була відділена від неї.

На другому етапі публічна влада на стадії розпаду первісного суспільства набула нових ознак:

1) замість зборів усіх дорослих членів роду проводяться лише збори чоловіків;

2) рада старійшин стає органом поточного управління;

3) посада старійшини і вождя передбачає матеріальні привілеї;

4) відбувається поділ функцій влади на світську (управління), військову (військове керівництво), релігійну (шамани, жерці);

5) здійснюється диференціація управлінських функцій: у мирний час – загальні збори і рада старійшин; у воєнний час – військовий вождь і рада військових вождів;

6) формується племінна бюрократія (управлінська, військова, релігійна), котра здійснює керівництво суспільством уже не тільки в його загальних інтересах, але й у власних, групових, класових;

7) утворюються групи людей, що "спеціалізуються" на виконанні загально-соціальних справ: адміністратори, контролери, скарбники тощо;

8) затверджується єдиноначальність воєнного вождя, за якою група общинних поселень підкоряється найбільшому, де мешкає вождь; в його руках зосереджуються релігійні, військові й судові функції; його військові накази і примус використовуються як управлінські засоби, хоч органи самоврядування ще зберігаються; общинна (суспільна) влада поступово набуває характеру політичної влади.

Виникає потреба в такій організації суспільства, за якої публічна влада відокремилася б від нього, з особливими загонами людей, що займаються тільки управлінням і мають можливість здійснювати організований примус. Такою організацією і стає держава.

4.Сім'я і шлюб в первісному суспільстві.

Форма шлюбу в період пізньопервісної общини у порівнянні з шлюбом ранньопервісної общини практично не змінилась. Шлюб залишався парним і міг бути легко розірваним за бажанням кожного із подружжя.

На відміну від попередньої стадії, більш поширеною стала полігінія (багатоженство), особливо сороратна – шлюб із двома чи більше сестрами дружини одночасно. Широке запровадження полігінії відбувалося, насамперед, у землеробських племенах, в яких значно зросла питома вага жіночої праці. У вищих мисливців, рибалок та збирачів, навпаки, подекуди зберігалась поліандрія, перш за все левіратна – шлюб із двома чи більше братами чоловіка.

Запровадження у ранньоземлеробських общинах полігінії, мало дві причини:

1. Велике значення жіночої праці в землеробстві та скотарстві: чим більше жінок мав чоловік, тим більше він міг накопичити багатства, яке відіграло вирішальну роль у здобуванні соціального лідерства.

2. Власник кількох жінок публічно демонстрував свої здібності як економічного, так і соціального плану й, таким чином, досягав високого становища в суспільстві.

Однак, традиційні форми шлюбу в період пізньопервісної общини набули нового змісту. Практично в цей період зникає кроскузенний (перехресно-кузенний) шлюб – шлюб із дочкою брата матері або дочкою сестри батька, поширений у ранньопервісній общині, який локалізував шлюбні зв'язки в межах екзогамного колективу – споріднених родових організацій.

З часом соціальні зв'язки між спорідненими родами зміцніли і не потребували надалі укріплення через шлюбні стосунки. Тому шлюб почав використовуватись для налагодження соціальних зв'язків за межами традиційної екзогамної спільноти – родів, що підтримували між собою шлюбні зв'язки.

В період пізньопервісної общини розвинулася й весільна обрядовість. Раніше, як правило, весільних церемоній взагалі не існувало, так само як і спеціальних понять шлюб і розлучення. Молоді просто повідомляли батьків та общину про своє бажання стати чоловіком і дружиною. Були й інші форми простих шлюбів. Так, у йекуана (Південна Америка) наречена, а згодом дружина готувала своєму чоловікові спеціальний напій сукутака. Якщо жінка бажала розлучення, вона просто переставала готувати чоловікові сукутака. У деяких народів шлюбна церемонія зводилася до обрядового викрадення нареченої, причому в одних випадках це робив сам наречений, в інших – його батько. У деяких народів шлюб вважався узятим лише після народження дитини.

Тема 15. Розклад первісного суспільства і становлення політичної влади та держави (2 год.).

1. Господарські та соціальні зміни в епоху палеометалу.
2. Зародження експлуатації та її форми.
3. Шляхи інституалізації влади.

1. Господарські та соціальні зміни в епоху палеометалу.

Необхідною передумовою становлення цивілізації є розвиток форм поділу праці. Поділ праці полягає, по-перше, у поділі трудового процесу на окремі операції (технологічний поділ праці) і, по-друге, у закріпленні певних видів діяльності за окремими особами або групами людей (природний і суспільний поділ праці).

Ми уже з'ясували про поділ праці за статевою ознакою (визначали, які види діяльності закріплювалися за жінками, чоловіками, підлітками тощо). Але першим по-справжньому важливим поділом праці, який мав визначні наслідки для господарського розвитку первісного суспільства, був міжобщинний поділ праці, що виявився у виокремленні хліборобсько-скотарських племен із племен, які займалися полюванням, збиральництвом, рибальством і були здебільшого кочівниками.

Розвиток ремесла підготувало ґрунт для другого великого поділу праці, що свідчило про значний прогрес у розвитку виробництва і суспільних відносин. Домашні промисли – це виготовлення виробів у самому домогосподарстві для внутрішнього споживання. Ремесло ж обслуговує насамперед зовнішніх замовників та ринок. Домашні промисли були доступними для кожної родини або сімейної групи, а ремеслом займалися окремі фахівці, які володіли певними знаннями й навичками, що нерідко зберігалися в таємниці від інших общинників. Так як за свою працю ремісники одержували певну платню, то рано чи пізно з поглибленням спеціалізації вони повинні були перестати займатися сільським господарством – відбувається відокремлення ремесла від землеробства.

Процес становлення ремесла спочатку торкнувся металургії, причому через складність свого заняття металурги із самого початку були ремісниками-професіоналами. На початковому етапі розвитку металургії залізо добували всією або частиною общини. Згодом, через зростання складності металургійного процесу, навчання ремеслу найчастіше відбувалося по родинній лінії, отже, заняття металургією і металообробкою все тісніше пов'язувалося з окремими родами. При цьому, як правило, знання передавалися від батька до сина, рідше – від дядька до племінника.

Наступним кроком було перетворення металургів у замкнуту ендогамную касту. Принципово такий же характер мало гончарне виробництво, ткацьке ремесло тощо.

У первісному родовому колективі за умови панування суспільної власності на засоби виробництва й предмети споживання, економічні відносини між його членами мали розподільний, а не обмінний характер. З появою стійкого надлишкового продукту, а також у зв'язку із спеціалізацією родів, родин, індивідів та общин на окремих видах праці, зростанням значення міжособистісних зв'язків, ролі соціального престижу колективістський розподіл поступово перетворюється на стійкий економічний обмін.

На основі поділу праці між різними общинами, спеціалізації общин на виробництві певних видів продукції (рослинництво, скотарство, ремесла) поступово формується вища форма обміну – обмін товарами (товарообмін). На найбільш ранніх етапах товарообміну речі не створювалися

спеціально для обміну, а ставали товаром лише тоді, коли спорадично обмінювалися на інші речі, як правило, створені в іншій общині. Згодом обмін стає більш-менш систематичним. Частина продукту починає вироблятися спеціально для обміну. Таким чином, на цьому етапі зароджується товарне виробництво.

На наступному історичному етапі розвитку товарообміну з усієї маси товарів виділяється один, який стає загальним еквівалентом, тобто через нього виражається вартість всіх інших товарів. Коли роль загального еквівалента закріплюється за яким-небудь товаром, що витіснив інші, то такий товар стає грошима.

Отже, суспільний поділ праці супроводжувався розвитком обміну. Це вже був не дарообмін періоду ранньородової общини, а справжній економічний обмін. Частина продукції почала вироблятися безпосередньо для обміну, тобто в якості товару. Цей обмін сприяв формуванню в суспільстві уявлень про еквівалентність предметів, що обмінюються, виникненню мірил вартості і засобів обміну. Ними ставали найрізноманітніші предмети, які мали цінність через свою рідкість або вкладену в них працю: намиста із зубів тварин, раковини, шматки матерії, орнаментовані глечики і т. п.

2.Зародження експлуатації та її форми.

Експлуатація (франц. exploitation – привласнення чужої праці) – безоплатне привласнення власниками засобів виробництва та інших об'єктів власності додаткового (а іноді частини необхідного) продукту, виготовленого безпосередніми працівниками шляхом економічного або позаекономічного примусу.

Історично експлуатація виникла з розпадом первісного суспільства, з появою додаткового продукту, який привласнювала верхівка общини. На пізніших етапах розкладу первісного суспільства, коли розпочалося формування класів (верхівка общини – з одного боку, переважна більшість жителів общини – з іншого), експлуатація стала більш явною і жорстокою, що було зумовлено появою домашнього рабства, постійними грабіжницькими і загарбницькими війнами.

Отже, формування майнової нерівності приводить до розкладу первісного суспільства. Це пов'язано з появою регулярного надлишкового продукту і можливості його перерозподілу – індивідуалізації виробництва, приватним привласненням і суспільним поділом праці.

Парцелярна праця як джерело приватного привласнення неминуче приводила до того, що окремі сім'ї опинялися у більш сприятливих умовах, аніж інші. Унаслідок цього в їхніх руках зосереджувалася відносно більша частина надлишкового продукту. Із розвитком суспільного поділу праці відбувається відокремлення організаційно-управлінської діяльності від виробничої. Це диктувалося ускладненням соціальних структур. Надлишковий продукт робив можливою спеціалізацію, дозволяючи звільнити осіб, залучених до управління, від здобування їжі. Ці особи поступово перетворюються на нетрудову частину населення. Високий соціальний статус надавав право на більшу частину отриманого надлишкового продукту.

Отже, у суспільстві почався процес майнового та соціального розшарування. Ті, хто посідав найбільш високі соціальні позиції, мав більше можливостей для накопичення багатства. Створюється заможна та привілейована експлуаторська верхівка суспільства. Одночасно створюються умови для виникнення експлуатації в суспільстві. На перших етапах вона не була чітко вираженою і формувалася трьома загальними шляхами:

- а) рабство,
- б) експлуатація всередині общини,
- в) данництво та інші види.

Рабами ставали полонені. Скоріше за все, раби потрапляли у приватне володіння. Спочатку раби перебували у становищі найбезправніших, наймолодших членів родини. Жорстоке поводження з рабами траплялося рідко. Ранні форми рабства називають патріархальними, чи домашніми. На ранніх етапах існування рабства рабів прикріплювали до землі.

Експлуатація всередині общини створювалася у формі пригнічення рядових общинників з боку общинної та родової знаті. Навіть витрати з боку общини на утримання осіб, залучених до організаційних та управлінських функцій, були завуальованою формою експлуатації. Виникають перші форми лихварства. Першими лихварями стають, знову ж таки, представники соціальної верхівки. Лихварство робило неминучою появу боргової кабали.

Обкладання даниною виникає дуже рано. Населення обкладалося спершу натуральними повинностями. Ця колективна форма експлуатації зберігалася дуже довго. Крім того, данництво було двох видів – особисте і общинне.

Як вже згадувалося, формування нерівності та експлуатації починається з утворення в суспільстві надлишкового продукту. На заключних етапах розкладу первісного суспільства починають формуватися антагоністичні верстви населення і відбувається становлення держави. Виокремлюється прошарок людей, які спадково займають вище становище. За цим прошарком закріплюється назва «знать», «родова аристократія». Наступним кроком стає поступова узурпація такою верхівкою сукупного суспільного продукту шляхом захоплення або експлуатації.

3. Шляхи інституалізації влади.

Влада в родовій общині, як і в будь-якому додержавному, дополітичному суспільстві, не була відділена від усієї маси населення. Вона носила характер примітивного народовладдя (демократії) і не припускала наявності спеціального апарату управлінців-професіоналів. Така організація відносин отримала в науці назву потестарної організації, від лат. *potestas* – влада, могутність. Главою клану вважався найстарший за віком. У пізньородовій общині відбувається виділення господарської, військової і сакральної влади. У тих випадках, коли функції керівника, полководця і чаклуна зосереджувалися в одних руках, влада ватажка ставала надзвичайно могутньою для первісного суспільства.

Розпад родового ладу, еволюція сім'ї та поява приватної власності, що надали індивіду можливості бути відносно самостійним суб'єктом суспільного життя, об'єктивна потреба у вирішенні спільних справ, в тому числі у регулюванні відносин між соціально неоднорідними групами – все це є історичними передумовами становлення держави.

Процес формування держави у різних куточках світу відбувався по-різному. Історії відомі наступні основні шляхи (механізми) інституалізації влади: військовий, аристократичний та плутократичний.

Військовий шлях інституалізації влади включає в себе два етапи. На військово-демократичному етапі склалися лише основні організаційно-управлінські структури військових об'єднань, які продовжували існувати поряд з традиційними потестарними. Така влада отримала назву «військова демократія». Спочатку військовий ватажок обирався лише на час війни. Його функції міг виконувати керівник общини. Але з часом, коли грабіжницькі війни ставали дедалі частішим явищем і почали з'являтися військові професіонали, військовим ватажком міг стати тільки такий професіонал. Функції військового ватажка виокремилися в окрему посаду. Але ще на цьому етапі військовий ватажок залишався одним з багатьох керівників у потестарній структурі.

Наступний етап передбачав створення військово-ієрархічної структури. У середині військової дружини встановлювалася ієрархія, що само по собі обмежувало демократію. Спочатку дружина відокремилася від решти членів общини, а пізніше і в самій дружині встановилася нерівність воїнів. Тепер розподіл завойованої здобичі не був рівноправним, а залежав від місця воїна у військовій ієрархії.

Військовий ватажок здобув вже такий авторитет, що міг не підкорятися рішенням, наприклад, народних зборів, і навіть сам почав диктувати свої правила. Так з'явилося правління військових на чолі з їхнім ватажком (так зване вождівство).

Аристократичний шлях політогенезу або інституалізації влади передбачав концентрацію влади в руках общинно-родової аристократії, яка мала повний контроль в управлінні виробництвом і за розподілом сукупного суспільного виробництва. Маючи провідні позиції, аристократія позбавила військових ватажків влади й сама очолила військову організацію. У руках аристократії зосередилась й ідеологічна влада. Особливого значення набула сакралізація влади вождя.

Отже, специфіка аристократичного шляху полягає у становленні відокремленої від народу влади на основі трансформованої традиційної родоплемінної аристократії.

Плутократичний шлях становлення політичної влади пов'язують з появою «великої людини». У цьому випадку концентрація влади була пов'язана з накопиченням в руках однієї особи значних цінностей та з об'єднанням навколо неї багаточисленних прихильників. «Велика людина» або бігмен мав високий авторитет і міг впливати на розв'язання багатьох проблем і

питань в общині. Але для зосередження всієї повноти влади у своїх руках, він був змушений утримувати численну групу підтримки. У суспільстві формувалася своєрідна група тиску, яка й приводила цю особу до влади.

Таким чином, військовим шляхом ішло формування східних деспотій в країнах з так званим азійським способом виробництва; аристократичним – наприклад, у Римі з його поділом суспільства на патрициїв та плебеїв); плутократичним – під час становлення буржуазних держав.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ СТУДЕНТАМ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Змістовий модуль 1. Історія первісного суспільства як галузь історичної науки.

Антропогенез.

Семінарське заняття 1. Виникнення празнаряддевої діяльності.

Стадо ранніх передлюдей (2 год.).

План

1. Дослідження об'єднання сучасних приматів та його проекція на процес виникнення ранніх передлюдей.
2. Празнаряддева діяльність ранніх передлюдей.
3. Форми об'єднання ранніх передлюдей. Домінування та конфлікти.
4. Розподіл здобичі та забезпечення потомства.

Опрацювати поняття: австралопітеки, антропогенез, гаремна сім'я, домінування, конфлікти, празнаряддева діяльність, приматологія.

Література:

Основна:

1. Алексеев В. П. История первобытного общества: [учебн. по спец. «История»] / В. П. Алексеев, А. И. Першиц. – [5-е изд.]. – М. : Высш. шк., 2001. – 318 с. : ил.
2. Бунятян К. П. Давнє населення України : навч. посіб. для студ. істор. закл. освіти / Бунятян К. П. – К. : Либідь, 1999. – 228 с.
3. Залізник Л. Л. Первісна історія України : навч. посіб. / Л. Л. Залізник. – К.: Вищ. шк., 1999. – 264 с.
4. Першиц А. І. Історія первісного суспільства : [підруч. для студ. іст. ф-тів ВНЗ] / А. І. Першиц, О. Л. Монгайт, В. П. Алексеев. – К. : Вищ. шк., 1980. – 224 с.
5. Станко В. Н. Історія первісного суспільства : [підруч. для студ. гуманіт. спец. ВНЗ] / В. Н. Станко, М. Л. Гладких, С. П. Сегеда. – К. : Либідь, 1999. – 239 с.
6. Хрисанфова Е. Н. Антропология / Е. Н. Хрисанфова, И. В. Перевозчиков. – М. : Высш. шк., 2002. – 400 с.

Додаткова:

7. Алексеев В. П. От животных – к человеку : легенды, факты, наука / В. П. Алексеев. – М. : Советская Россия, 1969. – 190, [2] с.
8. Аугуста И. Жизнь древнего человека / Иозеф Аугуста, Зденек Буриан. – Прага : Артия, 1971. – 250 с.
9. Ранов В. А. Древнейшие страницы истории человечества / В. А. Ранов. – М. : Просвещение, 1988. – 158 с. : ил.

Методичні рекомендації.

Уявлення про спосіб життя людиноподібних мавп, з яких розпочався процес антропогенезу – становлення людини сучасного фізичного типу, дослідники черпають із безпосередніх

спостережень за об'єднаннями приматів, що інтенсивно ведуться з другої половини ХХ ст. Дослідження об'єднань сучасних приматів ведуться як в лабораторних умовах, так і в природному середовищі. Об'єктами таких досліджень є окремі особини або стада шимпанзе, гібонів, орангутангів тощо. Саме спостереження за цими групами дозволяють відобразити форми об'єднань передлюдей, показати спосіб їх життя, шляхи добування їжі тощо.

При розгляді питання про празнаряддеву діяльність передлюдей слід чітко визначити різницю між празнаряддевою і знаряддевою діяльністю. У данному випадку мається на увазі використання австралопітековими підручних засобів (камінь, палиця). Аналізуючи форми об'єднань передлюдей, варто знову ж таки звернутися до досліджень вченими груп приматів, адже для кожної з них була характерна своя форма організації, що, очевидно, було притаманно і первісним передлюдям.

Такі явища як домінування і конфлікти були поширеними у первісних стадах. Необхідно чітко визначити хто міг бути домінуючим, якості, які мали би бути притаманні особині, щоб стати домінуючою, причини конфліктів (за територію, їжу, самок) та вплив домінування на ці конфлікти. При розгляді питання про розподіл здобичі, потрібно також враховувати таке явище як домінування, адже на ранніх етапах здобич розподілялася саме за цим принципом.

Семінарське заняття 2. Виникнення виробничої діяльності.

Стадо пізніх передлюдей (2 год.).

План

1. Зародження виробничої діяльності.
2. Стоянки та знаряддева діяльність пізніх передлюдей.
3. Особливості об'єднань та міжстатевих стосунків.

Опрацювати поняття: виробнича діяльність, гомінізація, еволюція, елементарна сім'я, еструс, знаряддева діяльність, знаряддя праці, палеоантропология, пітекантропи, хабіліси.

Література:

Основна:

1. Алексеев В. П. История первобытного общества : [учебн. для вузов по спец. «История»] / В. П. Алексеев, А. И. Першиц. – [4-е изд.]. – М. : Высш. шк., 1990. – 351 с. : ил.
2. Алексеев В. П. Становление человечества / В. П. Алексеев. – М. : Политиздат, 1984. – 462 с. : ил.
3. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины / [ответ. ред. Ю. В. Бромлей]. – М. : Наука, 1986. – 572 с.
4. История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза / [ответ. ред. Ю. В. Бромлей]. – М. : Наука, 1983. – 432 с.
5. Першиц, А. И. История первобытного общества : [учебн.] / А. И. Першиц, А. Л. Монгайт, В. П. Алексеев. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Высш. шк., 1982. – 223 с. : ил.
6. Станко В. Н. Історія первісного суспільства : [підруч. для студ. гуманіт. спец. ВНЗ] / В. Н. Станко, М. Л. Гладких, С. П. Сегеда . – К. : Либідь, 1999. – 239 с.

Додаткова:

7. Биологическая эволюция и человек / [отв. ред. Рогинский Я. Я.]. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 240 с.
8. Бунятян К. П. На світанку історії / Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с.
9. Давня історія України : [у 2-х кн.] / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький, В. Ю. Мурзін та ін. Кн. 1. – К. : Либідь, 1994. – 240 с.
10. История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза / [ответ. ред. Ю. В. Бромлей]. – М. : Наука, 1983. – 432 с.
11. Первобытное общество. Основные проблемы развития / [под ред. А. И. Першица]. – М. : Наука, 1975. – 288 с.

Методичні рекомендації.

Зародження виробничої діяльності у первісних привело до їх еволюції і формування такого типу передлюдини як *Homo habilis* (людина вміла). Необхідно з'ясувати суть поняття виробнича діяльність, визначивши дві її складові (виготовлення примітивних знарядь праці і подальше їх

застосування). Систематично оперуючи кам'яними знаряддями, передлюди вресіт-решт повинні були зіткнутися з явищем, коли одне каміння вдарялося в інше, розбивалося і утворювалися загострені краї. Таким чином з'являлося каміння більш придатне для розподілу м'яса тощо. Якщо спочатку це відбувалося випадково, то з накопиченням досвіду передлюди вже самі намагалися це робити.

Із зародженням виробничої діяльності змінюється й спосіб життя перед людей. Вони дедалі частіше зупиняються на певний час на певних територіях. З'являються первісні стоянки. Визначаючи їхні типи, необхідно виділити стійбища – місця, де перед люди зупинялися на кілька днів всім колективом, розподільчі стоянки – місця, де вбивалася тварина і розподілялася її туша. Існування розподільчих стоянок передбачало, що м'ясо з них у стійбища приносили частинами. Тому, з'ясовуючи питання знаряддевої діяльності Homo habilis, варто зупинитися на виготовленні ними знарядь, які слугували ношами, своєрідними сумками чи кошиками.

На цьому етапі еволюції перед людини відбулися зміни й в міжстатевих стосунках. Для з'ясування їх особливостей потрібно розкрити зміст таких понять як елементарна сім'я, еструс у самок.

Семінарське заняття 3. Перетворення стада пізніх передлюдей в прасуспільство (2 год.).

План

1. Фактори біологічної еволюції.
2. Виробнича діяльність і відбір.
3. Початок та механізм соціогенезу.
4. Археологія та палеоантропологія про основні етапи соціогенезу.

Опрацювати поняття: біологічна еволюція, виробнича діяльність, гregarний відбір, груповий відбір, домінування, еволюція знарядь, індивідуальний відбір, комуналістичні відносини, палеоантропологія, прамораль, соціогенез, суспільна воля, табу.

Література:

Основна:

1. Алексеев В. П. История первобытного общества: [учебн. по спец. «История»] / В. П. Алексеев, А. И. Першица. – [5-е изд.]. – М. : Высш. шк., 2001. – 318 с. : ил.
2. Бунятян К. П. Давнє населення України : навч. посіб. для студ. істор. закл. освіти / Бунятян К. П. – К. : Либідь, 1999. – 228 с.
3. Первобытное общество. Основные проблемы развития / [под ред. А. И. Першица]. – М. : Наука, 1975. – 288 с.
4. Першица А. И. История первичного общества : [підруч. для студ. іст. ф-тів ВНЗ] / А. И. Першица, О. Л. Монгайт, В. П. Алексеев. – К. : Вищ. шк., 1980. – 224 с.
5. Сегеда С. Антропологія : навч. посібн. / С. Сегеда. – К. : Либідь, 2001. – 336 с.
6. Станко В. Н. История первичного общества : [підруч. для студ. гуманіт. спец. ВНЗ] / В. Н. Станко, М. Л. Гладких, С. П. Сегеда. – К. : Либідь, 1999. – 239 с.
7. Хомутов А.И. Антропологія : учеб. пособ. / А. И. Хомутов, С. Н. Кульба. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2002. – 378 с.

Додаткова:

8. Бунак В. В. Род Номо, его возникновение и последующая эволюция / В. В. Бунак. – М. : Наука, 1980. – 327 с.
9. Бутовская М. Л. У истоков человеческого общества : Поведенческие аспекты эволюции человека / М. Л. Бутовская, Л. А. Файнберг. – М. : Наука, 1993. – 249 с.
10. Дубинин Н. П., Шевченко Ю. Г. Некоторые вопросы биосоциальной природы человека / Н. П. Дубинин, Ю. Г. Шевченко. – М. : Наука, 1976. – 235 с.
11. Зиневич Г. П. Человек изучает человека / Г. П. Зиневич. – К. : Наукова думка, 1988. – 176 с.
12. Констэбл Дж. Возникновение человека. Недостающее звено / Дж. Констэбл. – М. : Высш. шк., 1979. – 160 с.
13. Рогинский Я. Я. Проблемы антропогенеза / Я. Я. Рогинский. – [2-е изд.]. – М. : Высш. шк., 1977. – 340 с.

Методичні рекомендації.

Розглядаючи питання про фактори біологічної еволюції, насамперед потрібно визначити їх і зауважити, що найбільшу роль в еволюції людини дослідники відводять різним видам відборів (природний, індивідуальний, гregarний (гregarно-індивідуальний і гregarно-груповий), статевий). Як фактори біологічної еволюції розглядаються також мінливість (групова та індивідуальна), спадковість, генний потік або дрейф генів, радіаційний фон.

Одним із факторів біологічної еволюції передлюдей є їхня виробнича діяльність, адже саме в процесі виробництва примітивних знарядь праці, застосування їх при добуванні їжі й відбувся фізичний розвиток людини. Варто наголосити на тому, що розвиток виробничої діяльності зумовлював зміну морфологічної будови індивідів, яка у свою чергу відбувалася під впливом індивідуального природного відбору. Крім того, потрібно звернути увагу на те, що удосконалення виробничої діяльності відбувалося не лише під дією відбору, але й з накопиченням досвіду передлюдьми.

Про початок соціогенезу – процесу становлення людського суспільства, можна говорити уже на стадії *Homo habilis*, оскільки вже у цей період у передлюдей поряд з біологічними за суттю відносинами з'являються такі, що мають ознаки соціальних. Тому, у цьому питанні варто розкрити зміст таких явищ як обмеження їстинного інстинкту та розвиток комуналістичних відносин у первісному стаді, поява праморалі та заборон у вигляді табу. Розкриття усіх цих питань має ґрунтуватися на використанні археологічних та палеоантропологічних джерел.

Змістовий модуль 2. Соціогенез.

Семінарське заняття 4. Епоха архантропів – початкова стадія становлення людського суспільства (2 год.).

План

1. Господарство та спосіб життя. Праобщина як перший соціальний організм.
2. Формування виробничих та суспільних відносин.
3. Міжстатеві стосунки.
4. Еволюція праобщини архантропів. Виникнення мислення та мови.

Опрацювати поняття: архантропи, дуально-родова організація, комуналістичні відносини, неандертальська проблема, неандертальці, палеоантропи, праобщина, стійбища.

Література:

Основна:

1. Алексеев В. П. История первобытного общества: [учебн. по спец. "История"] / В. П. Алексеев, А. И. Першиц. – [5-е изд.]. – М. : Высш. шк., 2001. – 318 с. : ил.
2. Залізник Л. Л. Первісна історія України : навч. посіб. / Л. Л. Залізник. – К.: Вища школа, 1999. – 264 с.
3. История человечества : [в 8 т.] / [под общ. ред. А. Н. Сахарова]. – М. : ООО "Изд. Дом МАГИСТР-ПРЕСС", 2003.
Т. 1 : Доисторические времена и начало цивилизации / [под ред. З. Я. де Лаата]. – 2003. – 682 с. : ил.
4. Першиц А. І. Історія первісного суспільства : [підруч. для студ. іст. ф-тів ВНЗ] / А. І. Першиц, О. Л. Монгайт, В. П. Алексеев. – К. : Вищ. шк., 1980. – 224 с.
5. Сегеда С. Антропология : навч. посібн. / С. Сегеда. – К. : Либідь, 2001. – 336 с.
6. Станко В. Н. Історія первісного суспільства : [підруч. для студ. гуманіт. спец. ВНЗ] / В. Н. Станко, М. Л. Гладких, С. П. Сегеда. – К. : Либідь, 1999. – 239 с.

Додаткова:

7. Андреев И. Л. Происхождение человека и общества / И. Л. Андреев. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Мысль, 1988. – 415, [1] с.
8. Добровольская М. В. Особенности питания человека позднего каменного века и некоторые вопросы поведения [Электронный ресурс] / М. В. Добровольская // Этнология человека и смежные дисциплины. Современные методы исследований. [под ред. М. Л. Бутовской]. – М. : Ин-т этнологии и антропологии, 2004. – С. 88–111. – Режим доступа: <http://www.evolbiol.ru/antropol3.htm>.
9. Кликс Ф. Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта / Ф. Кликс. – М. : Прогресс, 1983. – 198 с.

10. Мерцалов В. Логика антропогенеза. Происхождение человека / Виктор Мерцалов. – Спб. : Алетейя, 2008. – 296 с.

Методичні рекомендації.

У історичній науці стадія архантропів вважається початковою стадією формування людського суспільства. При розгляді питання про праобщину архантропів та їх господарську діяльність необхідно з'ясувати їх спосіб життя (кочовий та сезонна оселість), показати, що окрім стійбищ та розподільчих стоянок у них з'являються ще й стоянки-майстерні, де виготовлялися знаряддя праці. Основні місця розташування стоянок були біля водоймищ (вказати причини цього), на стоянках уже будувалися примітивні житла (дати їхні характеристики). Мисливство залишалося основним джерелом їжі, важливу роль відігравало й збиральництво (визначити які знаряддя праці використовувалися). Необхідно звернути увагу на те, що архантропи уже вміли користуватися вогнем, отриманим природним шляхом.

У праобщині архантропів відбувався подальший розвиток комуналістичних відносин (визначити, які наслідки це мало для розвитку господарської діяльності, як сприяло розвитку виробничих відносин. Наголосити на тому, що в данному випадку виробничі відносини є соціальними або суспільними відносинами, що сприяло еволюції суспільної волі, праморалі, виникнення нових соціальних норм).

Аналізуючи статеві відносини архантропів, потрібно зупинитися на усуненні системи домінування, посиленні ролі жінки при складанні пари, появі суперництва між чоловіками за жінку, що набуло характеру боротьби за привернення її уваги. Тобто має місце існування пар, які виникали і розпадалися уже за бажанням обох сторін. На цьому етапі статевий інстинкт, на відміну від харчового, ще не був придушений.

Еволюція праобщини архантропів мала два шляхи: у випадку сутичок двох праобщин (з'ясувати причини сутичок) одне об'єднання поглинало інше, або ж у разі збільшення кількості членів праобщини до певних розмірів (з'ясувати оптимальні розміри праобщини і що їх такими визначало) вони ділилися на дві дочірні праобщини. Соціальна еволюція проявлялася у появі в архантропів мислення та мови (розкрити причини їх появи, визначити їх одночасність чи послідовність і навести конкретні приклади зміни морфологічної будови архантропів, які про це свідчать).

Семінарське заняття 5. Епоха палеоантропів – заключна стадія формування людського суспільства (2 год.).

План

1. Еволюція засобів праці та господарської діяльності. Житла та спосіб життя.
2. Неандертальці та неандертальська проблема.
3. Формування суспільних відносин. Неандертальські поховання.
4. Виникнення тотемізму, магії, мистецтва. Розвиток раціональних знань.

Опрацювати поняття: палеоантропи, неандертальці, дуально-родова організація, неандертальська проблема, комуналістичні відносини, осілість, праобщина, сельбища, стійбища, суспільний продукт, суспільні відносини, тотемізм, анімізм, фетишизм, магія, мистецтво.

Література:

Основна:

1. Алексеев В. П. История первобытного общества : [учебн. для вузов по спец. «История»] / В. П. Алексеев, А. И. Першиц. – [4-е изд.]. – М. : Высш. шк., 1990. – 351 с. : ил.
2. Гаврюшенко О. А. История культуры : навч. посіб. / О. А. Гаврюшенко, В. М. Шейко, Л. Г. Тишевська. – К. : Кондор, 2004. – 763 с.
3. Залізняк Л. Л. Первісна історія України : навч. посіб. / Л. Л. Залізняк. – К.: Вищ. шк., 1999. – 264 с.
4. Первобытное общество. Основные проблемы развития / [под ред. А. И. Першица]. – М. : Наука. 1975. – 288 с.
5. Першиц А. И. История первичного общества : [підруч. для студ. іст. ф–тів ВНЗ] / А. И. Першиц, О. Л. Монгайт, В. П. Алексеев. – К. : Вищ. шк., 1980. – 224 с.
6. Станко В. Н. История первичного общества : [підруч. для студ. гуманіт. спец. ВНЗ] / В. Н. Станко, М. Л. Гладких, С. П. Сегеда. – К. : Либідь, 1999. – 239 с.

7. Шейко В. М. Історія художньої культури : [підруч. для студ. вищих учбов. закл.] / В. М. Шейко, О. А. Гаврюшенко, О. В. Кравченко. – Харків : ХДАК, 1999. – 210 с. – (В 5-ти кн., кн. I : Первісність. Стародавній світ).

Додаткова:

8. Косвен М. О. Нариси з історії первісної культури / М. О. Косвен; пер. з рос. – К. : Рад. шк., 1955. – 199 с.
9. Мириманов В. Б. Первобытное и традиционное искусство / В. Б. Мириманов. – Москва-Дрезден : Искусство-Верлаг, 1973. – 320 с. (Серия “Малая история искусств”).
10. Москаленко О. Ю. Про виникнення астрономічних знань у пізньому палеоліті / О. Ю. Москаленко // Література та культура Полісся : зб. наук. праць. – Ніжин, 2009. – Вип. 56 : Проблеми філології, історії та культури XIX–XX ст. в сучасному науковому контексті. – С. 136–150.
11. Сапожникова Г. В. Кістяні знаряддя неандертальців Криму / Г. В. Сапожникова // Кам'яна доба України : зб. наук. праць. – К, 2008. – Вип. 11. – С. 52–58.
12. Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства / А. Д. Столяр. – М. : Искусство, 1985. – 300 с.
13. Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие / С. А. Токарев. – М. : Политиздат, 1990. – 622 с.

Методичні рекомендації.

Перехід від стадії архантропів до стадії палеоантропів супроводжувався подальшою еволюцією господарської діяльності первісних людей. Характеризуючи її, варто зупинитися на еволюції кам'яної індустрії, яка супроводжувалася удосконаленням мисливської зброї, що разом з накопиченням досвіду сприяло підвищенню ефективності полювання (поява спеціалізації у полюванні). З'ясувати як роль збиральництва – другого виду привласнюючого господарства, залежала від клімату. При розгляді питання про житла і спосіб життя, потрібно розкрити способи будівництва жител, визначити типи стоянок (стійбища і сельбища) та типи осілості (сезонна, перемінна, річна).

При розгляді питання про неандертальців та неандертальську проблему потрібно зупинитися на двох гіпотезах, які є в історичній науці (неандертальці – безпосередні пращури людини сучасного фізичного типу (типові та класичні неандертальці) та неандертальці – тупикова гілка в процесі еволюції людини (навести конкретні дані археологічної та антропологічної наук про особливості морфологічної будови палеоантропів та неантропів).

Формування суспільних відносин у палеоантропів характеризується появою турботи про членів праобщини (навести конкретні приклади), про це свідчать і неандертальські поховання (визначити причини, чому первісні люди почали здійснювати захоронення, які їх особливості). Розкрити суть, причини появи й інших явищ, що свідчать про соціалізацію палеоантропів (раціональні знання, мистецтво перші релігійні уявлення).

Семінарське заняття 6. Стадія ранньопервісної общини (2 год.).

План

1. Завершення процесу антропогенезу. Расогенез. Розширення початкової ойкумени.
2. Виникнення общинно-родового ладу.
3. Ранньопервісна (ранньородова) община:
 - а) природне середовище;
 - б) еволюція знарядь праці та типи мисливського господарства;
 - в) соціально-економічні відносини;
 - г) статевікова організація. Шлюб та сім'я;
 - д) общинна організація, організація влади, соціальні норми;
 - е) духовна культура.

Опрацювати поняття: неантроп, раси, расові типи, рід, екзогамія, ендегамія, матриархат, теорія моноцентризму, теорія поліцентризму, ранньопервісна община, колективна власність, індивідуальна власність, магія, анімізм, тотемізм, фетишизм.

Література:

Основна:

1. Алексеев В. П. История первобытного общества : [учебн. для вузов по спец. "История"] / В. П. Алексеев, А. И. Першиц. – [4-е изд.]. – М. : Высш. шк., 1990. – 351 с. : ил.
2. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана / Энгельс Ф., Маркс К. Твори. – Т. 21 – К. : Політвидав України, 1964. – С. 23–171.
3. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины / [ответ. ред. Ю. В. Бромлей]. – М. : Наука, 1986. – 572 с.
4. Першиц А. И. История первичного общества : [підруч. для студ. іст. ф-тів ВНЗ] / А. И. Першиц, О. Л. Монгайт, В. П. Алексеев. – К. : Вищ. шк., 1980. – 224 с.
5. Сегеда С. Антропология : навч. посібн. / С. Сегеда. – К. : Либідь, 2001. – 336 с.
6. Станко В. Н. История первичного общества : [підруч. для студ. гуманіт. спец. ВНЗ] / В. Н. Станко, М. Л. Гладких, С. П. Сегеда. – К. : Либідь, 1999. – 239 с.
7. Чмихов М. О. Древняя культура : навч. посіб. / М. О. Чмихов. – К. : Либідь, 1994. – 288 с.

Додаткова:

8. Анисимов А. Ф. Духовная жизнь первобытного общества / А. Ф. Анисимов. – М.-Л. : Наука, 1966. – 243 с.
9. Думанов Х. М. Матриархат: новый взгляд на старую проблему [Электронный ресурс] / Х. М. Думанов, А. И. Першиц // Вестник Российской Академии Наук. – 2000. – Т. 70, № 7, с. 621–627. – Режим доступа до журн. : <http://www.follow.ru/article/326>.
10. Залізник Л. Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу / Л. Л. Залізник // Археологія : наук. журнал. – К., 2001. – № 4. – С. 119–125.
11. Кабо В. Р. Первобытная доземледельческая община / В. Р. Кабо. – М. : Наука, 1986. – 304 с.
12. Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи / Ю. И. Семенов. – М. : Мысль, 1974, – 308 с.

Методичні рекомендації.

Неоантроп (кроманьйонець) вважається людиною сучасного фізичного типу. Тобто, на цій стадії завершується процес антропогенезу, і продовжується формування людського суспільства. При розгляді даного питання необхідно зупинитися на розселенні первісних людей на всіх материках, розглянути теорії моноцентризму і поліцентризму щодо формування неоантропа і появи у нього основних расових ознак, зауважити про існування великих, малих, перехідних та локальних рас і визначити їхні характерні ознаки та причини їх появи.

При з'ясуванні причин появи общинно-родового ладу, потрібно визначити причини встановлення рідства по материнській лінії (матріархат), розкрити зміст таких понять як екзогамія і моногамія, проміскуїтет, рід, дуальна організація, плем'я.

Існування ранньородової общини все ще було надзвичайно залежним від природно-кліматичних умов, тому необхідно з'ясувати, який вид господарювання переважав залежно від клімату в тій чи іншій місцевості, показати появу нових знарядь (лук і стріли) і як це вплинуло на розвиток полювання (проаналізувати два типи мисливства – архаїчне (загінне, колективне) та індивідуальне), зупинитися на розвитку рибальства, удосконаленні його знарядь. При розгляді соціально-економічних відносин визначити основну їхню характеристику – колективізм, а при розкритті сімейно-шлюбних відносин проаналізувати основні форми сім'ї (кровноспоріднена, перехресно-двоюрідна, парна тощо).

Зауважити, що общинна організація й управління будувалися на принципі народовладдя та колективної волі (народні збори всіх членів общини, старійшина (не мав переваг над іншими членами колективу), відсутність апарату примусу, поділу влади, наявність статевікового поділу праці, співробітництва. Удосконалення соціальної організації, накопичення досвіду привело до подальшого розвитку раціональних знань та релігійних уявлень (показати в чому це проявлялося. Навести конкретні приклади).

Семінарське заняття 7. Стадія пізньородової общини (2 год.).

План

1. Перехід від привласнювального до відтворювального господарства:
 - а) передумови виникнення землеробства і скотарства;
 - б) найдавніші осередки становлення відтворювального господарства.

2. Соціально-економічні відносини.
3. Народонаселення і його відтворення. Шлюб та сім'я.
4. Общинно-родова структура, організація влади і управління.
5. Духовна культура.

Опрацювати поняття: відтворювальне господарство, , теорія моноцентризму, теорія поліцентризму, полігінія та поліандрія, екзогамія, ендогамія, лінідж, клан, субклан соціогенез, тотемізм, фетишизм, фратрія.

Література.

Основна:

1. Алексеев В. П. История первобытного общества: [учебн. по спец. "История"] / В. П. Алексеев, А. И. Першиц. – [5-е изд.]. – М. : Высш. шк., 2001. – 318 с. : ил.
2. Бунятян К. П. Давнє населення України : навч. посіб. для студ. істор. закл. освіти / Бунятян К. П. – К. : Либідь, 1999. – 228 с.
3. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана / Энгельс Ф., Маркс К. Твори. – Т. 21 – К. : Політвидав України, 1964. – С. 23–171.
4. Первобытное общество. Основные проблемы развития / [под ред. А. И. Першица]. – М., 1975. – 288 с.
5. Першиц А. І. Історія первісного суспільства : [підруч. для студ. іст. ф-тів ВНЗ] / А. І. Першиц, О. Л. Монгайт, В. П. Алексеев. – К. : Вищ. шк., 1980. – 224 с.
6. Сегеда С. Антропология : навч. посібн. / С. Сегеда. – К. : Либідь, 2001. – 336 с.
7. Станко В. Н. Історія первісного суспільства : [підруч. для студ. гуманіт. спец. ВНЗ] / В. Н. Станко, М. Л. Гладких, С. П. Сегеда. – К. : Либідь, 1999. – 239 с.

Додаткова:

8. Куценков П. А. Начало. Очерки истории первобытного и традиционного искусства / П. А. Куценков. – М. : Алетея, 2001. – 264 с. : ил.
9. Румянцев А. М. Возникновение и развитие первобытного способа производства. Присваивающее хозяйство : (политико-экономические очерки) / А. М. Румянцев. – М. : Наука, 1981. – 262 с.
10. Художественная культура первобытного общества. Хрестоматия / [сост. И. А. Химик]. – СПб. : Славия, 1994. – 415 с. : ил.
11. Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства / В. А. Шнирельман. – М. : Наука, 1989. – 448 с.

Методичні рекомендації.

При розгляді першого питання необхідно чітко визначити різницю між привласнюючим та відтворюючим господарством, з'ясувати, які види відносяться до кожного з них. Визначаючи причини переходу до відтворюючого господарства, потрібно зупинитися на природно-кліматичних змінах, що привело до зникнення одних видів рослин і тварин і появи інших; збільшенні чисельності населення, що викликало кризу мисливського господарства й нестачу продуктів харчування; накопиченні досвіду первісними людьми стосовно розведення рослин і тварин; технічному удосконаленні знарядь праці. Вказати, що процес переходу від привласнюючого до відтворюючого господарства в історичній науці отримав назву "неолітична революція" і пояснити її походження.

Визначаючи основні осередки появи землеробства та скотарства, потрібно зупинитися на теоріях моноцентризму та поліцентризму, наголосити на неодноразовій появі землеробства і скотарства (окремо з'ясувати час появи молочного скотарства).

Шлюбно-сімейні відносини у цей період практично не змінилися. Але варто зупинитися на таких явищах, що поширилися в цей час, як полігінія та поліандрія, весільна обрядовість, розлучення.

Як і раніше, основною організаційною структурою суспільства була община і рід, однак тут відбувається певна еволюція. Щоб розкрити її суть, потрібно розглянути такі види общини, як однородова і багатородова, визначити зміст понять клан, субклан, лінідж, розкрити функції родової общини, зупинитися на способах розселення (селища і хутори).

Показати, як первісні норми регулювали життя общини, чи розрізняли вони мотиви і наслідки вчинків. Зауважити, що первісної моралі і громадської думки було недостатньо для керування общиною, тому були необхідні лідери (старійшини), стати якими лише завдяки своїм якостям вже

було замало, а потрібна була група підтримки. Показати, як формується лідерство і розкрити його суть.

Семінарське заняття 8. Економічні передумови процесу класоутворення (2 год.).

План

1. Передумови політогенезу.
2. Піднесення та прогрес господарського розвитку:
 - а) подальший розвиток відтворювального господарства;
 - б) відкриття металургії та становлення ремесла;
 - в) інтенсифікація обміну;
 - г) перетворення надлишкового продукту в додатковий. Виникнення приватної власності.

Опрацювати поняття: відокремлена власність, данництво, додатковий продукт, надлишковий продукт, політогенез, потестарна організація, престижна економіка, приватна власність.

Література:

Основна:

1. Алексеев В. П. История первобытного общества: [учебн. по спец. "История"] / В. П. Алексеев, А. И. Першиц. – [5-е изд.]. – М. : Высш. шк., 2001. – 318 с. : ил.
2. Давня історія України : [у 2-х кн.] / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький, В. Ю. Мурзін та ін. Кн. 1. – К. : Либідь, 1994. – 240 с.
3. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана / Энгельс Ф., Маркс К. Твори. – Т. 21 – К. : Політвидав України, 1964. – С. 23–171.
4. Залізник Л. Л. Первісна історія України : навч. посіб. / Л. Л. Залізник. – К.: Вищ. шк., 1999. – 264 с.
5. Першиц А. И. История первичного общества : [підруч. для студ. іст. ф–тів ВНЗ] / А. И. Першиц, О. Л. Монгайт, В. П. Алексеев. – К. : Вищ. шк., 1980. – 224 с.
6. Станко В. Н. История первичного общества : [підруч. для студ. гуманіт. спец. ВНЗ] / В. Н. Станко, М. Л. Гладких, С. П. Сегеда. – К. : Либідь, 1999. – 239 с.

Додаткова:

7. Залізник Л. Л. Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки / Л. Л. Залізник // Кам'яна доба України : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 96–115.
8. Косвен М. О. Матриархат : История проблемы / М. О. Косвен. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – 329 с.
9. Марков Г. Е. История хозяйства и материальной культуры в первобытном и раннеклассовом обществе / Г. Е. Марков. – М. : Наука, 1979. – 380 с.
10. Нестурх М. Ф. Родословная человека / М. Ф. Нестурх, Н. М. Пожарицкая. – М : Знание, 1972. – 48 с. : ил.
11. Павленко Ю. В. Раннеклассовое общество : генезис и пути развития / Ю. В. Павленко. – К. : Наук. думка, 1989. – 256 с.
12. Румянцев А. М. Возникновение и развитие первобытного способа производства. Первобытное воспроизводящее хозяйство : (политико-экономические очерки) / А. М. Румянцев. – М. : Наука, 1985. – 181 с.

Методичні рекомендації.

Визначаючи передумови політогенезу, варто проаналізувати ті, зміни, які відбувалися у первісному суспільстві на етапі переходу його до епохи палеометалу (піднесення виробництва, зростання обсягу надлишкового продукту, становлення нових форм сімейної та суспільної власності, занепад потестарної організації тощо). Необхідно наголосити, що проблема занепаду первісного суспільства і формування цивілізації є пріоритетною в історичній науці. З цього приводу існує дві концепції – формування державності як подальший розвиток потестарної організації та розпад первісного ладу як закономірний наслідок розвитку виробництва. У відповіді необхідно докладно проаналізувати ці дві концепції, назвати їхніх представників в історичній науці.

Оскільки переважаючою є концепція про розвиток виробництва, тому при розгляді наступних питань особливу увагу необхідно звернути на розвиток різних галузей

відтворювального господарства (типи землеробства, його галузі, типи скотарства, поява та розвиток домашніх промислів, їх еволюцію в ремесло тощо). Окремо слід виділити металургію.

Паралельно розвитку металургії йде розвиток інших видів ремесла. Доцільно показати, які це були ремесла, охарактеризувати їх, виділити з їх числа престижні види, визначити причини відокремлення ремесла від землеробства. З огляду на ці явища потрібно прослідкувати також процес перетворення надлишкового продукту у додатковий і показати, як це сприяло появі приватної власності та інтенсифікації обміну. Необхідно чітко розрізняти, що саме в період первісності перебувало у колективній власності, індивідуальній та приватній.

Семінарське заняття 9. Становлення інститутів політичної влади в первісному суспільстві (2 год.).

План

1. Визрівання інститутів класового суспільства (політичної влади, держави):

- а) зародження експлуатації та суспільних класів – класогенез;
- б) основні форми експлуатації;
- в) головні напрями становлення політичної влади.

2. Економічні та політичні засади переходу до патріархату. Шлюб та сім'я.

Опрацювати поняття: аристократичний шлях політогенезу, відокремлена власність, військова демократія, класогенез, політогенез, потестарна організація, плутократичний шлях політогенезу, приватна власність, рабство, редистрибуція, сакралізація, цивілізація.

Література:

Основна:

1. Бунятян К. П. Давнє населення України : навч. посіб. для студ. істор. закл. освіти / Бунятян К. П. – К. : Либідь, 1999. – 228 с.
2. Давня історія України : [у 2-х кн.] / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький, В. Ю. Мурзін та ін. Кн. 1. – К. : Либідь, 1994. – 240 с.
3. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана / Енгельс Ф., Маркс К. Твори. – Т. 21 – К. : Політвидав України, 1964. – С. 23–171.
4. История первобытного общества. Эпоха класообразования / [В. П. Алексеев, О. Ю. Артемова, Л. Е. Куббель и др.]; под ред. Ю. В. Бромлея. – М. : Наука, 1988. – 568 с.
5. История человечества : [в 8 т.] / [под общ. ред. А. Н. Сахарова]. – М. : ООО "Изд. Дом МАГИСТР-ПРЕСС", 2003.
Т. 1 : Доисторические времена и начала цивилизации / [под ред. З. Я. де Лаата]. – 2003. – 682 с. : ил.
6. Первобытное общество. Основные проблемы развития / [под ред. А. И. Першица]. – М. : Наука, 1975. – 288 с.
7. Першиц, А. И. История первобытного общества : [учебн.] / А. И. Першиц, А. Л. Монгайт, В. П. Алексеев. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Высш. шк., 1982. – 223 с. : ил.
8. Станко В. Н. Історія первісного суспільства : [підруч. для студ. гуманіт. спец. ВНЗ] / В. Н. Станко, М. Л. Гладких, С. П. Сегеда. – К. : Либідь, 1999. – 239 с.

Додаткова:

9. Алексеев В. П. Человек: эволюция и таксономия (некоторые теоретические вопросы) / В. П. Алексеев. – М. : Наука, 1985. – 285 с.
10. Ламберт Д. Доисторический человек : Кембриджский путеводитель / Д. Ламберт; пер. с англ. – Л. : Недра, 1991. – 256 с. : ил.
11. Малинова Р. Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох / Малинова Р. М. : Мысль, 1988. – 312 с.
12. Марков Г. Е. История хозяйства и материальной культуры в первобытном и раннеклассовом обществе / Г. Е. Марков. – М. : Наука, 1979. – 380 с.

Методичні рекомендації.

Готуючись до першого питання, необхідно чітко визначити, які зміни відбулися в господарському розвитку первісного суспільства (перетворення надлишкового продукту у додатковий, поява приватної власності, інтенсифікація обміну, поява торгівлі тощо) і як це

вплинуло на подальше розшарування в середовищі первісних людей. Таким чином, будуть розглянуті передумови зародження експлуатації та формування класів. Визначаючи типи експлуатації, потрібно охарактеризувати кожен з них і визначити найбільш і найменш розповсюджені в цю епоху.

З'ясувавши економічні передумови процесу класогенезу, варто розкрити основні шляхи формування політичної влади (військовий, аристократичний, плутократичний). При цьому має бути з'ясована роль окремої особи (її якості, авторитет, матеріальне становище) та роль певних колективів при різних шляхах інституалізації влади. Показати, який з шляхів був характерним для того чи іншого регіону.

Для періоду формування політичної влади характерним є майже повсюдний перехід від матріархату до патріархату. Потрібно дати визначення цьому поняттю, визначити економічні та політичні передумови цього явища, з'ясувати, чому зменшується роль жінки і зростає роль чоловіка. Окрема увага має бути приділена змінам в шлюбно-сімейних відносинах того періоду (традиції укладання шлюбів, типи сімей тощо).

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абсолютна хронологія – спосіб хронології, який дозволяє встановити конкретну дату стосовно нашого літочислення.

Відносна хронологія – спосіб хронології, при якому визначається лише послідовність, одночасність певних подій у часі.

Австралопітеки (від лат. «аустраліс» – південний і грец. «пітекос» – мавпа) – найбільш ранні представники родини «Гомо» (людина), котрі жили приблизно 2-5 млн. років тому.

Анімізм (від лат. «аніма», «аніmus» – душа, дух) – віра в існування душі і духів, які можуть негативно чи позитивно впливати на природу, суспільство і саму людину. Одна з форм первісних релігійних уявлень.

Антропоген – геологічний період, сучасний етап історії Землі, завершує кайнозой (на даний момент). Почався 2,5 млн. років тому, триває донині.

Антропогенез (від грец. «антропос» – людина і «генезис» – виникнення) – процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини; розділ антропології, який вивчає цей процес.

Антропологічні джерела – вид речових джерел; викопні рештки гомінід та людей, на основі яких здійснюється дослідження процесу антропогенезу.

Антропологія (від грецьк. *antropos* – людина й лат. *logos* – наука) – міжгалузєва дисципліна, яка досліджує біологічну, культурну й соціальну еволюцію людини як особливого виду й людського суспільства (головним чином дописьменної епохи) як особливого типу соціальної організації.

Антропосоціогенез – історично тривалий процес становлення людини біологічної істоти в соціальну й культурну істоту, являє собою нерозривну єдність двох паралельних процесів: антропогенезу (формування людини) й соціогенезу (розвиток суспільства).

Аполітеїні суспільства – це суспільства, що існували до появи цивілізації та преших держав.

Аристократичний шлях політогенезу – коли носіями публічної влади поступово стають представники родоплемінної аристократії («великі» воїни, старійшини, мисливці, жерці та ін.), які концентрують у своїх руках військово, релігійне й адміністративно-господарське керівництво.

Архантропи (від грец. *archaios* – стародавня та *anthropos* – людина) – спільна назва для гомінід видів людина працююча (лат. *Homo ergaster*) і людина прямоходяча (лат. *Homo erectus*), що прийшли на зміну людині умілій (лат. *Homo habilis*).

Археологічні джерела – це предмети діяльності людини різних епох: знаряддя праці, зброя, предмети побуту тощо.

Біологічна еволюція – історичний розвиток живої природи, що супроводжується зміною генетичного складу популяцій, формуванням адаптації, утворенням і вимиранням видів, перетвореннями біогеоценозів, великих екосистем і біосфери в цілому.

Біосфера – жива оболонка нашої планети, що включає в себе верхню частину літосфери, всю гідросферу та нижні шари атмосфери, в межах якої здійснюється життєдіяльність.

Брюни (брюнський тип) – один з антропологічних типів (малих рас) європеїдної раси, який характеризується архаїчними рисами, що відносяться до верхньопалеолітичних типів (високий зріст, масивність статури, широке обличчя).

Виробнича діяльність – діяльність первісних людей по виготовленню знарядь праці та використанню їх для господарських потреб.

Власність – історично зумовлена суспільна форма привласнення матеріальних, соціальних і духовних благ, яка визначає суспільно-виробничі, тобто економічні й вольові, а отже, й нормативно-правові відносини між людьми, соціальними групами та класами в процесі виробництва й суспільного життя.

Відокремлена власність – власність виробника на продукт його праці. Вона складалася з необхідного надлишкового продукту.

Відтворююче господарство – господарство, при якому необхідне для життя людина виробляє самостійно. Характеризується розвитком землеробства, тваринництва чи скотарства.

Військова демократія – термін, введений Льюїсом Морганом для позначення організації влади на стадії преходу первісного ладу до зародження держави.

Гаремна сім'я – нестійке гаремне об'єднання, в якому існує лише один домінуючий чоловік і кілька жінок, що виконували роль гарему.

Гомінізація – процес еволюційного перетворення предка людини з викопних вищих приматів в сучасну людину.

Гомо габліс (людина вміла) – перший представник роду *Homo*, що з'явився в Східній Африці близько 2,4 млн років тому. Саме габліси чи один із їх різновидів вважаються в теперішній час найвірогіднішими предками всіх пізніших представників роду *Homo*.

Гомо еректус (людина прямо ходяча) – вид, який розглядають як безпосереднього попередника сучасної людини. Виник у Східній Африці в епоху середнього плейстоцену (бл. 2,5 млн. р. тому). Існував у період з 1,8 мільйона років тому до 300 000 років тому.

Гомо сапієнс – вид роду Людина (*Homo*) із родини гомінід в ряді приматів, єдиний з наявних в теперішній час.

Грегарний відбір – відбір, при якому виживає не найбільш пристосована до певних умов проживання особа, а найбільш корисна в матеріальному виробництві.

Грімальдієць – тип європейської людини, знайдений на початку XX ст; відрізнявся досить малим зростом (155-160 см), помітним прогнатизмом обличчя і відносно широкою носістю. Грімальдійці за фізичною будовою близько стоять до деяких африканських народів.

Груповий відбір – відбір, який визначає напрямок розвитку первісного суспільства шляхом відбору не індивідів, а цілих колективів.

Даництво – поширений тип експлуатації, який передбачав примусове відчуження надлишків продукту одними соціальними групами в інших; вид експлуатації, який виник в епоху занепаду і розкладу первісного суспільства; при ньому додатковий продукт вилучався не в окремій особі, а в колективу.

Дарообмін – обмін дарами, який існував і між общинами, і всередині їх; його поява сприяла збільшенню продуктивності праці.

Додатковий продукт – це надлишок над необхідним продуктом; який вироблявся спеціально для різних потреб.

Домінування – панування, переважання об'єкта, процесу, явища над іншим. В антропології домінування означає переважання жінки над чоловіком або навпаки.

Доместикація – процес одомашнення диких тварин з VII тис. до н. е.

Дріопітеки (древні мавпи) – рід вимерлих приматів з підроду викопних людиноподібних мавп. Існували протягом неогенового періоду кайнозойської ери; викопні людиноподібні мавпи, серед яких були предки сучасних людиноподібних мавп. Еволюціонували у гігантопітеків, проконсулів, рамапітеків та кеніапітеків.

Дуально-рідова організація – шлюбно-сімейні стосунки між представниками двох родів.

Еволюція – сукупність усіх змін у популяції організмів в процесі їх взаємодії між собою.

Еволюція знарядь – зміна, оновлення знарядь відповідно до потреб прогресу.

Екзогамія – за первісного ладу звичай, який забороняв шлюби між членами однієї родової групи; заборона статевих стосунків в межах одного колективу.

Експлуатація – привласнення результатів чужої праці власниками засобів виробництва (до засобів виробництва відноситься земля, знаряддя праці, корисні копалини).

Елементарна сім'я (мала, проста) – сім'я, яка складається з чоловіка та дружини і їхніх дітей.

Ендогамія – за первісного ладу звичай, за яким відбувалися шлюби лише між особами однієї суспільної групи; непорядковані статеві стосунки.

Епоха палеометалу – період в історії людства, пов'язаний з початком широкого використання знарядь з металу: срібла, сурми, свинцю, золота і міді, а також бронзи.

Етнологічні та етнографічні джерела – різноманітні види літератури: етнографічні описи, нотатки мандрівників, фольклорні, статистичні і публіцистичні матеріали та ін. (етнологічні джерела); до етнографічних джерел можна віднести стародавні малюнки, ілюстрації до книжок, фрески, скульптурні чи рельєфні зображення людей, споруд, предметів побуту та ін.

Знаряддєва діяльність – сукупність дій із виготовленням та застосуванням знарядь праці.

Знаряддя праці – все те, що людина використовує в процесі взаємодії з природою; усі речі, за допомогою яких людина діє на предмет своєї праці й перетворює його.

Зоологічний індивідуалізм – прояв тваринних інстинктів у гомінід.

Індивідуальна власність – власність окремої особи-общинника на знаряддя праці.

Індивідуальний відбір – процес відбору для розмноження особин на підставі вивчення як їхнього фенотипу, так і генотипу.

Ініціації – обряд посвячення молоді у дорослі у первісних народів. Пізніше ініціації були освячені релігією і набули форми релігійно-містичних ритуалів. Ініційованого випробовували рядом тяжких процедур – голодуванням, заподіянням ран, припіканням вогнем, вириванням волосся, вириванням зубів тощо.

Інституалізація влади – процес створення і формування певних владних структур (інститутів влади), за допомогою яких влада знаходила своє формальне вираження.

Клан – частина роду, що ототожнює себе із міфічним або легендарним предком, зв'язок із яким не прослідковується.

Класогенез – процес майнового та соціального розшарування суспільства та утворення перших страт (класів), кожен з яких відрізнявся певною суспільною роллю.

Колективна власність – це вид власності у первісному колективі, за якої власність на засоби виробництва (знаряддя праці) та на продукти праці належить усій общині.

Комуналістичні відносини – це такі відносини в первісному суспільстві, коли усі члени суспільства мають рівноправний доступ до усіх засобів та продуктів праці; у членів общини відсутній розподіл на «своє» і «чуже».

Конфлікти – зіткнення, суперечності між праобщинами (за територію) та членами праобщини за їжу, самок тощо.

Кроманьйонець – узагальнена назва людей сучасного фізичного типу, що жили у пізньому палеоліті і мали сучасний вигляд, вони вважаються предками європейців. Інша назва – неоантропи. Кроманьйонці є першими відомими представниками *Homo sapiens* у Європі.

Лінідж – частина роду, що виводить своє походження від реального предка, з яким всі члени роду мають точну генеалогічну спорідненість і усвідомлюють її.

Людина вміла (*Homo habilis*) – перший представник роду *Homo*, що з'явився в Східній Африці близько 2,4 млн років тому. Саме Людина вміла чи один із її різновидів вважаються в теперішній час найвірогіднішими предками всіх пізніших представників роду *Homo*.

Магія – форма вірувань первісної людини, що полягала у вірі в можливість людини за допомогою певних (магічних) ритуалів впливати на явища природи, тварин або людину.

Матріархат – період у розвитку первіснообщинного ладу (від верхнього палеоліту до початку неоліту), який характеризувався наявністю материнського роду і його домінування в первісному суспільстві, а також веденням свого роду від матері.

Мислення – це процес опосередкованого й узагальненого відображення у мозку людини предметів об'єктивної дійсності в їх істотних властивостях, зв'язках і відношеннях.

Мистецтво – одна з форм суспільної свідомості; вид людської діяльності, що відбиває дійсність у конкретно-чуттєвих образах, відповідно до певних естетичних ідеалів. У широкому сенсі мистецтвом називають досконале вміння в якійсь справі, галузі; майстерність.

Молекулярний годинник – у молекулярній еволюції – метод датування філогенетичних подій (розходження видів або інших таксонів), заснований на гіпотезі, згідно з якою еволюційно значущі заміни мономерів в нуклеїнових кислотах або амінокислот в білках відбуваються з практично постійною швидкістю.

Мова – система звукових і графічних знаків, що виникла на певному рівні розвитку людства, розвивається і має соціальне призначення; правила мови нормалізують використання знаків та їх функціонування як засобів людського спілкування. Є найважливішим засіб спілкування і пізнання.

Моноцентризм – сукупність теорій в антропології та расознавстві, згідно з якими люди сучасного фізичного типу та згодом людські раси виникли на одній, чітко визначеній території, на відміну від поліцентризму, який визначає походження неантропів та людських рас в кількох різних осередках.

Мутації – зворотні або незворотні зміни генетичного матеріалу (звичайно ДНК або РНК), що ведуть до змін зовнішніх біологічних ознак організму.

Надлишковий продукт – це певна частина виробленого в процесі господарської діяльності первісної людини продукту споживання, що перевищує певну міру, що необхідна певній групі людей для виживання.

Неандерталець (назва походить від назви долини Неандерталь у Німеччині) – викопний вид палеоантропа середнього палеоліту, що населяв Європу й Передню Азію від 250 до 40 тис. рр. до н. е. Характеризуються низьким зростом, кремезною статурою, яскраво вираженими надбрівними валиками, відсутністю виступу передньої щелепи, низьким приплюснутим лобом.

Неандертальська проблема – проблема в історії та антропології, що полягає у визначенні ролі неандертальців в еволюції людини. Існує дві основні гіпотези: про те, що неандерталець є безпосереднім предком людини сучасного фізичного типу і про те, що неандертальці є тупиковою гілкою еволюції.

Неандертальські поховання – археологічні пам'ятки неандертальців, поховання померлих індивідів неандертальців, які свідчать про розвиток їхніх релігійних уявлень.

Неоантропи (від грец. neos – новий і anthropos – людина) – узагальнена назва людей сучасного фізичного типу (*Homo sapiens*), що з'явилися 40-35 тис. (за іншими даними – 100 тис.) рр. тому і живуть по сьогоднішній день. Основні антропологічні особливості неоантропів: об'ємний мозковий череп з високим склепінням; лоб, що вертикально піднімається; відсутність валика над очними ямками; добре розвинений виступ підборіддя.

Неолітична революція – процес переходу в епоху неоліту від привласнюючого типу господарства, коли продукти споживання бралися людьми з природи в готовому вигляді полювання та збиральництвом), до відтворюючого господарства, коли продукти споживання виробляли самі люди (землеробство та скотарство). Термін був запроваджений у 1949 р. англійським археологом Г. Чайлдом.

Ноосфера (грец. noos – розум і sphere – сфера) – сфера розуму; частина біосфери та географічної оболонки, що зазнала впливу розумової діяльності людини; сфера взаємодії суспільства і природи, в межах якої розумна людська діяльність стає визначальним фактором розвитку.

Обмін – добровільне відчуження (дарування) власного виробленого продукту за отримання іншого рівнозначного продукту.

Осілість – процес життєдіяльності людини в межах певної невеликої конкретної території, що передбачає проживання людей на одному постійному місці. При осілості основний вид господарської діяльності первісної людини – землеробство.

Особиста власність – це власність окремого члена первісної общини на знаряддя праці, продукти праці та предмети побуту.

Орудійна діяльність – це діяльність людини з використанням знарядь праці.

Палеоантроп – узагальнена назва викопних предків людей, які жили в Азії, Африці та Європі 250—35 тис. років тому.

Палеоантропологія – розділ фізичної антропології, який вивчає еволюцію гомінід на

основі викопних решток.

Палеопсихологія – психологічна наука, предмет якої – антропогенез психіки, зокрема уточнення особливостей первісного мислення, а засоби – матеріали археології. Концепцію палеопсихології розробив російський науковець Борис Поршнев.

Патріархат – форма первіснообщинних стосунків в період їх розпаду, що характеризується переважаючою роллю чоловіка в господарстві, сім'ї, ведення родоvodu по чоловічій лінії.

Первісне стадо – умовна назва людських суспільств, в яких жили первісні люди з моменту виділення людини із світу тварин й до формування родових общин.

Пітекантропи – викопний підвид людей, який розглядають як проміжну ланку еволюції між австралопітеками і неандертальцями.

Плем'я – тип етнічної спільноти людей, що об'єднання спільним походженням, мовою, вірою і звичаями, історичний тип етнічної спільноти, стадія еволюції етносу, що ґрунтується на родових взаєминах та суспільному поділі праці, які визначають розрізненість племен за територією, мовою, культурою, організацією життєдіяльності.

Плутократичний шлях політогенезу – це шлях, який пов'язаний з поступовою концентрацією влади в руках бігмена та його оточення.

Політогенез – поняття, запропоноване Л. Є. Куббель і позначає генезис і розвиток політичної підсистеми суспільства, яка може трансформуватися в державу або її аналог.

Поліцентризм – теорія походження людини сучасного вигляду і її рас в декількох районах земної кулі від різних форм древніх людей.

Потестарна організація – це організація влади в первісному суспільстві.

Празнарядсва діяльність – це діяльність, пов'язана з використанням пралюдьми підручних предметів (камінь, палиця) у якості знарядь праці.

Прамораль - це первісні норми моралі, що регулювали правила поведінки окремого індивіда в общині.

Праобщина – див. **Первісне стадо**.

Престижна економіка - це процес зародження обміну дарами.

Приватна власність - одна з форм власності, яку розуміють як абсолютне право фізичної особи чи групи осіб на об'єкт власності: продукти праці, засоби виробництва, інше рухоме та нерухоме майно тощо.

Привласнююче господарство - перша в історії форма господарювання, коли люди споживали готові продукти природи: впольовували диких тварин, збирали їстівні рослини та плоди, рибалили.

Приматологія - наукова дисципліна, розділ зоології, що вивчає сучасних та викопних приматів (близько 400 видів мавп, напівмавп та інших, крім людини), їх анатомію, ембріологію, фізіологію, походження, систематику та спосіб життя.

Природний відбір - виживання найбільш пристосованих у боротьбі за існування організмів, здатних залишити численне потомство; процес, завдяки якому сприятливі спадкові характеристики стають загальнішими в наступних поколіннях популяції організмів, що розмножуються, а несприятливі спадкові характеристики стають менш загальними

Проконсули - рід викопних приматів епохи міоцену, який існував 17—21 млн. рр. тому в Африці. Виділяють чотири види. Маса тіла в різних видів від 10 до 40 кг. Жили в тропічних лісах. У зовнішньому вигляді поєднувалися ознаки мавп та людиноподібних мавп.

Проміскуїтет - невпорядковані статеві відносини з багатьма партнерами.

Рабство - насильницьке підпорядкування однієї людини іншою або однієї групи людей іншою групою людей.

Родовий лад – форма організації в первісному суспільстві, коли всі спільно жили, працювали, вели господарство, мали спільне майно. Продукти господарства порівну розподіляли між усіма членами роду.

Рід – це форма суспільної організації. Група осіб, кровно пов'язаних між собою, що виводять своє походження від одного предка.

Сакралізація – це наділення предметів і людей священними якостями.

Сапієнтація – це процес прогресуючого розвитку мозку та інтелекту у представників роду Номо в цілому.

Сельбища – це поселення, в яких люди жили десятки і навіть сотні років.

Синантроп – (лат. *Sinanthropus pekinensis* – «пекінська людина», в сучасній класифікації – *Homo erectus pekinensis*) – форма (вид або підвид) роду *Homo*, близька до пітекантропа, однак більш пізня й розвинена. Був виявлений в Китаї, звідси й назва. Жив близько 600–400 тис. років тому, в льодовиковий період.

Синполітейні суспільства - це первісні суспільства, що існували та існують паралельно з цивілізацією.

Соціогенез – процес історичного та еволюційного виникнення і формування людського суспільства. Одним із провідних механізмів соціогенезу було вдосконаленням господарської діяльності та приборкання "зоологічного індивідуалізму".

Статевий відбір – це особлива форма природного відбору, що визначає виникнення в процесі еволюції вторинних статевих ознак.

Стійбище – це тимчасове поселення кочівників.

Стоянка – це короткочасне поселення мисливців палеоліту та мезоліту, а також місце зимового перебування кочових скотарів, мисливців лісової смуги Євразії та інших материків в історичні часи.

Субклан – це дрібна локальна одиниця, складова частина «клану», але в той же час і частину територіальної громади.

Суспільна воля – це свідоме управління людиною своєю діяльністю та поведінкою, що виявляється у прийнятті рішення, подоланні труднощів і перешкод на шляху досягнення мети, виконання поставлених завдань.

Суспільний продукт – узагальнюючий результат виробничої діяльності суспільства. Він являє собою сукупність усіх благ, що створені суспільством за певний проміжок часу.

Суспільні відносини – це відносини, що складаються між людьми у суспільстві.

Табу - це заборона. Виникла і сформувалася на соціальній, магичній і релігійній основі в період первісного суспільства, у якому вони регламентували і регулювали життя індивідів і груп (родини, роду, племені та ін.).

Гіпотеза "мозкового рубікону" висунута англійським антропологом А. Кизсом. Суть її полягає в наступному - за обсягом мозку сучасні та викопні гомініди виявлялися як би на різних берегах символічної річки Рубікон. На одному березі - австралопитекові, об'єм мозку яких не перевищує 700 куб. см, на іншому березі - всі викопні і сучасні люди з мозком не менше 850 куб. см. А. Кизс припустив, що існує "критична маса" мозку, без якої неможливо виготовлення знарядь та інші складні форми поведінки. Така маса становить, на його думку, 750 куб. см. Іншими словами, якщо об'єм мозку дорівнює 700 куб. см, то це ще не людина, а якщо 755 куб. см - то вже людина.

Науково-технічний прогрес це розвиток усіх елементів продуктивних сил суспільного виробництва на основі широкого пізнання і освоєння зовнішніх сил природи; це об'єктивна, постійно діюча закономірність розвитку матеріального виробництва, результатом якої є послідовне вдосконалення техніки, технології та організації виробництва, підвищення його ефективності.

Тотемізм — одна з первісних форм релігії; віра в існування тісного зв'язку між людиною або якоюсь родовою групою та її тотемом — твариною або рослиною, предметом або явищем.

Фетишизм – це одна з форм первісних релігійних уявлень, віра в надприродні властивості певних предметів.

Фратрія – одна з ланок соціальної організації давніх суспільств, угруповання кількох, найчастіше двох родів у межах одного племені, яке утворювалось або в результаті роз'єднання одного роду, або шляхом їх штучного об'єднання.

Цивілізація – людська спільнота, яка впродовж певного періоду часу має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі, спільні духовні цінності та ідеали, ментальність (світогляд).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ

Тема 1. Загальні питання вивчення первісної історії

І рівень

1. Що вивчає історія первісного суспільства?

- а) становлення і розвиток старосхідних цивілізацій;
- б) найдавніші етапи виникнення і розвитку людства;
- в) формування держав;
- г) формування і розвиток політичних інституцій в стародавніх державах.

2. Предметом дослідження історії первісного суспільства є:

- а) початковий період історії людства з часу виникнення людини і суспільства до створення перших державних утворень;
- б) економічні відносини в античну епоху;
- в) особливості державного ладу старосхідних держав;
- г) етапи формування централізованих держав.

3. Метою дослідження історії первісного суспільства є:

- а) реконструкція форм власності в первісному суспільстві;
- б) визначення антропологічних характеристик первісних людей;
- в) з'ясування ролі праці у фізичному розвитку людини;
- г) реконструкція конкретних форм розвитку суспільства на початковій стадії та пошук закономірностей їхнього розвитку.

4. Назвіть найсуттєвішу рису, яка вирізняє первісну історію від інших галузей всесвітньої історії.

- а) відсутність писемних джерел для відтворення первісної історії;
- б) віддаленість у часі;
- в) можливість застосовувати лише відносну хронологію;
- г) необхідність використання різних груп джерел.

5. Виберіть найповніше визначення поняття “історичне джерело”.

- а) об'єкти природного середовища, модифіковані людською діяльністю, які несуть на собі відбитки цієї діяльності;
- б) об'єкти, створені людською діяльністю, з яких історик здобуває інформацію про процес соціального розвитку суспільства;
- в) об'єкти оточуючого середовища, що мають відношення до життєдіяльності людини;
- г) продукти людської діяльності.

6. На яких джерелах в основному базується історія первісного суспільства?

- а) писемні джерела;
- б) народні перекази;
- в) матеріальні джерела;
- г) правильна відповідь відсутня.

7. Дайте визначення поняття “археологічні джерела”.

- а) рештки стародавніх людей;
- б) матеріальні рештки;
- в) писемні пам'ятки;
- г) правильна відповідь відсутня.

8. Аполітейні первісні суспільства – це ...

- а) первісні суспільства, які продовжували співіснувати з цивілізаціями;
- б) первісні суспільства палеоантропів;
- в) первісні суспільства, що існували до виникнення цивілізації;
- г) первісні суспільства неолітиків.

9. Синполітейні первісні суспільства – це ...

- а) первісні суспільства, які продовжували співіснувати з цивілізаціями;
- б) первісні суспільства палеоантропів;
- в) первісні суспільства, що існували до виникнення цивілізації;
- г) первісні суспільства неолітиків.

10. Які суспільства вивчає наука етнологія?

- а) первісні суспільства палеоантропів;
- б) первісні суспільства неолітиків;

в) апополітейні первісні суспільства;

г) синполітейні первісні суспільства;

11. Яка наука вивчає біологічні особливості людини та її предків?

а) археологія;

б) антропологія;

в) етнологія;

г) палеоботаніка.

12. Дайте визначення поняттю “абсолютна хронологія”.

а) хронологія, яка визначає лише послідовність або одночасність історичних подій, матеріальних об’єктів та явищ у часі;

б) хронологія, яка встановлює конкретні дати історичних подій, матеріальних об’єктів та явищ у часі;

в) наука, яка визначає періоди становлення людини сучасного фізичного типу;

г) правильна відповідь відсутня.

13. Дайте визначення поняттю “відносна хронологія”.

а) хронологія, яка визначає лише послідовність або одночасність історичних подій, матеріальних об’єктів та явищ у часі;

б) хронологія, яка встановлює конкретні дати історичних подій, матеріальних об’єктів та явищ у часі;

в) наука, яка визначає періоди становлення людини сучасного фізичного типу;

г) правильна відповідь відсутня.

14. Вкажіть, з якими періодизаціями традиційно узгоджується періодизація історії первісного суспільства.

а) археологічна;

б) зоологічна;

в) антропологічна;

г) геологічна.

15. Який період кайнозойської ери називають антропогеном?

а) перший;

б) другий;

в) третій;

г) четвертий.

II рівень

1. Визначте, що не є об’єктом вивчення первісної історії.

а) становлення фізичного типу людини;

б) поява приватної власності та різних форм її накопичення;

в) поява держави та політичної влади;

г) розвиток перших держав.

2. У сучасній американській та англійській історичній науці первісна історія розглядається як розділ...

а) археології;

б) соціальної та культурної антропології;

в) етнології;

г) етнографії.

3. Інформація, яку дослідники отримують з історичних джерел поділяється на:

а) здобута й використана у практичній роботі;

б) об’єктивна і суб’єктивна;

в) опосередкована;

г) потенційна.

4. Якому вченому належить твердження про те, що до нас дійшло не більше 15 % матеріальних решток життєдіяльності первісних людей?

а) Чарльз Дарвін;

б) Люїс Лікі;

в) Мері Лікі;

г) Девід Кларк.

5. Виберіть вірне твердження. Етнологічні дослідження дають інформацію про:

- а) господарську діяльність первісних людей;
- б) фізичний розвиток первісних людей;
- в) соціальну культуру первісного суспільства;
- г) зміни природно-кліматичних умов проживання первісних людей.

6. Визначте методи накопичення джерел етнологіями.

- а) археологічні розкопки;
- б) лабораторні дослідження;
- в) безпосереднє спостереження;
- г) простеження взаємозв'язків між основними ланками живої культури.

7. Вкажіть, які питання, пов'язані з походженням людини, дозволяють з'ясувати антропологічні рештки.

- а) виникнення та розвиток мислення і мови;
- б) природно-кліматичні умови проживання первісних людей;
- в) розселення людини на земній кулі;
- г) походження рас.

8. Антропоген – це...

- а) період виникнення та розселення людини на земній кулі;
- б) період формування тваринного світу;
- в) період формування рослинного світу;
- г) період становлення перших державних утворень.

9. Дунай, гюнц, міндель, рис і в юрм – так в геологічній науці називаються...

- а) епохи антропогену;
- б) льодовикові періоди;
- в) міжльодовиків'я;
- г) ери.

10. Дунай-гюнц, гюнц-міндель, міндель-рисс, рисс-вюрм – так в геологічній науці називають...

- а) епохи антропогену;
- б) льодовикові періоди;
- в) міжльодовиків'я;
- г) ери.

11. Розташуйте у хронологічній послідовності антропологічні епохи.

- а) архантроп;
- б) неоантроп;
- в) людина вміла;
- г) палеоантроп.

12. Встановіть відповідність між термінами та їх визначеннями.

- 1. Первісне стадо;
- 2. Первісна община;
- 3. Воєнна демократія;
- а) епоха розквіту первісного суспільства;
- б) епоха становлення первісного суспільства;
- в) епоха занепаду первісного суспільства.

13. Схема поділу первісного суспільства на три корінні повороти в його розвитку (знаряддева, аграрна (неолітична та міська революції) була запропонована видатним вченим...

- а) Ч. Дарвіном;
- б) Г. Чайлдом;
- в) С. Толстовим;
- г) Л. Залізнякам.

14. Дайте визначення поняття реципрокація.

- а) соціальна організація первісних суспільств;

- б) в егалітарних суспільствах розподіл продуктів по горизонталі;
- в) у ранжованих суспільствах розподіл продуктів по вертикалі;
- г) рівний доступ усіх членів общини до знарядь праці і продуктів.

15. Дайте визначення поняття редистрибуція.

- а) соціальна організація первісних суспільств;
- б) в егалітарних суспільствах розподіл продуктів по горизонталі;
- в) у ранжованих суспільствах розподіл продуктів по вертикалі;
- г) рівний доступ усіх членів общини до знарядь праці і продуктів.

III рівень

1. Визначте дві складові первісної історії.

- а) первісна історія, що завершилася із виникненням цивілізацій;
- б) первісна історія до появи людини сучасного фізичного типу;
- в) період від початку формування людського суспільства;
- г) первісна історія, яка продовжувалася після виникнення цивілізацій, збігаючись з ними в часі, й подекуди зберігається на їх периферії і сьогодні.

2. Які факти свідчать про недовершеність етнологічних джерел?

- а) незадовільний стан збереженості цих джерел;
- б) відсутність суспільств, соціальна культура яких відповідала б початковим етапам історії людства;
- в) вплив політичних суспільств на синполітейні первісні суспільства;
- г) значний культурний розвиток синполітейних суспільств.

3. Які факти свідчать про недосконалість антропологічних джерел?

- а) фрагментарність людських решток;
- б) епізодичність знахідок;
- в) нерівномірне розміщення знахідок у просторі;
- г) правильна відповідь відсутня.

4. Виберіть невірні твердження.

- а) найчисленніша колекція антропологічних знахідок різних епох первісності представлена у Європі;
- б) писемні джерела – головний вид джерел з історії первісного суспільства;
- в) об'єктивне відображення первісної історії можливе лише при комплексному застосуванні джерел;
- г) етнологія досліджує аполоітейні первісні суспільства.

5. Встановіть відповідність між термінами та їх визначеннями.

1. Аполітейні суспільства;
 2. Синполітейні суспільства;
 3. Історичні джерела;
 4. Археологічні джерела.
- а) матеріальні рештки;
 - б) первісні суспільства, які продовжували співіснувати з цивілізаціями;
 - в) первісні суспільства, що існували до виникнення цивілізації;
 - г) об'єкти, створені людською діяльністю, з яких історик здобуває інформацію про процес соціального розвитку суспільства.

6. Виберіть вірні твердження.

- а) об'єктивне відображення первісної історії можливе лише при комплексному застосуванні джерел;
- б) для з'ясування окремих питань розвитку людства застосовуються дані мовознавства, геології, фізики, хімії;
- в) наявні джерела не дозволяють визначити рівень раціональних знань первісних людей;
- г) у писемних джерелах знайшла відображення лише культура синполітейних суспільств.

7. Встановіть відповідність між термінами та їх визначеннями.

1. Стратиграфія;
2. Палеозоологія;

3. Археопетрографія;

4. Палінологія.

а) наука, що вивчає тваринний світ минулого та історію його розвитку за рештками тварин та відбитками їхньої життєдіяльності;

б) наука, яка досліджує мінералогічний і хімічний склад зрештою праці, виробів побуту первісної людини;

в) розділ геології, який вивчає послідовність нашарувань геологічних горизонтів;

г) підрозділ палеоботаніки, який відтворює рослинність минулого.

8. Встановіть відповідність між термінами та їх визначеннями.

1. Інтергляціали;

2. Еоплейстоцен;

3. Плейстоцен;

4. Гляціали.

а) передльодовикова епоха антропогену;

б) льодовикова епоха антропогену;

в) льодовикові періоди;

г) міжльодовиків'я.

9. Виберіть невірне твердження.

а) для території України схема періодизації антропогену розроблена М. Ф. Векличем;

б) антропологічну періодизацію історії первісного суспільства склав Морган.

в) за періодизацією С. П. Толстова первісна історія ділиться на три періоди: первісне стадо, первісна община, воєнна демократія;

г) Чарльз Дарвін розробив антропологічну періодизацію для території України.

10. Встановіть відповідність між історичними та археологічними епохами.

1. Праобщина (первісне стадо);

2. Ранньопервісна община;

3. Пізньопервісна община;

4. Епоха політогенезу.

а) неоліт, енеоліт;

б) обдувай, ашель, мустьє;

в) мустьє, пізній палеоліт, мезоліт;

г) енеоліт, бронзовий вік, ранній залізний вік.

Тема 2. Походження людини та суспільства

I рівень

1. Вкажіть найдавнішого представника викопних мавп?

а) "Homo habilis";

б) гібон;

в) проконсул;

г) шимпанзе.

2. В яку епоху з'являються проконсули?

а) епоха міоцену, близько 20 млн. р. тому;

б) в епоху палеоліту, близько 1 млн. р. тому;

в) в епоху мезоліту, близько 9–6 тис. р. до н. е.;

г) в епоху неоліту, близько 6–4 тис. р. до н. е.

3. Коли з'являються рамапітеки?

а) близько 2 млн. р. тому;

б) приблизно 20 млн. р. тому;

в) в епоху палеоліту, близько 1 млн. р. тому;

г) в епоху неоліту, близько 6–4 тис. до н. е.

4. Коли з'явилися австралопітеки?

а) приблизно 10 млн. р. тому;

б) близько 6-4 млн. р. тому

в) в епоху неоліту, близько 6–4 тис. до н. е.;

г) близько 1,5 млн. р. тому.

5. Австралопітек – це...

а) представник родини людських;

б) людина сучасного фізичного типу;

в) найбільш ранні представники родини Гомо (людини), котрі жили приблизно 2–5 млн. р. тому;

г) група найдавніших людей, які жили в Південно – Східній Азії.

6. Вкажіть, де було вперше знайдено кісткові рештки австралопітеків?

а) в печері Кіік – Коба;

б) на стоянці Королеве (Закарпаття);

в) територія Південної Африки;

г) в Південно – Східній Азії.

7. Коли з'являються дріопітеки?

а) 10–23 млн. р. тому;

б) 2,5 млн р. тому;

в) 5–4 млн. р. тому;

г) 1,5 млн. р. тому.

8. Вкажіть, коли найперше з'явилась людина?

а) 1,5 млн. р. тому;

б) 2 млн. р. тому;

в) 5 ст. до н. е.;

г) 2,5 млн р. тому.

9. Де найперше з'явилися “мавполюди”?

а) в Тихому океані;

б) на о. Ява;

в) на стоянці Нарікомате;

г) на Африканському континенті.

10. “Homo habilis” – це...

а) людина розумна;

б) дріопітек;

в) людина вміла;

г) людина прямостояча.

11. В якому році відбулась експедиція Річарда Лікі?

а) 2002 р.;

б) 1992 р.;

в) 1969 р.;

г) 1963 р.

12. Що знайшов Річард Лікі на стоянці Нарікомате III?

а) скелет собаки;

б) статую;

в) повний скелет хлопчика-підлітка;

г) побутові предмети.

13. Вкажіть період ашельської епохи?

а) 750 тис. р. тому;

б) 2 млн. р. тому;

в) 2,5 млн. р. тому – 200 тис р. тому;

г) 1,5 млн. – 150 тис. р. тому.

14. Вкажіть “прабатьківщину” людства?

а) території сучасної Румунії;

б) Південно-Східна Азія;

в) долина Неандерталь біля Дюссельдорфа;

г) Африканський континент.

15. Соціогенез – це...

а) одна із форм первісних релігій;

б) процес формування людського суспільства;

- в) процес формування сімейно – шлюбних відносин;
- г) сучасна геологічна епоха, що розпочалась приблизно 3 млн. р. тому.

16. Вкажіть найважливіші риси первісного суспільства?

- а) рівність всіх членів суспільства;
- б) колективний характер праці;
- в) низька продуктивність праці;
- г) всі відповіді правильні.

17. Які типи жител були домінуючими у первісних людей?

- а) лігвища;
- б) печери;
- в) нори;
- г) всі відповіді правильні.

18. Сім'я – це...

- а) інститут, який регулює відносини між подружжям, а також між батьками та дітьми;
- б) інститут, який формує відносини з тваринами;
- в) інститут, який формує погляди на життя;
- г) інститут, який встановлює правила поведінки.

19. Шлюб – це...

- а) інститут, який встановлює правила поведінки;
- б) інститут, який формує погляди на життя;
- в) інститут, який формує відносини з тваринами;
- г) інститут, який регулює статеві відносини між чоловіками та жінками.

20. Який тип сім'ї був домінуючим в людському суспільстві в первісну добу на ранньому етапі розвитку?

- а) гаремна сім'я;
- б) парна сім'я;
- в) патріархальна сім'я;
- г) матріархальна сім'я.

II рівень

1. Антропоморфози – це:

- а) індивідуальний розвиток людини;
- б) історичний розвиток приматів;
- в) морфологічні і фізіологічні перетворення мавпоподібних предків людини;
- г) немає правильної відповіді.

2. Робота Ф.Енгельса, в якій розкрита роль соціальних чинників в еволюції людини – це:

- а) “Походження людини і статевий відбір”;
- б) “Походження видів шляхом природного відбору”;
- в) “Роль праці в еволюції людини”;
- г) немає правильної відповіді.

3. Виберіть правильне твердження.

1. Розвиток трудової діяльності в процесі антропогенезу привів до посилення дії біологічних чинників і ослаблення соціальних.

2. Морфофізіологічні особливості людини не передаються по спадковості.

- а) тільки перше;
- б) тільки друге;
- в) вірні обидва;
- г) не вірні обидва твердження.

4. Для людини умілої була характерна галькова культура, оскільки ці люди зазвичай селилися в річкових долинах, де було багато гальки:

- а) так;
- б) ні.

5. Людина уміла відрізняється від австралопітеків:

- а) зовнішнім виглядом;
 - б) здатністю використовувати предмети як готові знаряддя праці;
 - в) здатністю виготовляти знаряддя праці;
 - г) немає правильної відповіді.
- 6.** У антропогенезі на сучасному етапі:
- а) соціальні чинники переважають над біологічними;
 - б) біологічні чинники переважають над соціальними;
 - в) дія біологічних і соціальних чинників урівноважилася;
 - г) біологічні чинники повністю втратили значення.
- 7.** У антропогенезі на ранніх стадіях розвитку:
- а) соціальні чинники переважали над біологічними;
 - б) біологічні чинники переважали над соціальними;
 - в) дія біологічних і соціальних чинників урівноважилася;
 - г) соціальні чинники не діяли.
- 8.** Атавізми – це:
- а) органи, що мають схожу будову і походження;
 - б) органи, що втратили в процесі еволюції своє значення;
 - в) волосяний покрив на обличчі людини, багатососковість;
 - г) немає правильної відповіді.
- 9.** Значення прямоходіння в процесі антропогенезу полягало в тому, що:
- а) мавпи дістали можливість збивати палицею високо підвішені фрукти або дотягуватися до них;
 - б) мавпи у пошуках здобичі могли стрибати на великі відстані;
 - в) розділилися функції рук і ніг, рука стала вільною;
 - г) крижі стали рухливішими, що полегшило народжування дітей.
- 10.** Яке із тверджень правильне:
1. Абстрактне мислення, членороздільна мова, здатність до колективної трудової діяльності розвиваються у людини в процесі онтогенезу.
 2. Для кроманьйонців були характерні зачатки мови у вигляді нечленороздільних звуків.
- а) тільки перше;
 - б) тільки друге;
 - в) вірні обидва;
 - г) не вірні обидва твердження.
- 11.** Більшість дослідників підтримують думку про існування двох основних типів верхньопалеолітичної людності у Європі в період завершення останньої льодовикової епохи. Яких?
- а) комб-капельський – шанселадський (західний);
 - б) оріньяцький;
 - в) костьонківський (східний);
 - г) перигору.
- 12.** Для еволюції організмів, крім зміни природного середовища, потрібні були ще:
- а) космічна радіація;
 - б) боротьба за існування; спадковість;
 - в) природний відбір; різноманітність географічного середовища;
 - г) груповий відбір; мутації зумовлені радіацією.
- 13.** Сучасна наука у процесі становлення та еволюції фізичного типу людини виділяє кілька етапів. Розмістіть їх у хронологічній послідовності:
- а) формування давніх людей (неандертальців);
 - б) ранній етап виділення людини з тваринного світу;
 - в) етап еволюції найдавніших гомінідів;
 - г) становлення людини сучасного фізичного типу.
- 14.** Хто в який час жив? Встановіть співвідношення.
1. 1–1,3 млн. р. тому;
 2. 2 млн. р. тому;
 3. 14–20 млн. р. тому;

4. 5–8 млн. р. тому.

- а) людина прямоходяча (*Homo erectus*);
- б) австралопітек;
- в) людина уміла (*Homo habilis*);
- г) рамапітек.

15. Знайдіть відповідність між типом та місцем відкриття решток.

- 1. Людина уміла (*Homo habilis*);
- 2. Неандерталець (*Homo neanderthalensis*);
- 3. Австралопітек;
- 4. Кроманьйонець.

- а) відкриття решток відбулося у 1924 р. Його автором був Раймонд Дарт;
- б) відкритий у долині Везер (Франція) в 1864 р.;
- в) у 1960 р. Мері і Люїс Лікі знайшли рештки;
- г) в долині Неандерталь, поблизу м. Дюссельдорфа вперше знайшли рештки у 1856 р.

16. Рід австралопітек підрозділяють на кілька видів. Незважаючи на відмінності, всі види об'єднуються за певними спільними ознаками. Якими?

- а) їхнім ареалом проживання були савани;
- б) вони мали великі кутні зуби та відносно малі ікла;
- в) постійно пересувалися на двох ногах;
- г) їхній мозок зріс у розмірах та став складнішим за структурою порівняно з попередніми видами.

17. Найпростіші форми вірувань повсюдно виникають в період повного заміщення (1)... приблизно (2)...

- 1. а) рамапітеків австралопітеками;
 - б) неандертальців кроманьйонцями;
 - в) людини умілої людиною прямоходячою;
 - г) дріопітеків рамапітеками.
- 2. а) 8–14 млн. р. тому;
 - б) 2–5 млн. р. тому;
 - в) 1,3–2 млн. р. тому;
 - г) 40–30 тис. р. тому.

18. Встановіть співвідношення між термінами та їх визначеннями:

- 1. Анімізм;
 - 2. Фетишизм;
 - 3. Антропогенез;
 - 4. Соціогенез.
- а) віра в надприродні якості деяких неодухотворених предметів – печер, каменів, дерев, знарядь;
 - б) процес формування людського суспільства;
 - в) віра в надприродні істоти, що знаходяться в якомусь тілі чи предметі – душі, або окремі духи, що існують незалежно від людини;
 - г) процес виникнення і формування людини в процесі еволюції, пов'язаний з розвитком її трудової діяльності, свідомості, членороздільної мови, а також із розвитком первісних форм суспільства.

19. Які центри первинного землеробства виділив М. Вавилов?

- а) східносередземноморський чи передньоазійський;
- б) південно-східноазіатський регіон;
- в) американський;
- г) африканський.

20. Образотворче мистецтво періоду палеоліту поділено на чотири хронологічні стадії чи стилі. Знайдіть відповідність культурі та її характеристики:

- 1. Оріньяцька культура (32–26 тис. р. до н. е.);
- 2. Граветська культура (26–18 тис. р. до н. е.);
- 3. Солотрейська культура (18–12 тис. р. до н. е.);
- 4. Медленська культура (12–10 тис. р. до н. е.).

а) рисунки контурні, виконані потрійними хвилястими лініями (“макарони”). Такі зображення виявлені в печерах Гаргас і Пер нон Пер у Франції;

б) характерні недосконалі фігури тварин і жіночі знаки, виконані контурними гравірованими лініями. Найяскравіші приклади – зображення в печері Ля Ферассі і в Гроті Кастане у Франції;
в) характерний рисунками як реалістичними, так і дуже схематичними, експресивними і статичними. Як приклад, численні фрески в печері Альтаміра в Іспанії;
г) характерні багатоклірні фрески в печерах Європи. Численні поліхромні реалістичні малюнки звірів з прорисовкою деталей. Тварини часто зображені групами і в динаміці. Найславетнішою є печера Ляско у Франції.

III рівень

1. Об'єднайте поняття та прізвище вченого, що його запровадив:

1. Біосфера;
 2. “Біогеохімія” (праця);
 3. Ноосфера;
 4. Зона життя.
- а) Ж. Б. Ламарк
 - б) Е. Зюс
 - в) В. Вернадський
 - г) Е. Леруа

2. Розташуйте в хронологічній послідовності еволюцію первісної людини:

- а) неандерталець;
- б) кроманьйонець;
- в) австралопітек;
- г) людина вміла.

3. Об'єднайте вчених та їх праці:

1. Томас Гекслі;
 2. Карл Ліней;
 3. Ернест Геккель;
 4. Едвард Тайсон.
- а) “Орангутан, або *Homosilvestris*, або анатомія пігмея в порівнянні з анатомією мавп і людини”;
 - б) “Про місце людини в ряді органічних істот”;
 - в) “Системи природи”;
 - г) “Натуральна історія світобудови”.

4. Коли вийшла у світ праця Ч. Дарвіна “Походження видів шляхом природного добору або збереження обраних рас у боротьбі за життя”?

- а) листопад 1859 р.;
- б) жовтень 1858 р.;
- в) листопад 1858 р.;
- г) жовтень 1859 р.

5. Основним фактором еволюції за Дарвіном є:

- а) статевий відбір;
- б) фізіологічний розвиток;
- в) мінливість;
- г) спадковість.

6. Що таке “гомінідна тріада”?

- а) прямоходіння (біпедія);
- б) розвинена кисть;
- в) великий високорозвинений мозок;
- г) мова і звуки.

7. Розташуйте у хронологічній послідовності представників роду *Homo*.

- а) *H. Habilis*;
- б) *H. Sapiens*;
- в) *H. erectus*;
- г) *H. Neanderthalensis*.

8. Об'єднайте поняття та їх дефініцію.

1. Антропогенез;
2. Соціогенез;
3. Гомініди;
4. Дріопітеки.

а) походження і розвиток свідомості, особистості, міжособистісних відносин, зумовлені особливостями соціалізації в різних культурах і суспільно-економічних формаціях;
б) походження і розвиток усіх видів роду Люди (Номо), розглянуті в біологічному (біологічна еволюція людини), психічному і соціокультурному плані;
в) викопні людиноподібні мавпи, котрі жили приблизно 10 – 23 млн. років тому;
г) представники родини людських. родина ряду приматів, включає як викопних (пітекантропа, неандертальця), так і сучасних людей.

9. Виберіть основні критерії трудової теорії Ф. Енгельса:

- а) праця створила саму людину;
- б) свідомій трудовій діяльності передувала умовно рефлекторна, твариноподібна;
- в) основну роль у становленні людини відіграли соціальні та суспільні чинники;
- г) біологічна еволюція (гомінідна тріада).

10. Встановіть відповідність між найближчими предками людини та їх ареалом поширення:

1. Дріопітек;
 2. Рамапітек;
 3. Австралопітек.
- а) Південно–Східна Африка;
 - б) Західна Європа, Азія, Африка;
 - в) Олдовайські гори.

11. Встановіть відповідність між представниками роду Номо та ареалом їх поширення.

1. *H. habilis*;
 2. *H. erectus*;
 3. *H. neanderthalensis*;
 4. *H. sapiens*.
- а) Африка, Азія;
 - б) Африка;
 - в) Повсюдно;
 - г) Європа, Західна Азія.

12. Визначте біологічні чинники антропогенезу:

- а) використання і підтримка вогню;
- б) спадкова мінливість;
- в) природний добір;
- г) членороздільна мова;

13. Органи, що доводять походження людини від тварин – це:

- а) рудименти;
- б) атавізми;
- в) гомологічні органи;
- г) аналогічні органи;

14. Об'єднайте поняття та їх дефініцію.

1. Анімізм;
2. Фетишизм;
3. Тотемізм;
4. Магія.

а) сукупність прийомів і обрядів, що здійснюються з метою вплинути надприродним шляхом на явища природи, тварин або людину;
б) віра у містичний зв'язок, тобто “кровну” спорідненість певного роду, племені з якимось видом тварин чи рослин;

в) одна із ранніх форм релігійних вірувань, поклоніння предметам неживої природи – фетишам, які нібито наділені чудодійною силою;

г) віра в існування душі і духів, які керують матеріальним світом.

15. Книга Ч. Дарвіна, що пояснює походження людини від тварин – це:

а) “Походження видів шляхом природного відбору”;

б) “Зміна домашніх тварин і культурних рослин”;

в) “Походження людини і статевий відбір”;

г) “Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину”.

Тема 3. Первісна община.

I рівень

1. Вкажіть час формування неантропа.

а) 45–50 тис. р. тому;

б) 20–25 тис. р. тому;

в) 35–40 тис. р. тому;

г) 1 млн. р. тому.

2. Де вперше з'явився неантроп?

а) Північно-Східна Африка, Передня Азія, Південно – Східна Європа;

б) Північно-Східна Африка, Північна Америка, Південна Австралія;

в) Західна Європа, Східна Європа, Центральна Африка;

г) Західна Європа, Передня Азія, Південно – Східна Європа.

3. Вкажіть прізвище вченого, який запропонував гіпотезу моноцентризму.

а) Г. Чайлд;

б) Я. Рогинський;

в) В. П'ятаков;

г) Дж. Лінч.

4. Вкажіть приблизні роки, коли вперше було знайдено залишки неантропа.

а) 70-ті рр. XIX ст.;

б) 60-ті рр. XIX ст.;

в) 40-ві рр. XIX ст.;

г) 20-ті рр. XX ст.

5. У якій країні знаходиться первісна стоянка Афонтова гора?

а) Україна;

б) Китай;

в) Сінгапур;

г) Росія.

6. Скільки морфологічних варіантів виділяють антропологи серед європейських неантропів?

а) 2;

б) 3;

в) 5;

г) 6.

7. Заселення Америки відбулось через ...

а) Гіблартарську протоку;

б) Тихий океан;

в) Берінгову протоку;

г) Панамський канал.

8. Марколіти – це...

а) великі знаряддя праці;

б) дрібні вкладиші;

в) металеві знаряддя праці;

г) рештки тварин.

9. Основною ознакою родової організації первісної общин є:

а) екзогамія;

- б) ендогамія;
- в) полігамія;
- г) моногамія.

10. Вкажіть період, до якого відносяться найдавніші сліди людської діяльності в Австралії.

- а) 40–50 тис. р. тому;
- б) 30–12 тис. р. тому;
- в) 25–18 тис. р. тому;
- г) 35–30 тис. р. тому.

11. Вкажіть, який учений вперше наприкінці 1930-х рр. обґрунтував гіпотезу поліцентризму (виникнення людини в кількох місцях)?

- а) Л. Шотт;
- б) Ф. Вейденрейх;
- в) П. Ендрюс;
- г) Я. Рогинський.

12. Залежно від місця оселення, сім'ї поділялись на:

- а) Патрилокальні, матрилокальні;
- б) патрилінійні, матрилінійні;
- в) патрилокальні, патрилінійні;
- г) матрилокальні, матрилінійні.

13. З кількох осіб складалася ранньо – мезолітична первісна община?

- а) 10–8 осіб;
- б) 40–50 осіб;
- в) 20–25 осіб;
- г) 1–8 осіб.

14. Основними заняттями первісних людей до “неолітичної революції” були ...

- а) збиральництво та тваринництво;
- б) землеробство та мисливство;
- в) мисливство та збиральництво;
- г) мисливство та рибальство.

15. З якого віку підлітки проходили обряд ініціації?

- а) 11–12 років;
- б) 14 –15 років;
- в) 16 –17 років;
- г) 19–20 років.

16. У який період було приручено собаку?

- а) неоліт;
- б) пізній палеоліт;
- в) мезоліт;
- г) ранній палеоліт.

17. Коли почали використовувати лук та стріли?

- а) неоліт;
- б) енеоліт;
- в) мезоліт;
- г) палеоліт.

18. Найдавнішим осередком виникнення відтворюючого господарства був..

- а) Південно – Східноазіатський регіон;
- б) Східноазіатський регіон;
- в) Північноафриканський регіон;
- г) Східносередземноморський (середньоазіатський) регіон.

19. Хто ввів у науковий обіг термін “неолітична революція”?

- а) Г. Чайлд;
- б) Е. Ліч;
- в) Дж. Меллард;
- г) Р. Брейдвуд.

20. Висічені зображення на кам'яній основі – це..

- а) піктограма;
- б) лінідж;
- в) петрогліфи;
- г) кувада.

II рівень

1. Вкажіть основні осередки виникнення землеробства.

- а) Центральна Азія та Середземномор'я;
- б) Південна Африка та Близький Схід;
- в) Центральна Америка та Північна Європа;
- г) Близький Схід, Середземномор'я та Центральна Америка.

2. Де сформувався давньосередземноморський тип господарювання за теорією Г. Ф. Дебеца?

- а) Східна Азія та Африка;
- б) Північна Європа та Африка;
- в) Передня азія та Закавказзя;
- г) Північна Африка.

3. Які основні осередки походження неантропа виділяв відомий американський антрополог А. Тома?

- а) західний;
- б) східний;
- в) південно - східний;
- г) північний.

4. Які західноєвропейські дослідники розвинули гіпотезу моноцентризму?

- а) В. Стерлінг, Г. Хендерсон, В. Сплінг;
- б) П. Ендрюс, Г. Брейер, Я. Шотт;
- в) Д. Дідро, Ш. Монтеск'є, Ф. Бах.
- г) В. Стерлінг, Ш. Монтеск'є, Ф. Бах.

5. Встановить співвідношення між первісними релігіями та їхніми визначеннями:

- 1. Фетишизм;
- 2. Тотемізм;
- 3. Анімізм;
- 4. Магія.

- а) віра в надприродний зв'язок та кровноспорідненість роду з якимось видом тварин;
- б) віра в можливість впливати на життя за допомогою магічних дій або заклинань;
- в) віра в існування душі і духів, які можуть негативно чи позитивно впливати на природу і саму людину;
- г) віра в надприродні властивості певних предметів.

6. Назвіть основні форми відтворюючого господарства?

- а) Землеробство;
- б) рибальство;
- в) збиральництво;
- г) скотарство.

7. Основним виробничим осередком раннього мезолітичного суспільства була невелика первісна община, яка складалась з ...

- а) до 20 осіб;
- б) до 25 осіб;
- в) до 35 осіб;
- г) до 10 осіб.

8. Середня тривалість життя в общині становила...

- а) 25 років;
- б) 35 років;

в) 45 років;

г) 20 років.

9. Найдавнішими стоянками первісних людей в Україні були:

а) Королеве;

б) Морзак – Коба;

в) Кам'яна могила;

г) Ляско.

10. Які речі виконували функції первісних грошей?

а) черепашки;

б) собачі зуби;

в) браслети;

г) пташине пір'я;

11. За формою та розміром житла пізнього палеоліту можна поділити на такі типи:

а) квадратні, довгі, каркасні;

б) округлі, довгі та “житлові площадки”;

в) округлі та “житлові площадки”;

г) квадратні, каркасні та “житлові площадки”.

12. Приблизна чисельність населення земної кулі у верхньому палеоліті становила:

а) 3 млн. людей;

б) 10 млн. людей;

в) 15 млн. людей;

г) 20 млн. людей.

13. На думку Е. Ліча джерелами виникнення поняття “часу” у первісних людей були:

а) ритмічне повторювання чогось;

б) послідовність явищ та подій;

в) тривалість будь-чого;

г) неповторювальні одноразові явища.

14. Назвіть гіпотези походження неантропів.

а) моноцентризм;

б) поліцентризм;

в) дицентризм;

г) децентризм.

15. Вкажіть основні морфологічні ознаки неандертальців.

а) сплюснута, висока черепна коробка;

б) широкий ніс;

в) вузький ніс;

г) витягнута, низька черепна коробка.

16. Скільки людей потребувало полювання на великих тварин?

а) 7;

б) 5;

в) 10;

г) 15;

17. Більшість сучасних дослідників пов'язують формування основних рас людства з:

а) певними групами палеоантропів;

б) певними групами австралопітеків;

в) певними групами архантропів;

г) певними групами неандертальців.

18. У якому тисячолітті в Палестині землеробство та скотарство стали формами життєзабезпечуючого господарства?

а) 2 тис. до н. е.;

б) 7 тис. до н. е.;

в) 8 тис. до н. е.;

г) 9 тис. до н. е.

19. Визначте, що лежало в основі господарської діяльності пізньопервісної общини.

- а) кооперація праці;
- б) економічна залежність;
- в) статевий поділ праці;
- г) рабська праця.

20. Які фактори сприяли інтенсифікації обміну?

- а) міжобщинний поділ праці;
- б) ізоляція общин;
- в) поява “первісних грошей”;
- г) винайдення лука та стріл.

III рівень

1. Встановіть відповідність між термінами та їх визначеннями:

- 1. Екзогамія;
- 2. Ендогамія;
- 3. Полігамія;
- 4. Ініціація.

- а) обряд посвячення молоді у дорослі;
- б) звичай, за яким шлюбні стосунки дозволені в межах однієї групи;
- в) заборона шлюбних відносин в межах одного роду чи фратрії;
- г) статеві відносини, які базуються на використанні багатьох партнерів для задоволення своїх сексуальних потреб.

2. Коли відбувся завершальний процес становлення людини сучасного фізичного типу?

- а) 100–150 тис. р. тому;
- б) 30–40 тис. р. тому;
- в) 130 тис. р. тому;
- г) 500 тис. р. тому.

3. Вкажіть характерні особливості пізньопервісної общини.

- а) в економіці виникає відтворююче господарство;
- б) демографічна революція;
- в) формуються основні центри землеробства і скотарства;
- г) винайдення лука і стріл.

4. Назвіть основні осередки виникнення відтворюючого господарства на території Азії.

- а) східносередземноморський;
- б) гвінейсько-камерунський;
- в) південно-східноазіатський;
- г) східноазіатський.

5. Назвіть основні форми світогляду первісних людей.

- а) тотемізм;
- б) магія;
- в) анімізм;
- г) фетишизм;
- д) зороастризм;
- е) іудаїзм.

6. Виберіть правильні твердження.

- а) матрилокальність – це поселення подружжя в будинку чоловіка;
- б) доместикація – це процес одомашнення диких тварин;
- в) кроскузенний шлюб – шлюб із дочкою брата матері або дочкою сестри батька;
- г) полігінія – це рідка форма полігамії, за якої жінка перебуває в декількох шлюбних союзах з різними чоловіками.

7. Виберіть правильні твердження.

- а) макроліти – це дрібні вкладиші.
- б) техніка пікетажу – техніка обробки каменю шляхом чисельних ударів по його поверхні.
- в) овачира – це довгий багатокамерний дім, будинок - община.
- г) піктограма – це умовний малюнок із зображенням певних дій, подій.

8.Що вплинуло на формування людини сучасного фізичного типу?

- а) клімат;
- б) раціон харчування;
- в) праця;
- г) перехід до відтворюючого господарства.

9.Назвіть представників теорії моноцентризму.

- а) Я. Рогинський ;
- б) П. Ендрюс;
- в) Г . Брейєр;
- г) Ф. Вейденрейх.

10.Назвіть основні осередки сапієнтації, які виділив А. Томас.

- а) європеоїдно-негроїдний;
- б) негроїдний;
- в) монголоїдний;
- г) еддо –айпоїдний;

11.Визначте, які знаряддя праці були характерними для ранньопервісної общини.

- а) різець,
- б) кістяні голки.
- в) клиноподібні знаряддя;
- г) молотоподібні знаряддя.

12.Визначте регіони, де вперше з'явився неоантроп.

- а) Північно – Східна Африка;
- б) Передня Азія;
- в) Південно – Східна Європа;
- г) Західна Європа.

13. Своєрідним осередком первинного приручення бика, свині та коня стали:

- а) Балкани;
- б) Північне Причорномор'я;
- в) Північна Африка;
- г) Південна Австралія.

14.Назвіть основні центри образотворчого мистецтва палеолітичної доби на території України:

- а) Мізин;
- б) Добранічівка;
- в) Горлівка;
- г) Кам'яна Могила.

15.У розвитку палеолітичного мистецтва розрізняють хронологічні стилі, виберіть правильні

- а) 32–27 тис. р. тому – нечисленні зображення голів або передніх частин тварин у техніці гравірування;
- б) 16–10 тис. р. тому – розквіт палеолітичного мистецтва;
- в) 10–7 тис. р. тому – занепад мистецтва;
- г) 27–18 тис. р. тому – поступове відродження мистецтва.

Тема 4. Розклад первісного суспільства: епоха політогенезу

І рівень

1. Якими історичними джерелами найбільше забезпечена епоха палеометалу?

- а) археологічним;
- б) лінгвістичними;
- в) усними;
- г) писемними.

2. Хто з дослідників є прихильником концепції, за якою процес формування політичної влади і державності є наслідком розвитку потестарної організації?

- а) Г. Чайлд;

- б) О. М. Хазанов;
- в) Г. Спенсер;
- г) Л. І. Мечников.

3. Хто з дослідників є прихильником концепції, за якою процес загибелі первісного суспільства розглядається як закономірний наслідок дальшого розвитку виробництва, виникнення приватної власності, майнового розшарування та класоутворення?

- а) Г. Спенсер;
- б) М. Фрід;
- в) Е. Сервіс;
- г) Е. Дюркгейм.

4. Хто з вчених вважав, що основним фактором становлення цивілізацій було природне середовище?

- а) Е. Сервіс;
- б) Е. Дюркгейм;
- в) Г. Чайлд;
- г) Л. І. Мечников.

5. Хто з дослідників пов'язував виникнення держави з суто історичними подіями, або ідеологічними уявленнями?

- а) Дж. Фрезер;
- б) Г. Чайлд;
- в) Е. Хантінгтон;
- г) Г. Спенсер.

6. Який основний тип господарства був у стародавніх цивілізацій?

- а) землеробсько-скотарський;
- б) скотарський;
- в) іригаційне землеробство;
- г) фермерський.

7. Від чого дістали назву найдавніші землеробські системи?

- а) від основних знарядь обробки ґрунту;
- б) місцевостей де були найбільш поширені;
- в) кліматичних особливостей;
- г) природних особливостей.

8. Де вперше була застосована орна система землеробства?

- а) в Месопотамії;
- б) в долині р. Ніл;
- в) на Півдні України;
- г) не з'ясовано.

9. В якому тисячолітті вперше була застосована система рільництва на території України?

- а) I тис. до н. е.;
- б) IV тис. до н. е.;
- в) VI тис. до н. е.;
- г) VIII тис. до н. е.

10. Назвіть основний ареал становлення козівництва в Європі?

- а) Піренейський півострів;
- б) Балкани;
- в) чорноморсько-каспійські степові простори;
- г) Центральна Європа;

11. Яку з тварин вперше приручили в Південні Америці?

- а) коня;
- б) альпака;
- в) свиню;
- г) дикобраза коенду.

12. Назвіть основну форму експлуатації в первісному суспільстві?

- а) рабство;

- б) феодална залежність;
- в) панщина;
- г) редистрибуція.

13. Що таке редистрибуція?

- а) розподіл надлишкового продукту;
- б) форма залежності в первісному суспільстві;
- в) особливий вид загінного скотарства;
- г) один з видів полювання.

14. В наслідок чого виникло данництво, як вид експлуатації?

- а) швидкого розвитку ремесла;
- б) зміни сімейних відносин;
- в) загарбницьких воєн;
- г) нестачі продуктів харчування.

15. Чи погоджуєтесь ви з твердженням: “На ранніх етапах становлення військової організації функції ватажка міг виконувати жрець” ?

- а) так;
- б) ні.

16. Чи погоджуєтесь ви з твердженням “Дослідники виділяють три головних напрямки політогенезу: військовий, аристократичний і плутократичний”?

- а) так;
- б) ні.

17. Чи погоджуєтесь ви з твердженням “Аристократичний шлях політогенезу передбачає концентрацію ідеологічної влади в руках рядових членів общини”?

- а) так;
- б) ні.

18. Сакральна влада – це ...?

- а) коли правитель є військовим лідером;
- б) коли правитель є цивільним лідером;
- в) коли правитель є духовним лідером;
- г) коли правитель є цивільним, військовим і духовним лідером.

19. Бігмен – це...?

- а) найбільша людина в общині;
- б) найсильніша людина в общині;
- в) найавторитетніша людина в общині;
- г) найменша людина в общині.

20. На яких територіях був найбільш поширений плутократичний тип становлення політично влади?

- а) Центральна Європа;
- б) Південна Америка;
- в) Океанія та Південно-Східна Азія;
- г) Південно-Західна Африка.

II рівень

1. Однією з пріоритетних в історичній науці, особливо актуальною в наш час є проблема...

- а) походження людини та суспільства;
- б) еволюції первісної общини;
- в) занепаду первісного суспільства і формування на його уламках цивілізацій;
- г) індійського походу Александра Македонського.

2. Встановіть відповідність між групами вчених та поглядами, які вони висловлюють:

1. Л. І. Мечников, Е. Хантінгтон;
2. Л. Гумплович, Р. Лоун, Р. Кайнеро;
3. Дж. Фрезер, Дж. Джоунс.

- а) вважали, що становлення державної влади і управління на початковому етапі здебільшого пов'язувалося з сакралізацією особи лідерів: ватажків, старійшин, чаклунів тощо;

б) пов'язували виникнення держави з суто історичними подіями або ідеологічними уявленнями;
в) вважали, що основним фактором становлення цивілізацій було природне середовище. На їхню думку цивілізації виникали там, де були сприятливіші умови для всебічного розвитку людства

3. Археологічні матеріали (наявність на поселеннях посуду для зберігання і обробки молока й, насамперед, цідильників для виготовлення сиру) свідчать про інтенсивне поширення молочного тваринництва вже в V тис. до н. е. в таких регіонах:

- а) Європа.
- б) Південна Африка.
- в) Північна Америка.
- г) Західна Азія.

4. Встановіть відповідність між “транспортними” тваринами та регіонами їх доместикації.

- 1. Кінь;
- 2. Лама;
- 3. Верблюди.
- а) Аравійський півострів;
- б) Північнопричорноморські степи;
- в) Південна Америка.

5. На сьогодні більшість дослідників визнають, що основним ареалом становлення кочівництва в Європі були:

- а) Чорноморські степи;
- б) територія Балкан;
- в) Прикаспійські степи;
- г) Прибалтика.

6. Найдавнішими центрами першого кування міді, а в подальшому міді- і бронзоливарного виробництва, були:

- а) Південно-Східна Азія;
- б) Закавказзя;
- в) Балкано-Карпатський регіон;
- г) Північна Африка.

7. Що могло виконувати роль грошей в період розпаду та занепаду первісного суспільства?

- а) металеві вироби;
- б) прикраси;
- в) худоба;
- г) шкіри тварин.

8. К. Поланьї запропонував для аналізу певних стадій суспільного розвитку поняття

- а) реципрокація;
- б) егалітаризм;
- в) ре дистрибуція;
- г) данництво.

9. Первісна приватна власність нагромаджувалась у вигляді:

- а) харчових продуктів;
- б) ремісничих виробів;
- в) нерухомості;
- г) рабів.

10. Серед ранніх видів експлуатації виділяють:

- а) позаекономічний примус;
- б) між общинну;
- в) таку, що базується на “свободі совісті”;
- г) внутрішньообщинну.

11. І чоловічі, і жіночі таємні союзи існували в таких регіонах:

- а) Скандинавія;
- б) Меланезія;
- в) Причорномор'я;
- г) Мікронезія.

12. Вкажіть шляхи інституалізації влади:

- а) аристократичний;
- б) військовий;
- в) виборний;
- г) плутократичний.

13. Які види общин були притаманні епосі політогенезу?

- а) регіональна;
- б) сімейна;
- в) первісна сусідська;
- г) патріархальна.

14. Впорядкуванню астрономічних і календарних знань сприяли:

- а) розвиток землеробства;
- б) метеоритні потоки;
- в) потреба точного передбачення часу початку польових робіт;
- г) виникнення сезонних свят.

15. Встановіть відповідність між термінами та їх значеннями:

- 1. Екзогамія;
- 2. Патрилокальність;
- 3. Ендогамія;
- 4. Матрілокальність.
- е) заборона укладення шлюбів поза межами певної соціальної групи;
- є) тип сім'ї за якого подружжя проживає в роді батьків дружини;
- ж) тип сім'ї в якому подружжя проживає в роді чоловіка;
- з) заборона укладання шлюбів в межах певної соціальної групи.

16. Встановіть відповідність між термінами та шляхами інституалізації влади, яких вони стосуються:

- 1. Бігмен;
- 2. Військова ієрархія;
- 3. Родоплемінна верхівка;
- 4. Деспотія.
- а) зайве;
- б) аристократичний шлях;
- в) плутократичний шлях;
- г) військовий шлях.

17. Заповніть пропуски:

“Більш-менш визнаною вважається така схема послідовного проходження процесу становлення рільництва: на початковому етапі в землеробстві були запроваджені...(1), які приводилися в дію...(2); на наступному етапі (1)замінило ...(3), а (2) — ...(4).”

- а) зусиллями лише самої людини;
- б) рало;
- в) ручні борозенні знаряддя;
- г) тяглова худоба.

18. Заповніть пропуски:

“Як правило, перші скотарські системи базувалися на придомному утриманні...(1). Удень ...(1) відпускали на...(2), під наглядом ...(3), а вночі утримували в ...(4).”

- а) пастушків;
- б) вільний випас;
- в) селищах;
- г) домашніх тварин.

19. Визначте дві форми обміну ,що були характерними на ранніх етапах розвитку людства.

- а) дарообмін;
- б)торгівля;
- в) обмін продукцією між общинами з різними напрямками господарства;
- г)данництво.

20. Заповніть пропуски:

“Аристократичний шлях політогенезу передбачає також концентрацію ... (1) в руках ... (2). Особливого значення набула сакралізація влади ... (3). Він був єдиним... (4): цивільним, військовим і духовним”.

- а) общинно-родової аристократії;
- б) верховним правителем;
- в) ідеологічної влади;
- г) вождя.

III рівень

1. З наведених нижче понять виберіть вірне:

- а) політогенез це – процес формування людського суспільства;
- б) політогенез це – процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини;
- в) політогенез це – процес визначення місця та ролі людини у суспільстві;
- г) політогенез це – процес зародження та становлення держави у первісному суспільстві.

2. Серед наведених нижче регіонів виберіть ті, де зародились перші держави:

- а) Північна Африка та Месопотамія;
- б) Мала Азія;
- в) Балканський півострів;
- г) Південно-Східна Азія.

3. Виберіть вірні твердження.

- а) нова форма обміну – економічний обмін – з'являється в бронзовому віці;
- б) як первісні гроші могли застосовуватися різні речі в залежності від обсягу вкладеної у них праці або ж їх екзотичності та рідкості;
- в) додатковий продукт поступово трансформувалася у надлишковий продукт;
- г) виникнення приватної власності стало основною передумовою розкладу первісного суспільства.

4. Нижче наведено дві концепції теорії політогенезу. Встановіть відповідність між концепціями та їх прихильниками:

- 1. Процес формування влади і державності – це лише наслідок подальшого розвитку потестарної організації – системи влади та управління первісного суспільства, тобто формування держави штучно відокремлюється від інших процесів розвитку суспільства які супроводжували і зумовлювали напрям та механізми встановлення політичної влади.
- 2. Процес переходу від первісного суспільства до державності це закономірність подальшого розвитку виробництва, виникнення приватної власності, майнового розшарування і класоутворення.

- а) Г. Чайлд, Л. Е. Куббель, А. І. Першиц, О. М. Хазанов ;
- б) Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Е. Сервіс, П. Скалник.

5. Встановіть відповідність між формами експлуатації та їх визначеннями:

- 1. Реципрокація;
 - 2. Рабство;
 - 3. Данництво;
 - 4. Редистрибуція.
- а) примусова праця одних людей на інших внаслідок боргів або потрапляння в полон з можливістю подальшого звільнення;
 - б) обмін матеріальними благами та послугами між різними суспільними групами;
 - в) розподіл тільки надлишкового продукту від безпосередніх виробників до верхівки соціуму, а від них до неспроможних або незаможних членів суспільства;
 - г) поширений тип експлуатації який передбачав примусове відчуження надлишків продукту одними соціальними групами в інших.

6. Серед поданих нижче понять виберіть не притаманні для процесу політогенезу:

- а) антропогенез;
- б) данництво;
- в) ремесло;

г) фратрія.

7. Серед поданих нижче понять виберіть притаманні для процесу політогенезу:

- а) держава;
- б) кроманьйонець;
- в) рабство;
- г) мезоліт.

8. Розставте у хронологічному порядку поняття:

- а) данництво;
- б) держава;
- в) рабство;
- г) майнове розшарування;

Відповідь: г), б), а), в).

9. Визначте правильну послідовність понять:

- а) держава;
- б) рід;
- в) плем'я;
- г) фратрія.

10. Яке з поданих понять не притаманне процесу політогенезу?

- а) австралопітек;
- б) деспотія;
- в) данництво;
- г) неолітична революція.

11. Встановіть відповідність між термінами та їх визначеннями:

1. Редистрибуція;
2. Реципрокація;
3. Данництво;
4. Рабство.

а) система експлуатації, яка виникає в первісному суспільстві з появою надлишкового продукту;

б) в егалітарних суспільствах розподіл продуктів по горизонталі;

в) в ранжованих суспільствах розподіл продуктів по вертикалі;

г) вид експлуатації, який виник в епоху занепаду і розкладу первісного суспільства; при ньому додатковий продукт вилучався не в окремої особи, а в колективу.

12. Виберіть невірні твердження.

а) процес подальшого розвитку скотарства в епоху первісного суспільства пов'язаний із становленням кочівництва;

б) перші скотарські системи базувалися на придомному утриманні домашніх тварин;

в) садівництво відноситься до привласнюючого господарства;

г) "еволюцією вторинних продуктів" вчені називають впровадження рільництва.

13. Серед наведених нижче напрямів становлення політогенезу виберіть вірні:

- а) Військовий шлях;
- б) Аристократичний шлях;
- в) Плутократичний шлях;
- г) Сакральний шлях,

14. Для становлення держави на початковому рівні характерні:

- а) поява відтворюючої економіки;
- б) винайдення металів;
- в) налагодження обміну;
- г) поява приватної власності та експлуатації.

15. Серед наведених нижче понять виберіть характерні для політогенезу;

- а) іригаційне господарство;
- б) кочівництво;
- в) енеоліт;
- г) бронза.

ПЕРЕЛІК КОНТРОЛЬНИХ ПИТАНЬ

1. Предмет та значення первісної історії.
2. Джерела первісної історії.
3. Історіографія первісної історії.
4. Хронологія та періодизація первісної історії.
5. Теорії виникнення людини сучасного фізичного типу.
6. Виникнення праяряддевої діяльності. Стадо ранніх передлюдей.
7. Виникнення виробничої діяльності. Стадо пізніх передлюдей.
8. Рушійні сили антропосоціогенезу.
9. Основні етапи антропосоціогенезу.
10. Стадія австралопітека в процесі антропогенезу.
11. Стадія архантропів в процесі антропогенезу.
12. Стадія неандертальців в процесі антропогенезу.
13. Завершальна стадія антропогенезу. Неоантропи.
14. Проблеми походження людських рас та її методологічне значення.
15. Великі й малі раси, контактні расові групи.
16. Теорії походження людських рас.
17. Сутність та джерела вивчення соціогенезу.
18. Праобщина.
19. Раннє привласнююче господарство та знаряддя праці олдувайської й ашельської епохи палеоліту.
20. Роль мисливства в розвитку праобщини.
21. Статеві-сімейні стосунки в праобщині. Зародження дуальної екзогамії та груповий шлюб.
22. Виникнення мислення та мови.
23. Зародження ідеологічних уявлень та мистецтва.
24. Проблема формування людей сучасного біологічного типу.
25. Епоха архантропів – початкова стадія становлення людського суспільства.
26. Територіальне розширення ойкумени в верхньому палеоліті.
27. Виникнення первісної общини. Перехід до пізнього палеоліту.
28. Рід і община в історії первісного суспільства.
29. Ранньопервісна община.
30. Господарська діяльність ранньопервісної общини.
31. Житла, побут та поселення ранньопервісних общин.
32. Суспільні та соціально-економічні відносини в ранньопервісній общині.
33. Шлюб та сім'я в ранньопервісній общині.
34. Парна сім'я та її характерні риси.
35. Родоплемінна організація та організація влади в ранньопервісній общині.
36. Духовна культура ранньопервісної общини.
37. Криза мисливства та перспективи привласнюючого господарства в неоліті.
38. “Неолітична революція” та її наслідки.
39. Основні осередки виникнення та розвитку відтворюючого господарства.
40. Перші землероби та скотарі на території України.
41. Пізньопервісна община: становлення та розвиток.
42. Основні риси племінної організації землеробів і скотарів.
43. Господарство і матеріальна культура ранніх землеробів-скотарів періоду пізньопервісної общини.
44. Господарство і матеріальна культура розвинених рибалок і мисливців періоду пізньопервісної общини.
45. Суспільний поділ праці в пізньопервісній общині.
46. Виникнення надлишкового продукту та зміни у відносинах власності.

47. Шлюб та сім'я в пізньопервісній общині.
48. Взаємини родичів та особливості соціалізації в пізньопервісній общині.
49. Організація влади, управління та соціального контролю в пізньопервісній общині. Між общинні відносини.
50. Духовна культура пізньопервісної общини.
51. Головні передумови політогенезу.
52. Впровадження у виробництво металу та його наслідки.
53. Археологічні культури бронзового та раннього залізного віку.
54. Подальший розвиток відтворюючого господарства в епоху палеометалу.
55. Обмін та його місце в становленні політичної влади.
56. Основні форми розкладу первісного суспільства. Патріархат. Пізній матріархат.
57. Порівняльна характеристика матріархату і патріархату.
58. Виникнення додаткового продукту та приватної власності. Зародження експлуатації, її форми.
59. Патріархальна сім'я й община.
60. Становлення держави. Основні шляхи інституалізації влади.

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ “ІСТОРІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА”

Основна література:

1. Алексеев В. П. История первобытного общества : [учебн. для вузов по спец. “История”] / В. П. Алексеев, А. И. Першиц. – [4-е изд.]. – М. : Высш. шк., 1990. – 351 с. : ил.
2. Алексеев В. П. История первобытного общества : [учебн. по спец. “История”] / В. П. Алексеев, А. И. Першиц. – [5-е изд.]. – М. : Высш. шк., 2001. – 318 с. : ил.
3. Бунятян К. П. Давнє населення України : навч. посіб. для студ. істор. закл. освіти / Бунятян К. П. – К. : Либідь, 1999. – 228 с.
4. Гаврюшенко О. А. Історія культури : навч. посіб. / О. А. Гаврюшенко, В. М. Шейко, Л. Г. Тишевська. – К. : Кондор, 2004. – 763 с.
5. Давня історія України : [у 2-х кн.] / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький, В. Ю. Мурзін та ін. Кн. 1. – К. : Либідь, 1994. – 240 с.
6. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана / Енгельс Ф., Маркс К. Твори. – Т. 21 – К. : Політвидав України, 1964. – С. 23–171.
7. Залізняк Л. Л. Первісна історія України : навч. посіб. / Л. Л. Залізняк. – К.: Вища школа, 1999. – 264 с.
8. Залізняк Л. Археологія України : курс лекцій / Залізняк Л., Отроценко В., Бунятян К. та ін. – К. : Либідь, 2005 – 504 с.
9. История первобытного общества. Эпоха класообразования / [В. П. Алексеев, О. Ю. Артемова, Л. Е. Куббель и др.] ; под ред. Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1988. – 568 с.
10. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины / [ответ. ред. Ю. В. Бромлей]. – М. : Наука, 1986. – 572 с.
11. История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза / [ответ. ред. Ю. В. Бромлей]. – М. : Наука, 1983. – 432 с.
12. История человечества : [в 8 т.] / [под общ. ред. А. Н. Сахарова]. – М. : ООО "Изд. Дом МАГИСТР-ПРЕСС", 2003.
Т. 1 : Доисторические времена и начало цивилизации / [под ред. З. Я. де Лаата]. – 2003. – 682 с. : ил.
13. Первобытное общество. Основные проблемы развития / [под ред. А. И. Першиц]. – М. : Наука, 1975. – 288 с.
14. Першиц, А. И. История первобытного общества : [учебн.] / А. И. Першиц, А. Л. Монгайт, В. П. Алексеев. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Высш. шк., 1982. – 223 с. : ил.

15. Першіц А. І. Історія первісного суспільства : [підруч. для студ. іст. ф-тів ВНЗ] / А. І. Першіц, О. Л. Монгайт, В. П. Алексеев. – К. : Вищ. шк., 1980. – 224 с.
16. Сегеда С. Антропология : навч. посібн. / С. Сегеда. – К. : Либідь, 2001. – 336 с.
17. Станко В. Н. Історія первісного суспільства : [підруч. для студ. гуманіт. спец. ВНЗ] / В. Н. Станко, М. Л. Гладких, С. П. Сегеда. – К. : Либідь, 1999. – 239 с.
18. Хомутов А. И. Антропология : учеб. пособ. / А. И. Хомутов, С. Н. Кульба. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2002. – 378 с.
19. Хрисанфова Е. Н. Антропология / Е. Н. Хрисанфова, И. В. Перевозчиков. – М. : Висш. шк., 2002. – 400 с.
20. Чмихов М. О. Давня культура : навч. посіб. / М. О. Чмихов. – К. : Либідь, 1994. – 288 с.
21. Шейко В. М. Історія художньої культури : [підруч. для студ. вищих учбов. закл.] / В. М. Шейко, О. А. Гаврюшенко, О. В. Кравченко. – Харків : ХДАК, 1999. – 210 с. – (В 5-ти кн., кн. I : Первісність. Стародавній світ).

Додаткова література:

22. Алексеев В. П. От животных – к человеку : легенды, факты, наука / В. П. Алексеев. – М. : Советская Россия, 1969. – 190, [2] с.
23. Алексеев В. П. Становление человечества / В. П. Алексеев. – М. : Политиздат, 1984. – 462 с. : ил.
24. Алексеев В. П. Человек: эволюция и таксономия (некоторые теоретические вопросы) / В. П. Алексеев. – М. : Наука, 1985. – 285 с.
25. Андреев И. Л. Происхождение человека и общества / И. Л. Андреев. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Мысль, 1988. – 415, [1] с.
26. Анисимов А. Ф. Духовная жизнь первобытного общества / А. Ф. Анисимов. – М.-Л. : Наука, 1966. – 243 с.
27. Аугуста И. Жизнь древнего человека / Иозеф Аугуста, Зденек Буриан. – Прага : Артия, 1971. – 250 с.
28. Биологическая эволюция и человек / [отв. ред. Рогинский Я. Я.]. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 240 с.
29. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества / П. И. Борисковский. – М. : Наука, 1980. – 240 с.
30. Бунак В. В. Род Ното, его возникновение и последующая эволюция / В. В. Бунак. – М. : Наука, 1980. – 327 с.
31. Бунятян К. П. На світанку історії / Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с.
32. Бутовская М. Л. У истоков человеческого общества : Поведенческие аспекты эволюции человека / М. Л. Бутовская, Л. А. Файнберг. – М. : Наука, 1993. – 249 с.
33. Герасименко Н. П. Природная среда древнего человека Донбасса в голоцене / Н. П. Герасименко // Оточуюче середовище і стародавнє населення України. – К.: Ін-т археології НАНУ, 1993. – С.32–42.
34. Герасименко Н. П. Природная среда обитания мустьерского человека Донбасса / Н. П. Герасименко // Археологический альманах : наук. журнал. – 1993. – № 2. – С. 5–11.
35. Герасименко Н. П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене: по материалам палеогеографического изучения археологических памятников / Н. П. Герасименко // Археологический альманах : наук. журнал. – 1997. – № 6. – С. 3–64.
36. Герасименко Н. П. Природная среда обитания палеолитического человека Западного Крыма и Донбасса в последнем ледниковом периоде / Н. П. Герасименко. // Варіабельність середнього палеоліту України. – К.: Шлях, 2003. – С.116–122.
37. Гладилін В. М. Про випереджаючу роль розвитку фізичного типу людини в процесі становлення палеолітичного виробництва / В. М. Гладилін // Кам'яна доба України : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 120–121.
38. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – Л. : Гидрометеиздат, 1990. – 520 с.

- 39.Добровольская М. В. Особенности питания человека позднего каменного века и некоторые вопросы поведения. [Электронный ресурс] / М. В. Добровольская // Этнология человека и смежные дисциплины. Современные методы исследований. [под ред. М. Л. Бутовской]. – М. : Ин-т этнологии и антропологии, 2004. – С. 88–111. – Режим доступа:
<http://www.evolbiol.ru/antropol3.htm>.
- 40.Дубинин Н. П., Шевченко Ю.Г. Некоторые вопросы биосоциальной природы человека / Н. П. Дубинин, Ю. Г. Шевченко. – М. : Наука, 1976. – 235 с.
- 41.Думанов Х. М. Матриархат: новый взгляд на старую проблему [Электронный ресурс] / Х. М. Думанов, А. И. Першиц // Вестник Российской Академии Наук. – 2000. – Т. 70, № 7, с. 621–627. – Режим доступа до журн. :
<http://www.follow.ru/article/326>.
- 42.Залізник Л. Л. Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки / Л. Л. Залізник // Кам'яна доба України : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 96–115.
- 43.Залізник Л. Л. Заселення півночі Східної Європи за даними археології / Л. Л. Залізник // Етнічна історія народів Європи. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 4–9.
- 44.Залізник Л. Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу / Л. Л. Залізник // Археологія : наук. журнал. – К., 2001. – № 4. – С. 119–125.
- 45.Зиневич Г. П. Человек изучает человека / Г. П. Зиневич. – К. : Наук. думка, 1988. – 176 с.
- 46.Иди М. Возникновение человека. Недостающее звено / М. Иди; пер. с англ. И. Г. Гуровой. – М. : Мир, 1977. – 160 с.
- 47.Ефименко П. П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени / П. П. Ефименко. – К. : Изд-во Академии Наук УССР, 1953. – 663 с.
- 48.Кабо В. Р. Первобытная доземледельческая община / В. Р. Кабо. – М. : Наука, 1986. – 304 с.
- 49.Кликс Ф. Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта / Ф. Кликс. – М. : Прогресс, 1983. – 198 с.
- 50.Констэбл Дж. Возникновение человека. Недостающее звено / Дж. Констэбл. – М. : Высш. шк., 1979. – 160 с.
- 51.Косвен М. О. Матриархат: История проблемы / М. О. Косвен. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – 329 с.
- 52.Косвен М. О. Нариси з історії первісної культури / М. О. Косвен; пер. з рос. – К. : Рад. шк., 1955. – 199 с.
- 53.Куценков П. А. Начало. Очерки истории первобытного и традиционного искусства / П. А. Куценков. – М. : Алетейа, 2001. – 264 с. : ил.
- 54.Ламберт Д. Доисторический человек : Кембриджский путеводитель / Д. Ламберт; пер. с англ. – Л. : Недра, 1991. – 256 с. : ил.
- 55.Малинова Р. Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох / Малинова Р. – М. : Мысль, 1988. – 312 с.
- 56.Марков Г. Е. История хозяйства и материальной культуры в первобытном и раннеклассовом обществе / Г. Е. Марков. – М. : Наука, 1979. – 380 с.
- 57.Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии) / В. М. Массон. – Л. : Наука, 1976. – 196 с.
- 58.Мерцалов В. Логика антропогенеза. Происхождение человека / Виктор Мерцалов. – Спб. : Алетейа, 2008. – 296 с.
- 59.Мириманов В. Б. Первобытное и традиционное искусство / В. Б. Мириманов. – Москва-Дрезден : Искусство-Верлаг, 1973. – 320 с. (Серия “Малая история искусств”).
- 60.Москаленко О. Ю. Про виникнення астрономічних знань у пізньому палеоліті / О. Ю. Москаленко // Література та культура Полісся : зб. наук. праць. – Ніжин, 2009. – Вип. 56 : Проблеми філології, історії та культури ХІХ–ХХ ст. в сучасному науковому контексті. – С.136–150.
- 61.Нестурх М. Ф. Происхождение человека / М. Ф. Нестурх. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Наука, 1970. – 439 с. : ил.

62. Нестурх, М. Ф. Родословная человека / М. Ф. Нестурх, Н. М. Пожарицкая. – М : Знание, 1972. – 48 с. : ил.
63. Павленко Ю. В. Раннеклассовое общество : генезис и пути развития / Ю. В. Павленко. – К. : Наук. думка, 1989. – 256 с.
64. Первобытное общество. Основные проблемы развития / [под ред. А. И. Першица]. – М. : Наука, 1975. – 288 с. .
65. Поршнева Б. Ф. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). – М. : Мысль, 1974. – 487 с
66. Придо Т. Возникновение человека. Кроманьонский человек / Т. Придо. – М. : Мир, 1979. – 159 с.
67. Природа и древний человек. (Основные этапы развития палеолитического человека и его культуры на территории СССР в плейстоцене / [Г. И. Лазуков, М. Д. Гвоздовер, Я. Я. Рогинский, М. И. Урысон и др.]. – М. : Мысль, 1981. – 223 с. : ил., табл., схем., карт., диагр.
68. Ранов В. А. Древнейшие страницы истории человечества / В. А. Ранов. – М. : Просвещение, 1988. – 158 с. : ил.
69. Рогинский Я. Я. Проблемы антропогенеза / Я. Я. Рогинский. – [2-е изд.]. – М. : Высш. шк., 1977. – 340 с.
70. Румянцев А. М. Возникновение и развитие первобытного способа производства. Присваивающее хозяйство : (политико-экономические очерки) / А. М. Румянцев. – М. : Наука, 1981. – 262 с.
71. Румянцев А. М. Возникновение и развитие первобытного способа производства. Первобытное воспроизводящее хозяйство : (политико-экономические очерки) / А. М. Румянцев. – М. : Наука, 1985. – 181 с.
72. Румянцев А. М. Первобытный способ производства : (политико-экономические очерки). – [2-е изд., доп. и испр.]. – М. : Наука, 1987. – 328 с.
73. Сапожникова Г. В. Кістяні знаряддя неандертальців Криму / Г. В. Сапожникова // Кам'яна доба України : зб. наук. праць. – К, 2008. – Вип. 11. – С. 52–58.
74. Семенов Ю. И. Как возникло человечество / Ю. И. Семенов. – М. : Наука, 1966. – 576 с.
75. Семёнов, Ю.И. На заре человеческой истории / Ю. И. Семенов. – М. : Мысль, 1989. – 318 с.
76. Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи / Ю. И. Семенов. – М. : Мысль, 1974. – 308 с.
77. Степанчук В. М. Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому / В. М. Степанчук . – К. : Наш час, 2007 . – 192 с. : іл. + 4 арк. іл. – (Серія "Невідома Україна").
78. Степанчук В. М. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті / В. М. Степанчук, С. М. Рижев, Ж. М. Матвіїшина, С. П. Кармазиненко // Кам'яна доба України : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 23–41.
79. Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства / А. Д. Столяр. – М. : Искусство, 1985. – 300 с.
80. Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие / С. А. Токарев. – М. : Политиздат, 1990. – 622 с.
81. Уайт Э. Первые люди / Э. Уайт, Дейл М. Браун; пер. с англ. И. Гуровой; [ред. и предисл. Ю. Г. Рычкова]. – М. : Мир, 1978. – 156 с. – (Серия “Возникновение человека”).
82. Файмберг Л. А. У истоков социогенеза : от стада обезьян к общине древних людей / Л. А. Файмберг. – М. : Наука, 1980. – 441 с.
83. Художественная культура первобытного общества. Хрестоматия / [сост. И. А. Химик]. – СПб. : Славия, 1994. – 415 с. : ил.
84. Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы мира. Расы. Культура / Н. Н. Чебоксаров, И. А. Чебоксарова. – [2-е изд.]. – М. : Наука, 1985. – 272 с.
85. Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства / В. А. Шнирельман. – М. : Наука, 1989. – 448 с.

86. Этнография, как источник реконструкции истории первобытного общества : сб. статей / [отв. ред. А. И. Першиц]. – М. : Наука, 1979. – 168 с.